

СЕЛО АНДРУШІ на Переяславщині

Історико-етнографічний
нарис

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО

СЕЛО АНДРУШІ

Історико-етнографічний
нарис

Київ
Видавництво ІМФЕ
2016

УДК 39(477.46)(0.044)

ББК 63.5(4УКР)6

С-29

*За загальною редакцією
академіка НАН України, доктора історичних наук
Ганни Скрипник*

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 2 від 15 березня 2016 р.)*

*Відповідальний редактор
Валентина Борисенко*

*Упорядники текстів
Валентина Борисенко, Оксана Рубан, Світлана Стефанович,
Надія Федорович*

*Упорядники карт-схем, фотоілюстративного матеріалу
Ірина Доброскок, Віталій Іващенко, Олександр Сулима*

Село Андруші. Історико-етнографічний нарис / [за заг. ред. Г. Скрипник] ;
С-29 НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2016. – 256 с. + 48 іл.

ISBN 978-966-02-7898-1

У книзі на архівному матеріалі висвітлено культуру та побут мешканців села Андруші, затопленого під час будівництва Канівської ГЕС. Його жителів було переселено до приміської смуги м. Переяслава-Хмельницького, де згодом утворилися Нові Андруші. Однак пам'ять про рідне село досі живе серед переселенців: вони сумують за ним, збирають спогади про свою малу батьківщину. Опис Андрушів, зроблений у 1950-х роках Дмитром Косариком, є цікавою історико-етнографічною пам'яткою.

Видано коштом меценатів м. Переяслава-Хмельницького

ISBN 978-966-02-7898-1

© Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України, 2016
© Борисенко В. К., 2016

~ ~ ~ ~ ~

Слово до читача

Ви тримаєте в руках видання, яке стало спільним проектом у реалізації ідеї багатьох небайдужих людей.

Ініціаторами науково-просвітницького проекту з підготовки й опублікування книг про людей, котрі мають спільну історію (вимушене переселення із зони затоплення Канівського водосховища та облаштування в нових умовах), виступили Віталій Іващенко, брати Сергій та Андрій Доброскоки, Олександр Сулима. Вони є засновниками створеної у вересні 2015 року громадської організації «Старий Дніпро», що об'єднує переселенські громади ліво- та правобережних сіл Переяславщини.

Сьогодні всі ми стаємо свідками відродження історії, культури, побуту незбагненої краси й величі українського села – славетних шевченківських Андрушів. Крізь призму віків маємо можливість перегорнути не тільки забуті сторінки, згадати рідних нам людей, побачити їх молодими й щасливими, але й виконати велику місію – возвести мости для наступних поколінь. Сподіваємося, що ця книга, яка є результатом копіткої праці науковців відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України з упорядкування спадщини українського письменника Дмитра Косарика, стане першою вісточкою цілої низки збережених спогадів, віднайдених сторінок людських історій.

На черзі збір усних спогадів і друкованих пам'яток про затоплену місцевість та людей, які її населяли, створення Музею затоплених сіл...

У житті можна досягти багато. Особливо тоді, коли є багато однодумців і просто небайдужих людей. Реалізація задуму стала можливою лише за спільної активної участі переселенської громади с. Андруші, фінансової допомоги колективних членів громадської організації «Старий Дніпро»: ВКФ «Укрпромстач», ТОВ «Кобзар», ПСВПІ «Діброва», ТОВ «Агрошляхбуд», ТОВ «ЕПГ “Югенергопромтранс”», добродіїв Надії Коваль, Юрія Глазунова, Володимира Яреми, Тараса Костіна, Ірини Доброскок, Тараса Нагайка, Миколи Чиркова, родини Людмили та Ростислава Соссів.

Пошукам архівних матеріалів сприяли науковці Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Віктор Ткаченко та Світлана Зубер, які своїми публікаціями в періодичній пресі про с. Андруші й перебування в ньому Дмитра Косарика надихнули нас на співпрацю з науковцями ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.

Засновники громадської організації щиро й сердечно дякують усім, хто так чи інакше підтримав наше починання.

*Віталій Іващенко,
голова ГО «Старий Дніпро»,
заслужений будівельник України,*

*Сергій Доброскок, Андрій Доброскок, Олександр Сулима.
м. Переяслав-Хмельницький, 2016 р.*

~ ~ ~ ~ ~

ПЕРЕДМОВА

У науковій діяльності Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (ІМФЕ) одним з пріоритетних напрямів є оприлюднення архівних документів, що зберігаються у відділі Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів (АНФРФ). Уже чимало зроблено для опублікування надзвичайно цінних для науки рукописів відомих учених ХХ ст. Побачили світ монографічні дослідження, численні статті.

Особливе значення мають історико-етнографічні матеріали, що стосуються сіл, переселених у зв'язку з надзвичайними подіями: затоплення внаслідок створення штучних водойм, аварія на ЧАЕС тощо. У разі вимушеного переміщення населення, окрім матеріальних цінностей, втрачаються насамперед духовні, морально-етичні та сакральні. Переселенці та їхні нащадки хочуть зберегти пам'ять про місце проживання своїх предків, дізнатися про культуру й побут мешканців рідного села в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Про одне з таких сіл – Андруші на Переяславщині – ми довідаємося із цієї книги. Андруші знамениті, крім іншого, тим, що в 1845 році сюди неодноразово приїжджав Тарас Шевченко, змальовував краєвиди, житло, церкву, надзвичайно захоплювався природою та мешканцями. Андрушани свято бережуть перекази про перебування поета в їхньому селі й дуже пишаються такими згадками. Це детально описав і Дмитро Косарик – український письменник, літературознавець, етнолог.

Село, що мало тисячолітню історію, в 1966–1967 роках переселили у зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС. Відомо, що 12 серпня 1963 року була прийнята Постанова Ради

Міністрів УРСР № 929 «Про заходи по переселенню населення і перенесення на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції». У результаті її виконання було затоплено близько двадцяти сіл. Так створювалося одне із шести великих водосховищ (Канівське), що розташоване в Київській та частково Черкаській областях. Було затверджено проект забудови західної околиці м. Переяслава-Хмельницького під с. Нові Андруші, яке в 1970 році приєднали до міста. У 1966–1973 роках мешканці запроєктованих під затоплення територій в індивідуальній та централізованій формах переселилися до цього села.

Учені й досі дискутують із приводу економічної доцільності затоплення населених пунктів «штучними морями». Цікавим є факт, що учениця 8-го класу середньої школи м. Переяслава-Хмельницького Аліна Угнівенко на конкурс Малої академії наук учнівської молоді написала наукову роботу «За і проти при створенні водосховищ на прикладі Канівської водойми поблизу Переяслава-Хмельницького». Вона розглядає позитивні наслідки створення водосховища, що дало змогу отримати дешеву електроенергію, поліпшити судноплавство. Проте наголошує й на актуальності вивчення проблеми у зв'язку з питанням можливого спуску водосховищ через малу ефективність та низку екологічних проблем. Висновок юної дослідниці такий: «Затоплені села – це великий людський біль, який словами не передати». Безсумнівно, що після затоплення й переселення відбулися величезні втрати з культурологічного погляду. Болісно й зворушливо сприймається подія вшанування пращурів під час поминальних днів – Проводів після Великодня, коли люди спускають вінки на воду на місці колишніх кладовищ.

Звісно, моральних втрат переселенцям ніхто не зможе відшкодувати. Утім, на щастя, у 1950-х роках науковий спів-

робітник тодішнього Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, письменник Дмитро Косарик здійснив експедиції в Андруші. Там він заприятелював з родинами селян, багато спілкувався з молоддю, розповідав учням про перебування в їхньому селі Тараса Шевченка, записував спогади, детально описав побут андрушан, занотував усе про одяг, житло, господарські заняття, харчування селян, їх промисли та ремесла, форми дозвілля тощо. Тепер цей рукопис, що зберігається в архіві ІМФЕ, є неоціненною знахідкою для висвітлення історії та культури жителів с. Андруші. Історико-етнографічне дослідження села стане пам'яткою для нащадків, збереже інформацію про нього, оживе у свідомості переселенців.

До співпраці над підготовкою рукопису книги долучилися громадські активісти, члени Товариства «Старий Дніпро». Ініціаторами видання нарисів про Андруші стали заслужений будівельник України Віталій Іващенко, родина Ірини й Сергія Доброскоків, родина Олександра Сулими та інших жителів і нащадків затопленого села. Вони зібрали унікальні карти-схеми, фотографії вулиць, сакральних споруд, громадських будівель. Особливо цінними є родинні фото жителів Андрушів, які є відображенням життя та побуту селян, за яким вони й досі сумують. Співробітники Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, науковці навчально-наукового центру усної історії при ньому записують спогади від переселенців і фіксують численні висловлювання людей про тугу за рідним краєм, за спілкуванням, за втраченим...

Відрадно, що нині вивчають історію та культуру затоплених сіл і прагнуть зберегти пам'ять про історичну, культурну й духовну спадщину минулих поколінь – жителів Подніпров'я, які вимушено покинули рідні обжиті місця,

могили своїх батьків і дідів. Одними з перших досліджень стали спогади Михайла Лесика «Циблі – моє рідне село на Переяславщині» (2007) та історико-краєзнавчий нарис Софії Сорокової «Не летять ластівки у Зарубинці» (2015), у якому зібрано спогади мешканців також затопленого села, карти його розміщення, схеми, фотографії жителів, упорядкований та підготовлений до друку співробітниками Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Григорія Сковороди Т. Нагайко та О. Горбовим.

Сусідньому селу Андруші пощастило в тому, що в 1950-х роках було зібрано досить розлогий історико-етнографічний матеріал, який зберігся в архівних фондах ІМФЕ. Увесь відділ АНФРФ працював над пошуком і виявленням рукописних даних про село на Переяславщині. Підготовлене дослідження Д. Косарика стане початком поглибленого вивчення культури й побуту населення затоплених сіл Київщини і дасть можливість зберегти для нащадків пам'ять про рідний край і про втрати, які переживають люди під час не завжди продуманих кроків чиновників. Цінні зібрані матеріали стануть у пригоді членам згаданого Товариства, які мають на меті створити музей історії Старого Дніпра, щоб уберегти українців від національного безпам'ятства. Праця Д. Косарика є важливою етнографічною пам'яткою, що сприятиме відтворенню традиційної культури та світоглядних уявлень андрушан.

*Валентина БОРИСЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

~ ~ ~ ~ ~

СЕЛО АНДРУШІ В РУКОПИСНІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА КОСАРИКА – УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ ТА ЕТНОГРАФА

Дмитро Михайлович Косарик (справжнє прізвище – Коваленко) – український письменник і літературознавець, прозаїк, етнограф, кандидат філологічних наук (з 1945 р.), член Спілки письменників України. Народився 18 (31) жовтня 1904 року в с. Фидрівка Полтавської губернії (нині – с. Федорівка Глобинського р-ну Полтавської обл.) – помер 21 лютого 1992 року в Києві; похований у рідному селі. Друкувався під псевдонімами Косарик, Оболонь, Рокитянський, Михайлович, Ген Ушер, Стюпченко.

Дмитро Михайлович зростав у селянській родині. Коли батька мобілізували на Першу світову війну, він залишився за старшого в сім'ї. Будучи школярем, складав епіграми, писав листи від однокласників на фронт. У 1918 році Дмитро закінчив початкову школу. У 1920-х роках навчався в Хорішківській середній школі, згодом – у Мерчанській агрошколі, а в 1923–1926 роках – на Вищих педагогічних курсах ім. Г. С. Сковороди в Харкові.

Свій перший вірш Д. Косарик надрукував (з благословення Остапа Вишні та Павла Тичини) у Харкові 1923 року в газеті «Селянська правда». Він належав до літературної організації «Плуг».

Після закінчення в 1926 році Харківських вищих педагогічних курсів ім. Г. С. Сковороди вчителював, працював у

Рокитнянській садово-городній профшколі. З 1929 року служив в армії. Екстерном закінчив Київський інститут народної освіти. З 1931 року навчався в аспірантурі при кафедрі літератури Харківського державного університету, яку закінчив навесні 1934 року.

Упродовж 1938–1952 років Д. Косарик працював старшим науковим співробітником в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, у 1955–1963 роках – в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (нині – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України). Під час Другої світової війни був на фронті військовим кореспондентом.

Дмитро Косарик – автор збірок оповідань і віршів, ліричних повістей, книг літературно-критичного і біографічного жанру, історико-біографічних нарисів і повістей про життя відомих поетів та письменників. Він опублікував низку видань про Т. Шевченка: «Шевченківські місця на Україні» (Київ, 1956), «Войовниче життя Т. Шевченка» (Уфа, 1943), «Життя і діяльність Т. Шевченка. Літературна хроніка» (1955). У працях, присвячених Т. Шевченку, Д. Косарик установив хронологічну послідовність його подорожей Україною. Досліджуючи життя і творчість Кобзаря, Дмитро Михайлович записував спогади нащадків сучасників Т. Шевченка.

Як журналіст і публіцист, Д. Косарик багато писав про визначні події того часу, про життя і творчість письменників, художників – своїх сучасників, із багатьма з яких був знайомий особисто. Клопотався про організацію в Стеблеві літературно-меморіального музею І. С. Нечуя-Левицького (урочисте відкриття відбулося 27 листопада 1960 року), про долю великого й цінного архіву Івана Спиридоновича Абрамова (дослідника життя і творчості П. Куліша).

У 1940 році Дмитро Косарик відвідує м. Чернівці на Буковині, де знайомиться з Ольгою Кобилянською. Після її смерті, завдяки ініціативі П. Тичини та Д. Косарика, було відкрито Чернівецький літературно-меморіальний музей письменниці. Ця подія відбулася в день її народження – 27 листопада 1944 року. Д. Косарик написав документальну повість «Гой злетіла горлиця!..» (Спогади про Ольгу Кобилянську)¹ (1940–1944).

Дмитро Косарик

Разом з іншими українськими письменниками Д. Косарик відіграв особливу роль у справі реабілітації письменника Івана Уляновича Кириленка (розстріляного 23 вересня 1938 р., реабілітованого посмертно 28 травня 1957 р.).

Про творчість Д. Косарика писали Н. Рибак, М. Приходько, О. Килимник, М. Рильський та ін.

Як науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, Дмитро Михайлович займався збиранням фольклорних, діалектологічних та етнографічних матеріалів. Він записував казки², пісні, коломийки, частівки, вірші, оповідання, розповіді, спогади, анекдоти. Частина цих матеріалів, зібраних у Київській, Кірово-

¹ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 14-3, од. зб. 255 а, 31 арк.

² АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 44.

градській, Одеській, Полтавській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій та інших областях, зберігається в АНФРФ ІМФЕ. Його праці етнографічного, фольклористичного, літературознавчого й мистецтвознавчого характеру, як наприклад «Молодіє Тарасова калина» (подорожні записи, зроблені під час поїздки в с. Шевченкове Черкаської області)¹, «Матеріали з поїздки в форт Шевченка Казахської РСР»², «Етнографічне оповідання з побуту і самодіяльної творчості (у тому числі гри та розваги) пастухів дожовтневого періоду»³ та ін., також зберігаються в АНФРФ ІМФЕ.

Д. Косарик також здійснював поїздки в села, що підлягали затопленню під час будівництва Кременчуцької ГЕС в Полтавській області (1956)⁴ та Канівського водосховища (Канівської ГЕС) – у складі експедицій тодішнього Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Одне із цих сіл, яких уже немає на карті України, – Андруші на Переяславщині – займає значне місце в науковій і творчій спадщині дослідника.

Андруші – село Переяславського повіту Полтавської губернії (згодом – Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.), розташоване поблизу Переяслава (за 7 км) в напрямку до Дніпра. Андруші – давнє козацьке село, відоме із XVII ст., утім, в результаті археологічних розкопок у його межах було виявлено людські поселення, які відносилися до верхнього палеоліту, мезоліту, міді-бронзи.

Більша частина землі в Андрушах належала переяславському Вознесенському монастирю. У кінці XVIII ст. тут збудували архієрейську дачу. Особливої краси їй надавав

¹ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 267, 18 арк.

² АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 268, 10 арк.

³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 272, 14 арк.

⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 202, 49 арк.; ф. 14-5, од. зб. 245, 34 арк.

**Всесоюзна
нарада по
фольклору.
Сидять:
Носак,
Іванченко,
Адамцевич;
Стоять:
дружина
Адамцевич,
невідомий,
Лавров,
Косарик**

старий Чернечий гай з віковими дубами та липами, звідки відкривався чудовий вид на дніпровські гори. На західній околиці с. Андруші в 1768 році було збудовано церкву Святого Георгія.

У 1970-х роках Андруші, як і деякі сусідні села та навколишні землі, було затоплено Канівським водосховищем. Жителі села (на 1965 р. в Андрушах мешкало 1026 осіб) були переселені в Нові Андруші. Масове заселення відбулося двома хвилями: у 1966 та в 1967 роках. Спочатку Нові Андруші розбудовували як село «соціалістичного» зразка, а в 1970 році його приєднали до м. Переяслава-Хмельницького як мікрорайон на західній околиці міста.

У 1968–1970 роках церкву Святого Георгія розібрали, перевезли та встановили в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяславі-Хмельниць-

кому¹. На базі Музею з 2000-х років проводяться зібрання переселенців із затоплених сіл Переяславщини, приурочені до храмового свята с. Андруші (6 травня)².

Андруші пов'язані з іменем Тараса Шевченка. Поет приїздив сюди в серпні 1845 року, перебуваючи в Переяславі. Село, розташоване недалеко від Дніпра (при впадінні в нього ріки Трубіж), вразило Кобзаря своєю красою, коли влітку 1845 року він відвідав його разом з А. Козачковським. У жителів села залишилися спогади про те, що Т. Шевченко дуже любив бувати в Чернечому гаю. Тут він намалював два малюнки (сепії) краєвидів Андрушів. Поет згадував це село в поетичних і прозових творах та листах. Зокрема, у листі до А. Козачковського від 16 липня 1852 року він писав: «Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши...», а в листі від 14 квітня 1854 року до нього ж радив: «... возьми посади коло себе жіночку свою і діточок своїх невеличких і поїдьте собі з Богом у Андруші, погуляйте собі гарненько у архієрейському гаї, та, гуляючи попід дубами та вербами, згадай той день, як колись перед вечором ми з тобою в Андрушах гуляли... Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші...»³.

¹ Зубер С. М. Церква Святого Георгія з села Андруші / С. М. Зубер // Храми Переяславщини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток. Матеріали круглого столу, присвяченого 400-річчю козацької церкви св. Іоанна Богослова с. Острійки Білоцерківського району Київської області, 9 жовтня 2006 року. – Переяслав-Хмельницький : СПД Карпук С. В., 2006. – С. 80.

² НІЕЗ Переяслав. День зустрічі жителів затоплених сіл [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niez-pereyaslav.com.ua/ua/2012/159-2012-05-10-12-48-41>.

³ Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 6. – С. 78.

Як дослідник життя і творчості Тараса Шевченка, Дмитро Косарик не міг оминати увагою Андрушів. Про велику любов науковця й письменника до Кобзаря та його творчості свідчать слова В. Мельник (уродженки с. Андруші): «Він дуже любив та замилювався тими дітьми, що цитували поезію Шевченка. Так, Козорізу Миколі за це навіть посприяв у влаштуванні його в столиці, допомігши зі вступом на навчання»¹.

Протягом серпня – вересня 1936 року Д. Косарик, подорожуючи Дніпром за маршрутом Т. Шевченка, записав низку легенд і переказів про Тараса Григоровича у придніпровських селах, таких як Трахтемирів, Монастирище, Андруші, Козинці, В'юнищі, Прохорівка, Мошни (Дудницьке), Будища, та в містах – Каневі й Черкасах. У народних оповіданнях про Т. Шевченка легенда переплітається з фактичним переказом, але значне місце займає і фантастичний елемент. Народна творчість, як зазначає Д. Косарик, «являє інтерес і можливо нагадає літературознавцям і фольклористам потребу записати народну думку про письменників»².

Серед легенд і переказів про Т. Шевченка, записаних Д. Косариком від селян, є також розповіді старших людей із с. Андруші Переяславського району: «Шевченко був хороший дід. У довгій мужичій світі овечого сукна, ловив рибу в Дніпрі, з рибалками варив її»; «Отут на горб'яку стояло два дуби – близнюки по 400 літ. Шевченко їх малював і щось писав під ними. Тепер на тому місці новий місток ми поставили через протьюку Ситне»³.

¹ *Ткаченко В., Горбовий О.* Історія села Андруші (стислий, короткий нарис) (з рукописної спадщини Дмитра Косарика – письменника та літературознавця) // *Переяславський літопис.* – 2014. – Вип. 5. – С. 81.

² *Пушкін, Шевченко, Горький в народних переказах / записав Дм. Косарик.* – Харків : Мистецтво, 1937. – 78, [4] с. : іл. – С. 6.

³ Там само. – С. 24–25.

Прискіплива увага Д. Косарика до життя й побуту андрушан помітна в усіх його працях, присвячених цьому селу. Він часто приїжджав туди під час своєї відпустки.

«Необхідно зазначити, – мовиться в статті В. Ткаченка та О. Горбового, – що Д. Косарик не тільки побував у цьому селі з експедиційними відрядженнями, а й проживав певний час, спілкуючись із місцевими мешканцями»¹. За спогадами жителів Андрушів, квартирувався він у Івана Савича Доброскока, спостерігав за життям селян, відвідував весілля, аби зафіксувати обряди, записував спогади старожилів. Галина Федорівна Кагарлицька – колишній бібліотекар, людина, яка допомагала науковцеві оформляти матеріали, згадує, що Дмитро Михайлович любив дивитися, як вони з матір'ю молотять ціпами жито. Допомогали в написанні, крім Г. Кагарлицької, учні місцевої школи, зокрема Петро Македон.

Зібраний матеріал дав можливість Д. Косарику підготувати історико-етнографічний нарис про Андруші. Матеріали Д. Косарика про Андруші, які зберігаються в АНФРФ ІМФЕ, свідчать про спостережливість і глибоку зацікавленість дослідника.

Український письменник, літературознавець та науковець Дмитро Михайлович Косарик своєю працею певною мірою увіковічнив с. Андруші, адже сьогодні дослідити історію та традиційну культуру цього населеного пункту на Переяславщині вже складно через затоплення села та переміщення його жителів.

*Надія ФЕДОРОВИЧ,
кандидат історичних наук*

¹ Ткаченко В., Горбовий О. Історія села Андруші... – С. 80–81.

*Мені тепер здається,
що й раю кращого на тім світі
не буде, як ті Андруші...»*

Т. Шевченко

Дмитро КОСАРИК

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО АНДРУШІ

Присвячується всім жителям
відселеного села Андруші

~ ~ ~ ~ ~

Огляд історичних подій в селі до 1917 року

I

Історія придніпрянського села Андруші є частиною історії Переяславщини. А в історії переяславської землі відгукнулась вся історія українського народу.

Кожного дня андрушівські трудівники колгоспу «Дніпро» натикаються на сліди стародавньої ходи минулих подій в придніпровських полі. Кожного року тракторист в заглиблених борознах розрізає стародавній могильник і вивиртає на сонячне світло олов'яні кулі, черепки первісного посуду, проіржавлені мечі невідомих воїнів, кінські черепи... Закладаючи фундамент колгоспної ферми, копачі натикаються на позеленілі мідні й бронзові гроші або на рештки колись рубаного сокирою дерева. На цвинтарі, біля церкви або навколо теперішньої школи колгоспники натикаються на давні поховання невідомих своїх предків на цій землі...

Переяславський плацдарм руської землі на лівому березі Дніпра, проти Трактомирова, був в історії Київської Русі південно-східним аванпостом, на якому відбувалась безперестанна битва східних слов'ян проти нападів печенігів, половців, тюркських кочовників-загарбників, проти татарських орд.

Матеріальними свідками давніх війн лишилися великі ланцюги могил на просторах Переяславського району, які в народному епосі називаються Трибратні могили, Вибла могила, Розкопана, Роблена чи там Богданова могила.

На території самого села Андруші, і навіть на центральних вулицях, зберігаються на половину заглиблені в землю кам'яні хрести з розруйнованими дощами, сонцем і вітрами слов'янськими написами, що починаються традиційними словами:

«Преставися раб божий»...

Скільки тих «рабів» полягло тут, прорубуючи дороги в хащах лівого берега Дніпра, майструючи пороми, перевози, мости через дніпрові рукави й річища, творючи проїзний шлях з правого берега Дніпра на лівий, з київської землі у літописну переяславську землю, з Трактомирова до переяславського замку. Саме тут на лугах і піскуватих горбах відбувались боїовища за оволодіння трактомировським перевозом. Хто володів переправою через Дніпро, той гарантував спокій Києву, оберігаючи його з південного сходу, або загрожував йому.

Становище Андрушів залежало також від Дніпра, від його розливів, від його рукавів, від його луків, від природних піскуватих кучугур і горбів, насипаних людьми¹.

В передісторичні часи ця територія була залита течією Дніпра, його ліве плече доходило до Трибратніх могил, до Вітряної гори біля Переяслава, доходила до стін переяславського замковища, де в Дніпро вливались Альта й Трубайло. В усті Альти знайдено великого залізного річкового якоря, він стоїть як пам'ятник у міському саду Переяслава-Хмельницького. Від Вітряної гори, від Замковища аж до нинішньої переяслав-хмельницької пристані на Дніпрі, включаючи територію села Трубайлівки (попередня назва Карань), Андрушів, включаючи Підсінне, Яшники і [територію] всіх лівобережних сіл (які розташовані в геологічній долині Дніпра) –

¹ Андруші містяться на другій терасі Дніпра. – *Прим. автора.*

тут у первісні часи було річище Дніпра. Дніпро, відступаючи від Переяслава, віддавав рубіж за рубіжом, терасу за терасою пастухам і хліборобам, осушив луги подніпровським жителям. Але не одразу віддавав ці зелені луки Дніпро-Славути, а прорізував їх численними розгалуженнями: річищами, стариками ¹, джерелами, озерами, а пізніше вже й прізвищами людей, які вперше тут поселялись [...]: Тарасівщина, Романова долина, Станіслав, озерце Васеленкове, Віловецька, Діденкова долина, а посеред села Андрушів – озеро Дилимуха.

Дніпро віддав 9 км свого лівого берега, але протягом віків він раз у десятиріччя грізно нагадує, що це, мовляв, його територія, і в кінці квітня місяця, а іноді й серед зими заливає повіддю свою долину, поглинаючи багато прибережних сіл і в першу чергу територію Підсінного, Андрушів, Карані (тепер Трубайлівка), знову досягаючи Вітряної гори під Переяславом.

У XIX сторіччі були найбільші повіді у 1845 р., 1877 р., 1896 році. В XX сторіччі повіді запам'ятались навесні 1917 року (коли хати потонули аж до стріх), в 1931 році («вікна в хатах потонули, соми в печач ночували»), потім була велика вода в 1942 році, були великі повіді навесні 1956 року і особливо в 1958 році, в 1970 р.

В повноводні весни андрушівські рибалки й хлібороби по вулицях села, на подвір'ях, поміж хатами їздять на великих баркасах, на човнах і лодках. Скотину люди майже на місяць виганяють «на кошари» – на пісчані горби, що простяглися на межі стародавнього дніпрового берега; жінок і дітей виводять у сусідні села на суходолі, а самі господарі доглядають затоплене своє подвір'я, тримаючись свого дому хоч біля димаря-бовдура, як ті гайстри-лелеки тримаються свого гнізда.

¹ Старики, стариці – озера, які залишаються після зміни русла річки. – Прим. уряд.

Періодичні повіді наносять великий урон жителям с. Андрушів. Весняна вода, наступаючи «бурунами», б'є, ламає тини, ворота, огорожу осель, зриває сохи в клунях і повітках, валяє господарчі споруди, залива погребі, іноді навіть з картоплею, залива криниці, зриває зруби на колодязях, підмиває і обвалює стіни в хатах, виламає вікна, двері, іноді й стелю обвалює, а нетривку споруду хати у буряну повідь зриває з насипу, з фундаменту й несе по воді з телятами, з поваленими кроквами, а іноді й з людьми разом. Весняна вода надовго залива садибу, городину. Затоплюється, вимокає, вигибає засіяна з осені озимина.

Кожна така «прибутна вода» руйнує господарство селянина, приводить до збитків. Під час повіді жінки-господині падають в розпач, кричать на своїх господарів:

– Щоб тее море встало та й тебе затопило!.. Хай твое подвір'я провалиться; вивези мене звідсіля, щоб і нога моя тут більше не була!.. Що нам світ малий, доки ми тут у воді мучитимемось, доки я буду свою долю топити в Дніпрі, не хочу його й духу чути, хай у ньому чорти топляться, а я не буду своєї долі і своїх дітей топити!

Хазяїн, зціпивши зуби, насупившись, затаючись до гіркоти люлькою чи цигаркою, мовчить, пильно вдивляється і вслухається в дніпрові хвилі, стежить за поворотом води. Він добре знає, що ніхто нікуди не буде переселятись, цього не дозволять ні матер'яльні обставини, ні потомствина прикоріненість до дідівського дворища, а в часи капіталізму прив'язувала людей до постійного місця ще й приватна власність на землю, купівля кожного ступня землі.

Минає повідь, починає спадати «прибутна вода» – входять з води окреслені садками, огорожами родинні садиби, і кожна сім'я, як птахи з ирїю, з дїтворюю, з телятами, з дїйними коровами, з курятами й качатами, з вузлами по-

житків на човнах і вбрід повертається до мокрої й пообвалюваної холодної хати. Спочатку, оселяючись на сухішому і цілішому горищі, а потім злязять на теплу піч біля домашнього огнища, і біля материнського очага знову оживає сімейний побут, виробниче господарче життя на подвір'ї у всьому своєму етнографічному багатоплановому вияві. І вже ніхто в сім'ї не згадує про втікання від Дніпра, навпаки на просохлих вулицях, на колодах, попідтинню збираються сусіди вечорами, хазяйновито гомонять, наче погорільці на пожарищі, поглядаючи на Дніпро, що поступово входить в свої

береги, і тільки мають гнів на ту весну, коли «прибутна вода тупо (поволі) спадає».

Парубки й дівчата на човнах з'їжджаються у найсухішому місці серед села, танцюють [...]; вже чути далеко по воді пісню андрушівську аж до Монастирка, до Зарубинець і Трактомирова на правім березі великої ріки:

Та пливи, пливи та шука-риба гей!..
Не піймали шуки-риби, піймали лина.
Роздивились, розпитались тож мале дитя.

І ніколи андрушани не схотіли б промінятися місцем оселі з зарубинцями чи трактомировцями.

– Е, хто ж туди схоче переїхати, там ні сінокосу, ні лугів нема, там он скотина ноги виламає по ярах та кручах, – скаже кожна селянка андрушівська. І рибалки андрушівські не проміняються місцем рибальства з правобережцями. Ті люблять ловити білу велику рибу по бистрих водах, великих течіях; андрушівські ж рибалки своїми *неводами, сітками, густими мулявниками, волоками, в'ятирями, бродаками, підсаками, сачками*, а під осінь навіть руками виловлюють в озерах, в затоках, у річищах лівобережну рибу, яка полюбляє мільші

затоки, тихіші плеса, затишні водостої. А повноводого року буває більше риби, щедріші влови, і городина родить на затоплених ґрунтах, і на сінокосах густіше стоги здіймаються, і отави можна повторно косити, і пастівники дорідніші.

Суспільно-історичні причини, що зумовили появу андрушівської оселі (хоч невідомо, яку назву мало первісне селище, що в давнину тут було задовго перед Андрушами ¹) – саме на цім місці лівого берега Дніпра, між Трактомировом і Переяславом, була стратегічно важлива дорога з поромним перевозом, яка зв'язувала правий берег з лівобережжям. Ця переправа і ці два населені пункти на протилежних берегах Дніпра, Переяслав і Трактомирів, [були дуже важливими]: не раз політичні акти тут складали, і все це вимагало, поштовхувало, сприяло тому, що саме тут, при березі, на пісчаних пагорбах з'явилися, для обслуговування суспільних потреб, села по дорозі від Трактомирівської переправи до Переяслава: Підсінне, Андруші, Карань.

В часи Київської Русі територія при самому березі Дніпра належала до київської землі, до Київських князівств. Прибережна територія становила собою висунутий на південний схід від Києва стратегічний плацдарм, і кожне село на лівім березі тут являло собою маленьку, але не місцевого значення, кріпость, фортецю, обкопану глибокими ровами, обкладену високими земляними насипами. Східна околиця села Андрушів і досі зберігає і місцеву назву Окіп і зберігає давній викопаний рів, а на південь від Андрушів, по березі Дніпра за Козинцями і В'юнищами, здавна існує колись укріплений населений пункт, який так і називається Городище. Всі

¹ На карті Боплана між Дніпром і устям р. Трубіж проти Трактомирова, цебто на місці теперішніх Андрушів, накреслено колом населений пункт з назвою «Устьє». – Прим. автора.

старі села навколо Переяслава фактично були городищами. А переяславська земля ще до літописних часів була обкопана глибокою [канавою] і обсипана довгими, на кілька десятків кілометрів, т. з. Змійовими валами, які й досі від Ташані й до В'юнища підковою упираються в Дніпро¹. Андрушівські народні легенди розповідають, як на Змійових валах – оборонних фортифікаціях «наші люди Русі з татарами бились».

На географічній карті київської і переяславської землі лінія розмежування між ними проходить не по лінії Дніпра, а по суходолу – паралельно лівого берега ріки. Ця лінія окреслює лівобережний плацдарм Київського князівства. Територія сьогоднішнього андрушівського землеволодіння, і територія села Андрушів як раз і знаходяться на перехресті лугової стратегічної дороги з Трактомирова в Переяслав. Історичне схрещення стратегічної дороги з заходу на схід і удільної дороги з півночі на південь стимулювало схрещення мечів на андрушівських пагорбах.

Цим і пояснюється знаходження людських кістяків, іржавих мечів і черепків, що їх виорюють колгоспні трактори, розорюючи лани на полі сільськогосподарської артілі імені Дніпра². Цим, в основному, пояснюється й археологічна сторінка андрушівської праоселі.

Історична доля древнього Переяслава в певній мірі вплинула і на долю плацдарму землі, що восьмикілометровою шириною простягся від міста до Дніпра. Події і битви, яких зазнав літописний Переяслав, позначились і на історії тих

¹ А під самими Андрушами біля Чубукового хутора існує стародавній вал-насіп, він уцілілим пунктиром тягнеться аж у Староселицю. – *Прим. автора.*

² А колгоспник Степан Плискач навіть стародавнього глечика з золоту перлиною вкопав. – *Прим. автора.*

праосель, які були попередниками нинішніх Андрушів, Трубайлівки (Карані), Підсінного.

В історії відомі численні напади печенігів до 1036 року, коли розбив їх під Києвом Ярослав Мудрий; потім в 1068 році нові племена тюркських кочівників-половців вторглися на територію Переяславського князівства і розбили руські війська на березі Альти. Половці постійно завдавали великих збитків Київській Русі.

По Дніпру проходив торговий шлях «із Варяг в Греки»¹. А по суходолу, паралельно Дніпру через Переяслав, проходив торговий тракт із Києва в Грецію, який і досі в побуті селян навколишніх сіл називається Цареградський шлях², а між цими двома паралельними міжнародного значення шляхами проходив як раз через Андруші поперечний допоміжний, але важливий в стратегічному відношенні шлях.

Половці ж своїми постійними нападами перерізали ці шляхи, паралізували рух торговельного транспорту по Дніпру й по суходолу, паралізували зовнішні зв'язки Київської Русі і внутрішній економічний розвиток. Половці руйнували і затримували землеробство в цьому краї, спустошували хліборобські лани, винищували села, уганяли систематично в рабство населення переяславської і київської землі.

Історики відзначають, що половці з південно-східного краю через Сулу на протязі 200 років нападали на Русь 25 разів. Тобто, якщо весняна повідь наносила матер'яльний урон тутешнім селам раз на десять років і то лиш весняною порою,

¹ Водний шлях «із Варяг в Греки» був по лівому березі Дніпра огорожений високонасипним земляним валом. Цей вал охоронявся людьми, оселі й землянки яких виявлені на території Андрушів. Власне по цьому валу й розселились андрушани. – *Прим. автора.*

² Розповідь андрушівського старожила-краєзнавця В. А. Чубук-Подільського. – *Прим. автора.*

то жорстокі, криваві, винищувальні напади дикунів-половців протягом цих двох віків відбувались значно частіше ніж раз на десятиріччя, і розміри людських і матер'яльних жертв були незміренно більші, та й ждати цих нападників доводилось не лише весною чи літом, а протягом цілого року, і рятувалось руське населення як хоробрими оборонними відсічами, так і надійними схованками в глибинах тодішньої придніпровської густої рослинності в гаях, в лісах і пралісах, в хащах між болотами і озерами.

В історії відомі бої 1096 року під Переяславом. Хан Тугоркан того року напав на Переяслав. Жителі міста Переяслава разом з навколишніми селянами мужньо оборонялись, тоді Тугоркан з великою оравою половців обложив Переяслав. Облога тривала біля двох місяців. Тоді переяславський князь Володимир Мономах разом з київським князем Святополком привели на допомогу Переяславу свіжі війська і наголову розбили половецьку ораву, рештки якої утекли в степи, а серед побитих кочовників був і сам Тугоркан та його син і ще багато половецьких князів.

І взагалі, Володимир Мономах водив переяславців в оборонні активні походи проти половецьких походів аж за межі переяславської землі в самі центри половецьких кочовищ. Мономах систематично закликав і організовував всіх руських князів на спільні походи проти степовиків, і це давало деякий спокій Руській державі, руському населенню, київсько-переяславським краям. А коли Володимир Мономах з Переяслава перейшов князювати в Київ і став великим князем київським, то з 1116 року до 1125 половці взагалі перестали нападати на Руські землі.

Боротьба Київської Русі проти половецьких вандалів врятувала Європу і Візантію від тюркських орд, грудьми заступивши дорогу кочовикам, не давала можливості їм про-

битись через Приазовські та Причорноморські степи на захід. Візантія, свого часу, устами одного із своїх авторів Нікити Хоніата визнавала, що руський народ своїми воєнними подвигами врятував Візантію від половецьких навалів. Про значення Русі для врятування європейської культури О. С. Пушкін писав про те, що Русі «определено было высокое предназначение. Её необозримые равнины поглотили силу монголов и остановили их нашествия на самом краю Европы; варвары не осмелились оставить у себя в тылу порабощённую Русь и возвратились на степи своего востока. Образующееся просвещение было спасено растерзанной и издыхающей Русью»... («О русской литературе, с очерком французской». 1834).

Ці загальноісторичні оцінки антитюркських битв на переяславській землі ми свідомо вміщаємо тут при описі минулого одного з переяславських сіл з метою поєднання сучасної історії із загально-руською історією, а цим самим підноситься патріотичне розуміння селянами своїх місцевих подій до загальнодержавних історичних перспективів, [...] в такому освітленні історія одного села не буде звучати провінційальною обмеженістю і краєзнавчою вузькістю. Нехай поєднують жителі села Андрушів свої дідівські перекази й легенди з загальною широкою історією не лише переяславської землі, а з цілою історією батьківщини. Хай андрушівські школярі, вивчаючи слово «О полку Ігоревім», присвячене походу князя Ігоря Сіверського 1185 року на половців проти половецького хана Кончака, хай знають, що коли цей половецький хан знову напав на переяславську землю, знищивши оборону на Сулі, то тут на підступах самого Переяслава героїчні переяславці на чолі з своїм князем Володимиром Глібовичем, вславши рідне поле людськими кістками, відбили напад орди половецького хана Кончака. Кончак обложив був

Перяслав, але тричі поранений перяславський князь, очолюючи бойовий дух воїнів, не здавався, і не здався, аж поки із-за Дніпра, через Трактомирів і андрушівську місцевість, прийшли на допомогу Перяславу київські та інші руські війська, розбили Кончакову облогу і достойно відплатили за Ігореву поразку попереднього року, примусивши цього горезвісного Кончака утікати далеко в свої кочовища.

У наступному XIII столітті перяславці, трударі і воїни, безперестанку систематично відбивали половецькі напади на своє місто, але і половцям жодного разу не вдалося взяти Перяслава, хоч, як кажуть місцеві легендарні перекази, ріки Альта і Трубайло несли води свої в Дніпро, почорнілі від людської крові. В 1209 році почалась нова, може найстрашніша пора в історії Південної Русі, яка й досі в народі називається словом *татарщина*. У багатьох колгоспних хатах Перяславського району поширені лубочні картини, які зображають страшну татаро-монгольську навалу на Перяслав 1239 року. Як кажуть місцеві легенди, від Ташані до Карані, від Супою до Альти пилюга стовпом сонце в небі заступила, то татари наступали, перяславський замок зруйнували, місто спалили і почали винищувати населення, і люди з тутешнього подніпров'я мусли переселятись в північні райони і довго ждати сподіваного повернення на рідну землю своїх предків полян; цей момент треба враховувати при вивченні мови на Перяславщині, в якій зустрічаємо виразні впливи діалектів Чернігівщини на діалектні особливості перяславських говорів.

II

Після великих татарських навал на Київщину на сторінках вітчизняної історії слово Перяслав на кілька століть зникає, бо й саме славне місто на довгі часи розруйноване, а саме замковище заростало бур'янами. Але це аж ніяк не значить,

що місцеве українське населення повністю зникло в цьому краю. Навпаки, навколо зруйнованого Переяслава у оселях, схованих в гаях, лісах, лозах і очеретах, населення скупчувалось, згуртовувалось, і в старих навколишніх селищах жевріло життя. Потім коли литовська держава, яка об'єдналась з Польщею, яка запанувала на Україні після татарщини, у північно-західних краях України запроваджувалась жорстока система експлуатації, тоді українське населення [тікало] на південний схід України, шукаючи порятунку аж на східних берегах Дніпра, тобто на південно-східній частині України між Дніпром і Сулою, отже й на переяславській землі. Але слідом за хлопом гнався і польський пан та ще й озброєний і оточений військом. І тому в період XVI–XVII століття, в часи масової колонізації українських земель між Дніпром і Сулою волинськими, подільськими і навіть київськими втікачами-переселенцями, поряд з ними, а точніше над ними, з'являються великі магнати, можновладці, шляхтичі – загарбники, подібні до Єремії Вишнівецького на Лубенщині. Польський король Степан Баторій 6 березня 1585 р. пожалував найбільшому українському магнатові, київському воєводі В. К. Острозькому, місто Переяслав.

Новий владар острозький почав не тільки у Переяславі замок будувати, а й багатіти за рахунок навколишніх мас поселення. Відчувши на собі жорстоку систему грабунків та експлуатації, селянство почало, з одного боку, утікати на південний схід на Засулля та в запорожські козаки, та ж частина населення, що лишалася жити на своїх предківських місцях, розпочала нову велику сторінку у своїй визвольній боротьбі проти панування польської шляхти, яка розтяглась на ціле XVII століття. Центром і кульмінацією національно-визвольної боротьби було всенародне повстання на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким.

В період перших козацьких повстань проти польського панування, в рік битви [1630 р.] Тараса Трясила (Федоровича) проти шляхетської неволі під Переяславом, село Андруші вже існувало як вільне військове козацьке поселення і, приймаючи до уваги свободолюбивий і нескоримий характер козацького люду, треба думати, що й Андруші в цих подіях широко-масових повстань не були пасивним стороннім глядачем, а брали активну участь у боротьбі за свободу і незалежність, за вільний труд і невіддільне життя.

Видно, всі козаки андрушани брали участь у Тарасовій ночі, і чимало з них, видно, полягло смертю хоробрих воїнів. Чимало могил полеглих козаків-андрушан позаносили вітри жовтими кучугурами придніпрянських пісків, бо пісчані кучугури, дюни поприсипали собою кількавікові сліди ратного військового і хліборобного побуту в околицях села.

Поліг у цих боях 1634 року і ватажок села, засновник і патрон його – запорожський козак Яким Андрущенко.

Більше триста років, [як] загубилась могила козака Андрущенка. Загубилось його ім'я, але легендарна слава про нього не пропала в потомстві. Продовжувала жевріти в народній словесності чутка про його загибель від рук підсланих ворогом підступних ченців¹. Уже в процесі писання цього істо[ри]ко-етнографічного нарису довелося відшукувати, відкопувати, перечитувати написи на стародавніх уцілілих кам'яних козацьких пам'ятниках. Більшість із них, під впливом часу, зовсім вивітрили свої меморіальні знаки. Але на одному з кам'яних хрестів, що закопаний на половину своєї висоти серед села біля садиби колгоспника В. Шевченка, нам пощастило вчитати меморіальний напис на козацькому

¹ З переказів андрушівського старого колгоспника Сулими Дмитра Федоровича. – Прим. автора.

пам'ятникові ¹. Текст епітафії став важливим археологічним першоджерельним писемним документом для освітлення історії села Андрушів, для уточнення хронологічних дат його середньовічного існування і, нарешті, для з'ясування походження його новітньої назви...

З 1634 року ми вже маємо зовсім певні археографічні свідчення про існування козацького поселення в Андрушах.

Одже з початку XVII сторіччя розпочалась друга глава в історії села Андрушів. Народну топоніміку в самих Андрушах та його околицях доповнюють собою документальні відомості і свідчать про те, що саме в XVI та XVII віках, в часи наступу на Україну польської шляхти і в часи боротьби переяславців проти польського панування, тут, на андрушівському березі Дніпра, люди інтенсивно заселяли, колонізували, освоювали лани, угіддя, озера, сінокоси і всі придатні і корисні для життя людини урочища. Андрушівська топоніміка яскраво розповідає, як спішили захоплювати угіддя і корінні поселяни, називаючи урочища староруськими назвами, а з другого боку, як польські владарі стверджували своїми іменами андрушівські урочища. Красномовними документами словесності, які нагадують атмосферу тутешньої історії XVI–XVII століття, є андрушівські топографічні найменування навколишніх урочищ: річище Станіслав, річище Станіславчик, яке, очевидно, є своєрідним відгомонам приходу сюди коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, який привів сюди у квітні 1630 р. велику польську армію проти повстанців Тараса Федоровича, які в цей час укріпились у переяславському замку. Станіслав Конецпольський

¹ Прочитати слов'янський напис на хресті нам пощастило удвох разом з юним краєзнавцем, учнем сьомого класу Андрушівської школи Петром Македоном. (Прим. автора)

підвів коронне військо Переяслава і на три тижні організував навколо міста тривалу облогу. Навколишні селяни допомагали обложеним переяславцям людською силою і продуктами харчування. 15 (25) травня 1630 р. тут відбувся під Переяславом великий бій, який кінчився перемогою Тараса Трясила (Федоровича), і ввійшов в історію під образною назвою «Тарасова ніч», яку прославив і оспівав Тарас Шевченко у своїй одноіменній поемі:

Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило.
Од Лимана до Трубайла
Трупом поле крилось...
.....
Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли:
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки –
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали:
Зійшло сонце, ляшки-панки
Покотом лежали.

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти.

.....

Закрякали чорні круки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі –
Тії ночі кровавої,
Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів, що приспала ¹.

Уже давно відбулись ті події в долині Трубайла, на відстані кількох кілометрів від Андрушів, а словесність українського народу, чи у вигляді твору поета, чи у вигляді термінів місцевої топоніміки фіксує ті події, і по них читають потомки сліди минулої слави.

Відгомонам того часу, коли з-під Польщі тікали з [право]бережжя люди і тут оселялись в селі Андрушах, звучать прізвища (прийшлих поселенців з характерними північно-західними прізвищами) Костюк, Захарчук, Козоріз, Бурлик і особливо прізвища Моспан – всі ці люди прийшли з правобережньої України і поселились тут в Андрушах поряд з місцевими корінними прізвищами, характерними для переяславського лівобережного краю: Сулима, Якименко, Онищенко, Степаненко, Доброскок, Кулик, Плєскач, Макаренко, Костенко, Кривенко, Овсієнко, Вірченко, Зозуль.

Ця частина прізвищ є фундаторами тієї найстарішої частини села Андрушів, яка й досі в народному побуті іменується Староселиця. Нарешті сама назва Андруші, безумовно, з'явилася тут десь в кінці XVI або на початку XVII століття.

В цьому історико-етнографічному нарисі необхідно відзначити місцеву самовимову, тобто місцеву етнографічну

¹ В подані уривки поеми внесені уточнення згідно з оригіналом. – Прим. упоряд.

самоназву села, яка ось уже протягом трьох віків на устах багатьох поколінь вимовляється не Андруші, а Андруші.

III

У 1648 році почалася історична визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Ця війна закінчилася славною сторінкою в історії українського народу – всенародною радіою, що відбулася в Переяславі біля Успенського собору на площі Возз'єднання 8 (18) січня 1654 р. Вся Переяславщина, всі навколишні села [біля] Переяслава в ці роки брали найактивнішу участь як у визвольній боротьбі проти польської шляхти, так і в проведенні Переяславської Ради.

У березні 1648 року крупний колонізатор України, Потоцький, повідомляв польського короля спеціальним листом про те, що тут на Подніпров'ї «не було того села, не було того міста, де б не робили замахів на життя і майно своїх панів і власників». Всюди по селах організовувались збройні селянські загони. Тут, на Лівобережжі, організувався величезний загін повстанців із селян, міщан і козаків Переяславщини, Лубенщини і Ніжинщини. Загін налічував 15 тисяч чоловік.

Первопоселенці андрушівської оселі жили, працювали, діяли, організовано виявляли небажання бути рабами чужої панської держави, яка поводитись з ними тільки як з «бидлом».

В чому ж могла виявитись в першу чергу участь у визвольній війні жителів цієї козацької прибережньої оселі Староселиці – Андрушів?

Біля цього села з давніх-давен існувала пристань на дніпровському водному шляху. Ця пристань була необхідна для Переяслава, і вона, фактично і формально, і була переяславською. До цієї пристані причалювали дніпровські судна *бели-*

ни, але саме місто Переяслав від пристані знаходилось за сім верст, а Староселиця – Андруші як раз і оселились, і розрослись під впливом потреб як трактемирівсько-переяславської поромної переправи, так і для розвантаження та навантаження усіх белин, які причалювали сюди на андрушівсько-переяславську пристань. Жителі Староселиці-Андрушів в ті часи переважно існували з того, що рибалили на Дніпрі, косили сіно на дніпровських луках, а найголовніше охороняли цю свою безпосередню переяславську пристань, поряд з якою вони жили. І от, коли один з найбільших магнатів Лівобережної України князь Ієремія Вишневецький хотів пробитись через Переяславщину до основних польських військ на правий берег Дніпра, то переяславські повстанці збройно стали на шляху військ Вишневецького до Дніпра, а прибережні селяни і козаки, отже, в тому числі і староселиці-андрушани, одностайно потопили всі човни переяславської пристані, не дали змогу Вишневецькому переправити свої війська на Правобережжя тут, біля Переяслава. Така була конкретна участь андрушан протягом усєї визвольної війни, вони або допомагали паромами і човнами своїм повстанським загонам, або перевозили загони козаків Богдана Хмельницького, або не давали ворожим військам ні човнів, ні поромів.

Коли влітку 1648 року Переяслав став центром адміністративно-територіального судового та військового округу визволеної від польських магнатів Лівобережної України, і коли ця округа і найменувалась Переяславським полком, у який входило 18 сотень, то поселення Андрушів (Староселиця) входило до складу Переяславської сотні ¹, а значить

¹ В Андрушах побутує народний переказ, що Андруші були окремою сотнею Переяславського полку, і що Яким Андрущенко стояв на чолі Андрушівської сотні. Цей переказ розповідає 80-річний колгоспник Сулима Дмитро Федорович. – *Прим. автора.*

і до складу Переяславського полку. Перебуваючи в цьому героїчному, в одному з найбільш активних дійових полків повсталого України, маленьке, скромне прибережне поселення Староселиця-Андруші виконувало важливу функцію, обслуговуючи переяславську пристань і трактомирівський перевіз, тобто обслуговували один з найважливіших економічно-стратегічних транзитних пунктів між Лівобережною і Правобережною Україною.

Цим транзитним пунктом протягом свого гетьманування користувався і сам Богдан Хмельницький. Населення Андрушів з давніх давен Хмельницького називало, з якимсь особливим земляцьким відтінком, одним словом – Богдан. Він діяв по всій Україні, але сюди, до Переяславського полку, до Переяславщини, йому доводилося дуже часто прибувати в загальнодержавних потребах. Тут, у Переяславі, Богдан приймав систематично російських послів, звідси він послав у Москву ряд історичних листів, які підготовляли державний акт возз'єднання України з Росією ¹. У Переяславі Богдан Хмельницький приймав польських послів, і тут сформулював перед ними свою програму і межі визволення України по Львів, Холм і Галич. Сюди, в Переяслав, не раз прибував Богдан в сімейних справах, бо він був жонатий на переяславській козачці Ганні Сомківні, і мав Хмельницький в Переяславі свій родовий Хмельницьківський двір.

Отже, і в дні возз'єднання, і на передодні їх андрушівські рибалки-козаки, човнярі, поромники-перевізники і вантажники не просто бачили Богдана Хмельницького, а не раз переправляли його через Дніпро і першими зустрічали його на лівому березі Дніпра.

¹ Події подаються з погляду ідеологічних настанов радянської науки. – Прим. упоряд.

І звичайно, що андрушівські козаки, як найбільш інформовані про всі військові, державні, політичні події, пішли з свого села у Переяслав того січневого ранку 1654 року «на збори всего народа слышать и совет о деле, хотящим совершитися» і, ставши поміж селянами, козаками, міщанами і купцями на майдані біля Успенського собору, слухали ту історичну промову Богдана Хмельницького, в якій визнаний народом тодішній вождь усіх повстанців закликав всю Україну об'єднати свою долю з долею народу російського. І того ж 8 (18) андрушани брали участь у тій присязі на вірність єдності України з Росією, у присязі, яку «по всей Украине всякая душа с охотою учинила» (Літопис Граб'янка).

IV

Після воз'єднання України з Росією і тут, на Переяславщині, було здобуто й встановлено, порівнюючи з попередніми роками, більш спокійний стан як у господарчому, так і громадсько-політичному житті людей. В цей час було проведено ряд державних заходів, в тому числі переписи населення, із цих спокійних часів збереглося уже й більше документів, які дають можливість скласти літопис громадського життя в селі Андрушах, не лише на підставі пам'яток народної словесності, археологічних та археографічних пам'яток, а вже спиратись і на відомості письмових державних, документальних джерел.

В цих документах ми читаємо нові додаткові підтвердження, що село Андруші дійсно існувало у XVII столітті, і воно «прежде было свободное, войсковое село», тобто в часи Богдана Хмельницького, в перші роки військового полкового самоврядування, андрушівські козаки не належали ніякому панові-владареві, а підлягали конституції лиш Переяславського полку. А далі, як свідчать офіціальні докумен-

ти, «а потом владел (с. Андрушами) перве Полуботок». Цей перший пан і владар андрушівських, тепер уже підлеглих, козаків і посполитих – Левонтій Полуботок в 1673 році був генеральний бунчужний війська Запорозького, а в 1689 році він уже підписує – універсали як переяславський полковник. Без труднощів, зовсім легко своїм же універсалом офіційно оформив і приписав до своїх маєтків раніше вільне село Андруші. Невідомо точно хронологічно, скільки років володів андрушівськими землями і скільки років привласнював працю андрушан полковник Полуботок, а потім, як свідчать офіційні документи, він для зміцнення своєї влади, для того, щоб церковна влада його більше підтримувала, обдаровував маєтностями свого переяславського духовного владаря і ігумена Катедрального монастиру в Переяславі. Отже, переяславський ігумен на прізвище Дубина одержав Андруші від полковника Полуботка, став другим в історичній послідовності поневолювачем і експлуататором трудящих села Андруші. Із цього часу колись вільні козаки-андрушани стали юридично аж до 1861 року підлеглими церковно-монастирськими кріпаками, що фактично перебували в економічній залежності від переяславського монастиря аж до революції 1917 року. Влада першого церковного владаря ігумена Дубини протягом більше двох століть перетворилась для багатьох андрушівських поколінь в тяжку церковно-експлуататорську справді дубину, яку і досі згадують і проклинають ще живі нині андрушани, які колись працювали на користь монахів переяславського монастиря і його ігуменів. Ігумен Дубина, діставши село Андруші від полковника переяславського Полуботка, передав свої владарські юридичні права на це село своїм наступникам. І один з них, єпископ Захарій Корнілович, звернувся до найвищої тодішньої влади в Гетьманщині з вимогою підтвердити універсал полковника, і тоді в 1710 році

тодішній гетьман Скоропадський [Скоропадський] своїм державним універсалом ствердив і віддав село Андруші єпископу «в зупольное и вечное владение».

Подібна до Андрушів доля спідкала сусіднє село Підсінне, а інші сусідні села – як наприклад, Стовп'яги, Яшники, Козинці, В'юнище, Городище та Слобідка над річкою Трубіжем – були закріплені в ті ж роки гетьманськими універсалами за різними військовими тутешніми владарями: полковником Томарою, генеральним хорунжим Сулимою, капітаном переяславського гарнізону Фон-Вандеком і т. і.

В 1729–1731 роках російський царський уряд учинив державний перепис населення підлеглої тепер йому України. Цей перепис, який іменувався «Гениральное следствие в маетностях», переписуючи маєтності Переяславського полку, установив, що в селі Андрушах, яке тоді за адміністративним поділом, разом з селами Яшники та Підсінне, належало до Трактомирівської сотні, налічувало «11 дворів, которими владеют Переяславського Катедрального монастиря законники по жалованной грамоте и по универсалу гетманскому».

Вказана в цьому перепису цифра «11 дворів» потребує пояснення для сучасних читачів. Під записом одного двору «Гениральное следствие» записувало чотирьох трудівників чоловічої статі, отже, в селі Андрушах під час перепису села в 1730 році було сорок чотири дорослих кріпаки з різних селянських родин. Отже, в цьому році на території села Андрушів було понад 30 окремих селянських родин. Це біля трьох десятків окремих хат. Село Яшники було того року більше за Андруші, в ньому зареєстровано 35 дворів, а Підсінне було менше, в ньому фігурує 9 дворів.

Але протягом XVII століття село Андруші кількостю розрослося так, що а в 1768 році в цьому селі була споруджена тутешніми майстрами-стельмахами дерев'яна церква на ім'я

популярного серед українського козацького населення патрона Георгія Побєдоносця, про якого в тодішніх козацьких піснях співалося: «Нам поможе святий Юрій ще й Пречиста Мати турка звоювати». Для вшанування патрона андрушівської церкви було встановлене щорічне храмове свято, яке в ті роки уже набрало більш етнографічного, звичаєвого, селянського з відтінком військової романтики ніж церковно-ритуального. Святування цього дня в ті сірі буденні важкі кріпацькі роки було єдиною можливою віддушеною в задушливому побуті поневолених селян.

Все трудове життя, виробничий побут в селі Андрушах складався під впливом експлуататорської системи, яка була запроваджена монахами переяславського монастиря, який був на Переяславщині великим феодалом. Михайлівський катедральний монастир захоплював землі в Андрушах, Підсінному, заселяв хутори: Мочар, Хуторище, Чубуків хутор, [...] а також саме село Староселицю, що розросталася поступово проти Староселиці на північному березі між річищем Джерелом та просторим довгастим озером Дилимуха. На нові хутори і в село Андруші монахи-землевласники приваблювали переселенців з далеких країн, які попадали або на трактомирівську андрушівську переправу, або на тутешню пристань. Переселенців монахи приваблювали економічними обіцянками і тимчасовими пільгами. І тому зайшли люди переселялися сюди аж із далекого Поділля, наприклад, фамілія Чубук-Подільський, або з далекої Білорусії, або з Київщини. Київщина, тобто правий берег Дніпра, аж до 1793 року перебувала під владою Польщі. У зв'язку з цим лівобережні українці, які жили тепер, після 1654 року, в Російській імперії, у побуті називали своїх правобережних братів-українців *польщаками*, а всю правобережну Київщину – називали у побуті Польщею.

Хоча слова Польща і польщаки було своєрідним дражнінням, однак в цих словах-прозвиськах не вкладалось якоїсь відчуженості, а тим паче не було в ньому почуття ворожнечі. Українці протилежних берегів цього краю, будучи роз'єднані і поділені по Дніпру між двома державами, продовжували взаємно, в межах можливості економічних зв'язків і побутових взаємовідносин, стверджувати свою віковичню єдність і спільність своїх предків літописних. Поляни, які [жили] тут в часи Київської Русі, займаючи центральну частину середнього Подніпров'я, жили на правому березі Дніпра, на берегах річок Стугна, Красна Рось, Россава, Роська, Роставиця, Тасмін. Західним водорозділом території полян був лівий берег річки Гнилий Тікич. На півдні Правобережжя територія полян проходила по лінії Звенігородка, Шпола, Кам'янка, Чергин [Чигирин], Крилов (тепер Новогеоргіївськ).

На Лівобережній Україні територія розселення літописних полян окреслюється за етнографічними пізнавальними ознаками по кривулястій лінії, що проходить північніше: Андруші, Переяслав-Хмельницький, Велика Каратоль [Каратоль], Помоклі, Драбів, Яблунів, Луком'ї. Східна межа території полян виразно окреслюється правим берегом ріки Сули по лінії Луком'я, Оржеця, Іржавець, Мохнач, Велика Буромка, Клищинці, Чигирин-дїброва.

Отже Андруші містяться в центрі північної смуги, що розмежовує етнографічні відмінності колишньої полянської побутової культури від древлянсько-чернігівської. Матеріальна і духовна побутова культура в Андрушах спільна ще з часів стародавніх з правобережними селянами Трактомирів, Монастирок, Зарубинці, Григоровка, а також спільна з усіма селами Переяславщини, але етнографічні ознаки культури Андрушів виразно відрізняються від своїх північних сусідів Вороньків, Кийлов, Старе, Рогозів, в яких ще видно і чути

черніговську культуру будування рублених хат, черніговські звичаї, весілля, чується черніговський діалект. В Андрушах же XVIII–XIX і на початку XX століття побутує [притаманна] їм середньонадніпрянська, киево-полтавська етнографічна своєрідність. Вона виразно відчутна в сільськогосподарській матеріальній культурі та в її термінології, відчутна вона в особливостях сімейного побуту, зокрема, в особливостях весілля та весільної обрядово-звичаєвої термінології. Як виявилось із наших етнографічних досліджень, один із термінів, яким іменується центральне дійство у весільному акті на всій вищезначеній території літописних полян, звучить у своєрідній локальній вимові *коровгай*. В Андрушах з давніх-давен у місцевій вимові, на відміну від всеукраїнської вимови «коровай», завжди звучало і звучить до цього часу коровгай, що свідчить про належність цієї території до літописної території. В андрушівській дикції виразне і рельєфне загальнокиївське звучання звуку «ч». І поряд з правобережньокиївським широким соковитим «ч + ш + щ» (наприклад, в словах шашка, щастя, чорний, щабель, чоловік, щітка, чарка, качка). Про діалектні особливості села Андрушів ми будемо спеціально писати далі, тут же, в цій вступній загальноісторичній главі, зокрема, в підрозділі, присвяченому XVIII століттю, ми вказали на спільні риси правобережних сіл з Андрушами, які характерні були тут здавна, вони склались в процесі економічних взаємин в спільному історичному водовороті та в культурно-побутових взаємовпливах.

Андрушани бували в спільних походах на російсько-турських фронтах XVIII століття, брали участь в семирічній прусько-російській війні. Не зважаючи на те, що на правому березі Дніпра була Польща, а на лівім березі Росія, на правім березі католицькі попи запроваджували унію, як головну форму ідеологічного тиску на трудящих українців, а на Лівому

бережжі посилювався колоніальний гніт Російської імперії, особливо жорстокий в часи царювання Петра I, Катерини II, трудящі маси України обох берегів Дніпра с кожним десятиріччям збільшували свій контакт у соціальноновизвольній боротьбі, культурі і побуті, в духовній культурі. А в розвитку історії обох берегів Дніпра, в історії Лівобережної і Правобережної України село Андруші з пристанню і перевозом на Дніпрі кожного разу було одно з тих зв'язкових ланок, що зв'язували події обопільної України в одно об'єднане ціле.

Мимо Андрушів, як і мимо Трактомирова і Канева, пропливали золочені галіри коронованого ката всієї України Катерини II. І андрушівські дівчата, разом з канівськими, Шевченковим словом могли говорити про той хижацький загарбницький похід колонізаторки.

... Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові,
А ми з матір'ю сиділи
На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось?
Чи може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала,
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок. А в галері
Князі, і всі сіли
Воеводи... і між ними
Цариця сиділа...
Чи я знала, ще сповита

Що тая цариця –
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..¹

Про ту подорож цариці по Дніпру і досі йде гомін по бережних селах, в тому числі і в Андрушах. Основний лейтмотив народного ставлення до цієї події найвиразніше звучить у гнівній народній пісні:

Катирино, вража бабо,
Що ти наробила?
Степ широкий, край веселий
Та й занапастила?

Ще за чотири роки до цієї подорожі Катерина II своїм указом 1783 року остаточно узаконила закріпачення українських селян, зміцнила диктатуру дворянства. По всій Лівобережній Україні кріпаки-селяни стали робити панщину, а андрушівські селяни, разом з сусідніми селами, стали робити панщину-чернеччину бо їх експлуатували ченчі-монахи, і андрушівських селян, на відміну від інших кріпаків, називали монастирськими кріпаками. Як в селі Андрушах, так і навколо села відтоді з'явилися назви багатьох угідь і урочищ. Наприклад, Монастирська левада (між церквою і кладовищем), Монастирський луг (на західній березі річеша Джерело), Монастирський сінокіс (на східній березі того ж Джерела), Архієрейська купальня, Монастирський водяний млин на з'єднанні річеша Джерело з озером Делемухою.

Нарешті в центрі села, проти Староселиці, на північно-східному березі Джерела й Дилимухи, з'явився капітальний,

¹ Уривки з твору «Великий льох» (Містерія) // Тарас Шевченко. Твори в 5 томах. – Т. 1 (1837–1847). – К. – 1984. – С. 254–255. – *Прим. упоряд.*

широкостінний, кам'яний будинок, побудований для літньої дачі-резиденції командної верхівки переяславського духовенства, з домовою церквою, прибудованою збоку архієрейського дому. Цей будинок, з того часу, в побутовій мові називався Чернечі покої. Поряд з Чернечими покоюми монахи, загарбавши найкращі, найвищі і найбезпечніші місця, найсухіші під час повіді, на яких ще до приходу влади монахів розростався вільний громадський андрушівський козацький дубовий гай, ченці-кріпосники, з наказу архієрея, оголосили своїм Чернечим гаєм. В цьому загарбаному гаю вони розбили три подовжніх алеї: алею ясенів і в'язів понад берегом великого озера Ситне, середню алею та алею дубів понад сінокосом. Крім того, монахи розбили три поперечні алеї: липову – понад архієрейським фруктовим садом та понад будинком – для архієрейської півчі; середню поперечну алею, а також північну алею. Увесь Чернечий гай було обгороджено; навколо нього стали ходити своєрідні поліцаї у чернечих рясах, тобто монахи-послушники з хрестом на грудях та із зарядженими сіллю (замість дробу) справжніми мисливськими рушницями. Правда, що сіллю наказано було заряджати вартовим монахам свої рушниці після того, як вони застрелили дробовими пострілами кількох андрушівських козаків, і коли ці факти набрали широкого розголосу і осуду на Переяславщині. Лише, як символ минулого вільного часу, через увесь Чернечий гай по діагоналі (з південно-східного кутка, від церкви й містка) пролягла через увесь Чернечий гай (наче положена «косиною» козацька шабля!), між дубами простяглась до північно-західного кутка гаю стародавня дорога до села Стів'яги. Тільки андрушівським селянам уже заборонено було проїжджати по дідівській, колись вільній дорозі.

Архієрейські покої з домовою церквою, будинок для півчі та монастирського економічного конторського штату, ар-

хіерейський сад і весь Чернечий гай посеред села став для андрушівців на 200 літ символом ворожої, загарбницької сили, символом поневолення, грабунку і розбою, окутаним переказами, гострими саркастичними дотепами, прокльонами.

– Не питай правди ні в небесному раю, ні в Чернечому гаю!

– Нема нам супокою від лихого Чернечого покою!

– До Бога високо, до царя далеко, а до архирея близько, так дуже колько й слизько!

Затаврували андрушівські люди те чорне «вороняче» гніздо архіерейських розкошів, чернечої розпусти і лицемірства, щоденного безсоромного, нещадного здирства.

– Немає гіршої потвори як чорт із рогачем, а монах з ружжьем!

Монахи пострілом з ружжа застрелили козака, дівку згвалтували в гаю і довели її до самогуби, дитину прицькували собаками монахи-сторожі і перелякали її до смерті, хлопця-пастуха вкинули у озеро за те, що, утікаючи від грому, перегнав корови через той горб, що як кістка в горлі стирчав між селянськими пастівниками.

А то вночі селянські воли захватять на сінокоші і замкнуть у своїх клунях, вимагаючи великого викупу-штрафу.

Але скільки ж іскривого народного гумору породжував чернечий деспотизм у Андрушах! Там парубки у п'яного сторожа-монаха рушницю викрали і заховали. Там спритні підлітки підглянули в щілини архіерейської купальні – одержу позав'язують високопоставлених духівників або яблука обнесуть в архіерейському саду, не зважаючи на наявність сторожі чернечої і собачої та команди збройних козаків, чи доріжку в алеї непомітно перепнуть мотуззям.

Не було меж народному гумору, народному сарказму. І здавалось, чим більше зростав чернечий режим експлуатації, тим вище підносився народний гнів, виявлений у здоро-

вому, веселому глузді та глумі над своїми духовними ворогами – служителями культу.

Все надто щоденно давало селянському релігійному світоглядові різючі контрасти між «божим словом» монастирських монахів і між їхніми мерзенними ділами.

Так виглядало в цім селі, як і у всіх підлеглих монастирям кріпаків України, коріння антикультового стихійного погляду на православну церкву.

Село Андруші, для вивчення наростання протесту в системі народних вірувань, дає різючі типові переконливі приклади¹.

В Андрушах в XVIII столітті склалась група односельців, які поробили собі дебели мажі, поставили їх на витривалі широкоободові берестові колеса, утворили свою хоч невелику чумацьку валку ... і пішли чумакувати.

Для свободолюбивого козацького духу вільготніше піти степом в чумацькому товаристві по овіяних вихорами куряви, окутаних легендами шляхах, і хоч у руках чумака тримає не козацьку шаблю, а ремінний батіг, та на серці в нього пісня співається широка і довга, як той шлях, [що] простягся від горизонту до горизонту. Йде чумака між двома возами, погейкує на волів переднього воза, підцокує на волів заднього возу (бо один погонич в Андрушах був на два вози), на сонце пекуче поглядає та погоду примічає в далекій дорозі. Було їх вісім родин в Андрушах, від батька до сина, від сина до внука переходила чумацька мажа і чумацький батіг. Гриценки отаманували серед Андрушівських чумакав. Гриценко

¹ Зображення церковників відбувалося під впливом потужної атеїстичної пропаганди за радянського часу. – Прим. упоряд.

виходив попереду, а за ним останні вози. Два рази на літо ходили вони в Крим по сіль; виїзжали на Переяслав, а за містом, побіля Богданової могили, простягався Цареградський шлях, через Хоцьки, Пісчану, Золотоношу, Ірклієв, Жовнин, Градіжськ (Городище), в Кременчуці переправлялись на правий берег Дніпра. І там уже правим берегом Дніпра ішли аж до Береслава, а тоді на Каховку. Кожен андрушівський чумак мав на кожному возі по дві бочки, а як возів у нього було два, то в чотири бочки набирали в Криму солоної води, густу ропу привозили додому і ще виварювали в чавунах її, сіль. Два рази на літо андрушівські чумаки ходили в Крим. Перший раз навесні, як тільки дорога протряхне, ще перед Великоднем, вони виходили в дорогу, а десь у чужих краях вони прибивались на Великдень до придорожного села, і там їх люди, вдосвіта несучи посвячені паски з церкви, христосали червоною крашанкою із скибкою паски. Отак, розговівшись в дорозі, чумаки-андрушівці їхали далі і «до Петра» (29 червня) повертались. Дома «якусь тижняку» відпочивши, та й знов у Крим, і вже аж по холоді покровському вертались вдруге з дороги. Втомна і важка чумацька доля. Удень іде він по шляху за возом, а вночі і спочити треба, і воли напасті, бо вони пристануть, впадуть з ніг. А що віз ламається, «тоді чумак ума набирається». Гірко в дорозі, а ходили. Як перший жайворонок заспіває, так і кличе чумацьке серце на вітри просторі. Ішли від села до села, від криниці до джерела, не пивши.

Співалось:

Та вози риплять,
Та ярма брязчать,
а воли ремигають;
На серденько та в чумаченька
та й думки налягають...

...Пішли воли по битій дорозі
Ратицями вогонь крешуть,
Вже на того чумака Макара
Сосновую труну тешуть...

Зимовими місяцями чумаки також не гуляли в Андрушах, вони їхали через трактемирівську переправу на правий берег Дніпра до Іржищева (так андрушівці вимовляють назву Ржищев) і перевозили хуру переяславським купцям. Літом часто виходили з Андрушів у дорогу через трактемирівську переправу і йшли на чорні шляхи Правобережжя, і приносили «із Польщі» новини про гайдамацькі рухи, про Коліївщину, що спалахнула повстанням у квітні 1768 року від Чигирин до Лисянки, від Умані до Білої Церкви й Радомисля. Клекотала Коліївщина, а іскри повстанських пожеж переносили люди і на Лівобережжя. І не встигли польські владарі, об'єднавшись з імператрицею Катериною, придушити Коліївщину, ще не встигли в Кодні поодрубувати всіх голів коліям-повстанцям, як правобережні іскри перенеслися на Лівобережжя, заколотивши на цілий десяток років кріпацьку непокору в селі Клищинцях на Сулі, а потім спалахнула чотирьохрічна пожежа козацького повстання проти кріпацтва на Хоролі, в Турбаях. Чумацькі валки привозили з дороги в Андруші не тільки сіль і купецькі товари, а й розносили по шляхах вісті про волю і сумні звістки в образах крилатого народного афористичного слова:

- Щоб тебе Кодня не минула!..
- Та будь ти гострий як коліївський ніж!..
- Ну вже й уївся мені той пан, як чумацька воша, в душу.

Мінялися в Андрушах протягом XVIII століття хазяйні-єпископи, але не один з них не запам'ятався кріпакам.

– Та всі монахи однакі: як ті чорні собаки, як не гавкне, то вкусить, – говорили андрушівці.

Монастирські феодали-власники «приїдуть було в Андруші, відбудуть закриту відправу в домашній церкві при своїх покоях у саду, покупаються «на панських купальнях», перещитають урожай в скиртах, на токах, у закромах, оглянуть череду рогатого товару, навантажать гарби яблуками, перевірять записи перемолу на водянім млині, обітруть руку об шовковий підрясник після поцілунку прибитої горем кріпачки, що зверталась з сімейним горем, посваряться перстом на недбайливих сторожів маєткових за недогляди та й поїдуть собі у Переяслав»¹.

Темрява й безпросвітність в монастирських Андрушах була довга і гнітюча, що ніхто із селян не чув і не знав, що у Переяславській бурсі починав нову епоху у філософії на Україні молодий філософ з європейською освітою, вправно володіючи рідною і класичними мовами, цей козацький син інтелігент-енциклопедист Григорій Савич Сковорода. Ніхто його тоді не бачив, хоч він і бував тут, в Чернечому гаю, умивався на пісчаному андрушівському березі розглядаючи трактемирівські гори, там ярами по зеленій горі у Монастирку, як підбиті гайстри-лелеки з пошарпаними крилами, сиділи в білих сорочках, гріючись на весняному сонці, старі запорожці, які доживали віку у кошовому монастирі-санаторії, створеному для доживання віку бездомним заслуженим воїнам. Вдивлявся Сковорода в навколишні гаї й села і, невпізнаний андрушівцями, повертався до бурсаків-семинаристів у Переяслав. Там, викладаючи як теоретик-новатор, збунтувався він проти реакційних поглядів на освіту, але ніхто того не відав, і лише через двісті років здивовані школярі читають афоризми поета-філософа, виношені автором в ясній голові, а може й підслухані в побуті в Андрушах в XVIII віці.

¹ Із переказів зібраних на Староселиці. – Прим. автора.

XVIII вік тодішня інтелігенція, спираючись на виступи французьких енциклопедистів, називала «просвітнім віком», а тут у глибинному селі не було ні дяківської школи при дерев'яній андрушівській церковці, ні традиційного для багатьох українських сіл шпиталю. Тільки темні гаї шуміли, білі піски запорошували очі на вітрах, ціпи гупали у клунях, на токах, собаки валували, діти кричали попідтинню, матері полотна ткали феодалам та з серпами гнулися на жнивах, а косарі в прілих сорочках на плечах вкладали силу в працю на сінокосах і, протерши солоні ручаї поту, могли на хвилину глянути на красу ревучого Дніпра, на берлини скрипкові по воді, на сині гори за Дніпром.

V

XIX століття на Переяславщині почалось двома подіями. Одна з них для андрушівських селян була байдужою й непомітною, а другу люди запам'ятали. У 1802 році місто Переяслав стало повітовим містом Полтавської губернії, а 14 жовтня того ж 1802 року на Полтавщині стався землетрус, який тряснув був і придніпровське село Андруші.

Староселиця часто потопала в дніпровських весняних повідях, але вибраться на сухіші, вищі, безпечніші пагорби андрушівцям ніхто не давав дозволу. Бо на одному сухому безпечному завжди від прибутної води [пагорбі] андрушівці поставили свою церкву, а навколо неї, на цвинтарі, хоронили своїх померлих родичів, односельців, а всі інші вигідні сухі горби були зайняті монастирськими володіннями.

Жителі Андрушів, разом з переяславцями, були активними учасниками, виникнулої в 1812 році війни проти наполеонівської навали. На Полтавщині формувались полтавські ополченські полки. В числі двох тисяч ополченців Переяславського повіту ішли в похід і андрушівці. Українські опол-

ченці одразу відзначились своїм бойовим героїзмом в боях за визволення Білорусії. В ході розгрому наполеонівської армії українські селяни-воїни в рядах російської армії побували аж в столиці французької держави – на вулицях і площах Парижа. Але ніяких етнографічних відгомонів про ту подію в Андрушах не чути, крім хіба одного, з негарним відтінком, лайливого прислів'я:

– А щоб тебе пранці поїли!..

Вживаючи це прислів'я, люди й самі не знають, що слово «пранці» колись у українській мові розумілося як венерична хвороба, занесена на Полтавщину солдатами із Франції, але тодішнім словом «пранці» іменувались і французькі солдати з таким відтінком, як в наші часи німецьких окупантів народ називав «фріцами».

Нелегко простежити хронологію подій в селі без місцевих археографічних документів. Хронологія щорічних подій, що писалась в андрушівській церкві, загинула у 1933 році, з тих записів залишились лиш уривки, що розповідають про перебудову андрушівськими майстрами-стельмахами в 1838 р. цієї Георгіївської церкви з високою дзвіницею, з якої видно далеко навкруги обидва береги Дніпра, і яку малював Т. Г. Шевченко в 1845 році.

Великі повіді на Дніпрі, в тому числі у Староселищі-Андрушах, відбувалися циклічно: один раз на десять років. Зафіксовані вони в історичних документах і в XVII столітті, зокрема, у перший рік богданівського повстання – в 1648 році, розповідають про них і документи XVIII сторіччя. Рівень прибутної води на скелястих берегах Дніпра населення здавна відзначає, засікаючи їх відповідною рисою і хронологічною датою, найяскравіша картина Дніпрових повідей висічена на кам'янистому березі в Кременчуці. Андрушани в своїй побутовій мові відзначають розміри прибутної води,

кажучи, по яких вулицях села, по яких його кварталах плавали такого-то року на човнах, або в роки найбільшої повіди на такій-то вулиці плавали на плотах. А на Староселиці, яка під великі поведі майже вся затоплюється, там примічають, чи прибутна вода доходила до порога, чи до вікон, чи по спризьбу, чи вище вікон, чи до стріхи, чи вже й покрівлі зносило.

Храмове свято андрушани щороку відзначали 23 квітня за старим стилем, тобто як раз в дні найбільшого прибуття води. На той сухий горб до церкви їздили вже на човнах і примічали, що діялось навколо хати під час храмового гуляння, і тоді вже розповідали, як ті хвилі-буруни аж у сінях хлюпались на (тут спрощено кажуть на Григорія) Юрія. А то ще, кажуть, були такі весни, що й на хаті аж біля бовдура [комина] на Григорія не вдержеся.

Крім весняної поведі кілька раз на століття бували і зимові розливи води. По замерзлому Дніпру поверх льоду високо підіймається вода, яку в побуті називають *полій*. Такий зимовий полій відзначено в 1796 році. Ці зимові поведі-полії особливо дошкульно і нищівно били по матер'яльному побуті андрушан, бо тут поєднувалась вода з зимовими холодами і морозами, з вітрами-завірюхами. З давніх-давен андрушани страждали простудами, невралгіями в боку і ревматизмом в руках, і особливо в ногах, бо значну частину року і хлібороб, і прачка, і білильниця полотна, і пастух, не кажучи вже про вічно мокрого і на плечах, і на ліктях, і на колінах рибалки. Внаслідок цього постійного виробничо-побутового обмокання в воді, люди хворіли ревмотичними хворобами, а при берегах ще ж завжди тучами живуть комарі і мошкара, які «б'ють скотину», кусають до крові по всім тілу малих дітей, особливо немовлят, і вічно дошкульюють усім андрушанам. Люди тільки ждали того літнього дня, так званого Онопрія, коли в цей день і останню гречку можна сіяти, і останні кома-

рі пропадають, тоді з полегкістю можна зітхнути прибережному селянинові. Гіркою дорогою ціною розплачувались андрушани за Дніпрову красу, «за романтику» життя на самому березі Дніпра.

Одною з таких великих подій в середині XIX сторіччя була повідь навесні 1845 року. Тоді Староселицю не лише затопила вода, а й багато хат буруни порозбивали, розламали і понесли по воді, і хто не встиг заздалегідь вибратись із села на сухі горби, як тут кажуть на «кошари», той потерпів великий урон, бо його добро, надбаня і скотина пішло за водою. Андрушівська Староселиця 1845 року так винятково постраждала, що навіть царський уряд вимушений був звернути увагу на Андруші, і для полегшення його долі виділено було кілька сухих пісчаних пагорбів, яких давно добивалась андрушанська громада, для переселення сюди як виходців із Староселиці, так і новоприбулих андрушан. Землеміри продовжили від старої андрушівської церкви головну вулицю аж до урочища Окіп, крім головної вулиці розміряна була ще одна паралельна вулиця, а потім уперек цих двох продовжніх вулиць і три коротких поперечних вулиць. І на цих новорозмірених кварталах розселилась частина жителів стародавньої багатостраждальної витривалої, можна сказати героїчної, Староселиці; яка протягом майже трьох віків обслуговувала розташовану на Староселиці переяславську пристань. Отже, на північно-східних горбах від Староселиці приросла андрушівська Новоселиця.

Тут на Новоселиці почали будувати хати і обживати двори андрушівські старожили з прізвищами як старих фундаторів ще Новоселиці, так і новіших корінних будівників села: Козоріз, Стипаненко, Костенко, Доброскок, Гиренко, Чередник, Зоря, Гайченко, Сулима, Пономаренко, Македон, Ченченко. Крім того Новоселиця почала розростатися сво-

ерідними кутками-хуторами: Ситне (побіля озера Ситне), Мочар (біля ям-ковбань, в яких мочили коноплі) і, на східній околиці Новоселиці, біля стародавньої прокопаної канави, виросла нова околиця Окіп. Для Новоселиці на схід від церкви, за монастирською левадою, проти дороги на Стовп'яги, було вирізано нове місце для кладовища, на якому протягом ста літ Новоселиця, а також тепер і Староселиця хоронили померлих андрушан.

Царський уряд, на відзнаку цієї своєї одноразово виявленої за всю історію Андрушів «милости» до цього многотраждального матер'яльно збіднілого села, спорудив на межі між Староселицею і Новоселицею пірамідальний цегляний обеліск, прибивши на ньому чугунну дошку з пишномовним та ще й історично, по суті, неправдивим записом.

Текст цієї дошки спотворює історію села, кажучи, що:

«В царствование, императора Николая I-го, во время управления государственными крестьянами министра графа Кисилёва и при управлении сею частию в Полтавской губернии полковника Арандаренка заложено село Андруши мая 30 дня после разрушения его наводнением реки Днепра в 1845 году».

Отже, коли б легковажно повірити цій дошці, то можна й справді подумати, що село було повністю знищене і заложене лиш в 1845 році доброзичливим імператором, управителем графом та полковником Арандаренком, котрий оце, власне, сам собі і спорудив цей пам'ятний обеліск. Андрушани ж добре та гаразд знають, що їхнє село перед цим уже проіснувало в нижній частині села добрих два з половиною віки, і хоч дуже постраждавши, але ж Староселиця існувала і після поведі 1845 року. Про це свідчать, хоч би ті ж Шевченком змальовані саме на Староселиці вулиця, гребля з Дзюбиною хатою і центрального майдану села з стародавним цвинтарем

(на якому було поховано перед цим уже декілька поколінь андрушан-старосельців), і андрушівською церквою, яка на цім місті перед повіддю 1845 року уже простояла в Андрушах добрих 77 років і також уціліла при повідді.

Значить, цю царську урядову чавунну меморіальну дошку на пам'ятнику народна пам'ять перекреслює навскіс двома лініями за ті дві неправди, що написані хвастовливою рукою полковника Арандаренка, бо село Андруші не піддалось «разрушению», і, по-друге, Андруші не були Арандаренком «заложены». Село Андруші в 1845 році продовжувало уже третє століття своєї героїчної історії. А в травні ж 1845 року Андруші лиш добудували на сухіших пісчаних горбах новішу частину свого села, яку вірно й правдиво люди прозвали Новоселицею, в додаток до корінної старожитньої, освяченої трудом своїх трудолюбивих предків, Староселиці. Одну тільки правду, гірку історичну правду, вичитує радянське покоління громадян села Андруші із цього меморіального напису, а саме про те, що їхні прадіди були офіційно приписані до тієї частини тодішнього кріпацького населення, які офіційно були найменовані царствуючим тоді імператором Миколою I-им «государственными крестьянами». Це означало, що кріпаки- андрушани робили панщину не якомусь там одному панові-кріпосникові, а були безпосередньо закріпачені царською державою. А вже імператорський уряд підпорядкував усіх жителів села Андруші робити панщину монастиреві, бо монастирі були тоді не відокремлені від держави, а, навпаки, були її складовою частиною, здійснюючи єдину рабовласницьку систему.

Серед багатьох економічних традиційно-побутових та історичних причин, які, не зважаючи на руйнуючі повіді взагалі і на винищувальну повідь 1845 року зокрема, затримали і зберегли Староселицю на своєму обжитому місці. Біля рі-

чища Джерело було створено тут же, біля Староселиці, причала для парових суден дніпровських.

Справа в тому, що з 1843 року по Дніпру уперше, поряд з старовинними *берлинами*, вийшли на дніпрові води парові машини, відкривши нову сторінку історії вітчизняної економіки взагалі і в історії дніпровського судоплавства зокрема.

Приватні власники, молоді капіталісти-підприємці, розгорнули на Дніпрі бурхливе приватне будівництво перших пароплавів, розпаливши поміж собою шалену конкуренцію за оволодіння Дніпром, за захоплення привабних прибутків на цій ділянці. Серед кількох перших ініціаторів будівництва пароплавів на Дніпрі вихопилась фірма Яхненка-Семеренка, яка біля села Єлізаветівки під Черкасами, в усті річки Ірдинь, заложила свою верф для будівництва пароплавів і спускала їх на дніпрову воду.

Нові підприємці, власники пароплавів уперше пустили в 1843–1845 роках спеціальні пасажирські пароплави на середньому Дніпрі. Для обслуговування пасажирів як раз у дніпровому річищі Джерело, як у затишному і зручному затоні, було й створено пристань біля Старосілля. Звідси від старосільської пристані простяглась пряма суха піщана дорога до міста Переяслава, звідки найбільше прибувало сюди на пристань і пасажирів, і товарових вантажів для транспортування їх вгору і вниз по Дніпру. Таких вантажів і, зокрема, товарового зерна переяславські зерноскупщики звозили до пристані з усього Переяславського повіту під осінь так багато, що вантажні пароплави і берлини не встигали до замерзання Дніпра його перевозити. Для збереження скупленої маси зернових вантажів купці-капіталісти вимушені були зсипати зерно, ждучи весняної навігації (цей економічний термін увійшов у побутову термінологію андрушан ще в XIX сторіччі) у всіх прибережних селянських клунях на Старо-

селищі, називали ці своєрідні глибинні зерносховища *лабазами*. (Цей купецький термін також увійшов в склад андрушівської термінології в минулому столітті, лише в усній вимові це слово звучало як «либаза»).

Отже, парова машина на Дніпрі, збільшені й поширені новими пароплавами засоби навігації, купецькі лабази, збільшений пасажирський [та] товарний операційний рух на пристані, сповнений вантажними берлинами затон, заорендовані клуні під зерносховні лабази, значно збільшена потреба у вантажниках, потреба робітників для обслуговування пасажирських пароплавів і пристані. Всі ці нові економічні явища на дніпровському річковому транспорті систематично втягували село Андруші, і у першу чергу його старе село, внесли нові зміни в культуру і побуті в Староселищі, ламали старий патріархальний етнографічний образ села, породжували поряд з старим типом селянина-кріпака, вторгались в побут хліборобської і рибальської сім'ї і вивали з неї трудівників для всіх видів роботи на цій переяславсько-андрушівській пристані, витворюючи новий тип напівселянина, напівробітника водного транспорту у вигляді прибережних чорноробів, вантажників, матросів найнижчої колефікації, човнарів-перевізників.

Так почався поступово вторгаться капіталізм в патріархальну етнографію українського села Андруші ще в сорокових роках минулого століття.

Під впливом цих подій збереглась у Староселищі вся кількість давніх дворів і садиб, збереглась і система розташування їх. З'явилися тут і нові садиби і своєрідні нові квартали. Центральною вулицею на Староселищі, як і раніше, була дорога, що вела від Джерела, тобто від пристані, на Переяслав. З західного боку цієї переяславської вулиці зберігалась стара кількість дворів, а з південного боку, крім старого ряду ву-

лиць, уздовж цієї дороги ще виріс додатково той ряд вулиць, що простягався до берега річища Станіслав. От у цій частині старого села у першу чергу з'являлись елементи новомоднього побуту, продиктованого наступом зароджуваного на Подніпров'ї капіталізму.

Одною з найсвітліших сторінок в історії кріпацького життя-буття Андрушів були приїзди сюди великого і вірного сина українського народу Т. Г. Шевченка. Тарас Григорович перебував у Андрушах в 1845 році, а потім ще у 1859 році.

Після того, як у 1845 році, у березні місяці, у Петербурзі Шевченко успішно закінчив Академію художеств, він виїхав на Україну з твердим наміром тут оселитись жити, працювати художником, писати літературні твори, брати участь у громадській боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу. Щоб мати постійний заробіток для свого прожиття, Тарас Григорович подав заяву у Києві в Археографічну комісію, де він мав намір працювати художником, змалюючи по Україні історичні, архітектурні, археологічні пам'ятки і пам'ятники. Діставши попередню згоду, а потім і офіційне затвердження на цій посаді, Шевченко виїхав у творчу подорож. Подорожуючи на Полтавщині, він, звичайно, мав намір побувати і у Переяславі, і на Переяславщині.

19 серпня 1845 року він прибув у Переяслав. Зупинився тут на 9 днів у свого, ще з петербургських років, приятеля-лікаря Андрія Козачковського. В ці серпневі дні Шевченко хотів якомога швидше побувати на березі Дніпра. Козачковський йому в цьому допоміг, і вони вдвох приїхали у придніпровське село Андруші. Це село Тарасові Григоровичу не лише сподобалось, а й зачарувало його своєю природною красою, як про це він не раз потім говорив і писав. Тут, у Андрушах, Шевченко облюбував кілька місць, у яких поєдналась краса природи з красою людської будівничої праці. Він

вибрав характерні об'єкти для етюдних малюнків, по яких одразу можна пізнати саме це село. Він сів на пеньку зрубаної верби і змалював тодішній центр села: вулицю й цвинтар, обсажені високими яворами-осокорами, широкогіллястими берестками, поміж якими рельєфно виділяється на сонці побудована андрушівськими самоуками-майстрами висока з двома пірамідальними вежами архітектурна споруда. Потім Шевченко змалював хату й греблю, обсажену двома рядами верб, відтворивши пишну гіллясту зелень. Під малюнками у своєму подорожному альбомі Тарас Григорович власноручно підписав «Андруші» і «В Андрушах». Обидва малюнки зберігаються тепер в Академії наук Української РСР, а репродукції з них виставлені в усіх шевченкових музеях. Виставлені вони і на спеціальній вітрині в андрушівському сільському клубі. Кожного вечора біля них стоять старші і молодші андрушівці. Старші допомагають розпізнати, які саме місця змальовані художником, розповідають, де стояв Шевченко, де варив кашу в казанку. І все перебування поета в селі окутано таємничими розповідями і легендарними переказами.

Ім'я Шевченка звучить в Андрушах як в романтичному аспекті, так і в звичайних буденних розмовах, наприклад:

– А де ж живе той Дзюба ?

– Хіба ти не знаєш ? Отам же, де малював Тарас Шевченко.

Або кажуть:

– Ходім погуляєм туди, де Тарас на триніжку їсти варив.

А то можна й таке почути:

– Як проходили землеміри там, на Шевченковім місці, букви вибили і залізний стовб у землю ввігнали для вікопомної згадки.

Андрушівські рибалки перевезли Тараса Григоровича через Дніпро на правий берег ріки. Там він зійшов на трахтемирівські гори у тому місці, де в запорозькі часи стояв

січковий монастир, як своєрідний санаторій для престарілих воїнів-інвалідів. Після зруйнування Запорожжі в 1775 р. Катерина II звеліла знищити і козацький притулок тут. Поет оглянув тут лиш монастирище – місце, де була січова обитель, і село, що виросло тут із назвою Монастирок, і поглянув з високої гори на Трахтемирів. І це все запам'ятав він назавжди.

Уже будучи на засланні, поет писав А. Й. Козачковському:

«Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши, и за Днепр в Монастырище, на гору, вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму и посередине её длинную широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой блестит как из золота кованный Переяславский собор. Какая-то чудная торжественная тишина. Помните, мы долго не могли промолвить слова. Пока, наконец, белое едва заметное пятнышко не запело:

Та яром, яром зо товаром.

Чудный вечер! Чудный край и песни дивные!»

Оглядаючи з високої гори навколишню панораму, поет-громадянин не лише чарувався красивим краєвидом Дніпра і Переяславщини, а вдивлявся у розташуванням кріпацького поселення, збіднілих хат і дворів колишніх козацьких, значно багатших, жителів. Своім глибоким розумінням історичної долі поневолених селян, з почуттям синівського розуміння соціальної неправди, яка запанувала на його батьківщині, поет-мислитель увічнив побачені ним зледенні придніпровські села в синтетичних образах українського села.

І Трахтемирів геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.

А он старе Монастирище,
Колись козацькеє село,
Чи те воно тоді було ?..
Та все пішло царям на грище:
І Запорожжі, і село...
І Монастир святий, скарбниця,
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!!
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятіі!! Ні, ні...
Не ви прокляті ... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!!

.....
Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися ... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
Стоїть одним-одна хатина ...
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить, а сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить і дивиться, і дума,
А сльози капають ... «Гай! гай!.. –
Старий промовив: – недоуми!
Занапали божий рай!..»

Нам невідомо, чи Шевченко в Андрушах та на андрушівсько-монастирковому березі побув один день, чи він тут і ночував того разу (бо відомо, що уже 28 серпня він був у селі Потік на Київщині), важливо те, що Шевченкові цей край Пе-

реяславщини так глибоко запам'ятався, так він сприйняв цей краєвид з широким горизонтом ланів, з високими горами на Правобережжі, з бурхливими хвилями Дніпра посередині, що поет сприйняв цей середньонадніпряньський, киево-полтавський ландшафт, як символічний образ цілої України, символом якої уже в ці роки він відчував себе. І коли він цього ж 1845 року, живучи в околицях Андрушів, у В'юнищах і Переяславі, був простудився і дуже захворів гарячкою, то він, відчувши себе в тривозі на грані життя і смерті, 25 грудня у домі лікаря Козачковського глибоко-стривожено написав свої знамениті слова про цей край:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути
Як реве ревучий.

Шевченко навіть конкретно у цій вірші уявляв ту свою заповітну могилу, яку він часто згадує в околицях Переяслава, називаючи її, слідом за народною традицією, Богдановою. Вона й досі височить як раз по дорозі між В'юнищем і Переяславом. Ідучи вже захворілим із В'юниць до Козачковського, поет-художник запам'ятав її образ і увічнив його своїм художнім словом :

– Батька Богдана могила мріє.

Школярі, піонери блищих сіл, працюючи на колгоспному полі, виходять тепер на цю Богданову могилу, дивляться з неї на Дніпро і його круті гори, згадуючи Шевченкове слово. Була

ще й друга улюблена могила на північний захід від Переяслава по Старо-Київським шляху, яка ще з древнеруських часів називається Вибла (тобто струнка, висока). Будучи на засланні, Шевченко душею линує з неволі на Україну і в своїй поетичній уяві сходить на цю могилу і змальовував образ цілої України:

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека –
З Переяслава старого,
З Виблої могили,
Ще старшої... мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
Дивлюсь – аж он передо мною,
Неначе дива виринають,
Із хмари тихо виступають,
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють,
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває.
.....
Батька Богдана могила мріє,
Київським шляхом верби похилі
Требратні давні могили вкрили.
З Трубайлом Альта меж осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

.....
Отакий-то на чужині
Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю
На світ народився.

Отже, як бачимо, історично склалось так, що, без всякого перебільшення, перебування Шевченка у 1845 році у Переяславі, у В'юнищах, у Андрушах, у Монастирку на горі і тут, на Дніпрі, з одного боку, стало окрасою історії цих сіл і цього героїчного краю, а, з другого боку, образ Переяславщини вилився у творчій біографії Шевченка величною окремою главою, яку в біографії поета так і називаємо (може по аналогії з Болдінською осінню у біографії Пушкіна) його Переяславською осінню. Справді, творчість великого поета-революціонера на Переяславщині в серпні–грудні 1845 року піднесла його кличне революційне геніальне слово до zenіту свого розвитку, до сонячної вершини злету його неповторного генія, бо саме тут, у переяславських селах і на переяславській вулиці, були написані найсильніші його поетичні твори.

Поема «Наймичка», центральний образ якої Іван Франко, Микола Некрасов, Лев Толстой і Максим Горький, кожен від імені свого покоління, одноголосно визнавали найвищим поетичним відтворенням внутрішньої сили драматизму жінки-матері та ще й матері-кріпачки.

Після «Наймички» Шевченко тут написав свій програмний політичний памфлет, у якому з гнівним сарказмом повернув, морально повалив всю соціальну ієрархію Російської імперії і від імені всіх пригноблених народів «від молдованина до фіна» виступив на захист нескореного Прометея – вольнолюбивих братів, народів Кавказу, і від імені україн-

ського народу запропонував братам-кавказцям всенародну моральну підтримку, братню солідарність, закликаючи їх до священної перемоги:

Борітеся – поборете...
...За вас правда, за вас слава
І воля св'ятая!

Після «Кавказу» Шевченко тут же написав своє разуче посланіє «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», скероване проти всіх зрадників України, проти запродавців, проти космополітів-антипатріотів. В цій поемі, від імені свого народу, Шевченко виступив на захист рідної землі, народної правдивої історичної слави, на захист рідної української мови, на захист соціальної свободи, національного рівноправ'я, на захист священної патріотичної гордості і достоїнства.

Потім Шевченко у В'юнищах написав «Холодний яр», як своєрідний додатковий поетичний постскрипtum до своєї поеми «Гайдамаки». Написав десять політичних поезій з революційним переосмисленням «Давидових псалмів». Створив мініатюру, присвячену юній кріпачці-наймичці; написав, як крик скованої волі революціонера, громадську поезію «Минають дні», програмний вступний до всього циклу творів, написаних на Вкраїні, і завершив свою багатющу неповторну богатирську поетичну Переяславську осінь з закликом до повстання, до збройної класової боротьби, до створення, після повної перемоги, «сім'ї великої, сім'ї вольної, нової». Цей Шевченків заповіт став революційним національним гімном для трудящих селян, а потім і для революційних робітників, майже на ціле століття. Ще й після великої жовтневої соціалістичної революції всі з'їзди рад депутатів трудящих і тут,

на Переяславщині і в столицях України, відкривались під урочистий спів всіх посланців народу...

А поштовхом і своєрідним творчим збудником були конкретні факти боротьби тут, на Переяславщині, на киево-полтавській Наддніпрянщині, на Україні, сучасником яких був Шевченко, були тодішні тутешні заворушення, виступи – вияви кріпацької непокори. Наприклад, генерал-губернатор Бібіков доносив цареві про те, що він збройно придушив 10 селянських виступів проти влади, але скаржився, що «крестьяне по выслушании увещевания в возмутительном духе отозвались, что барщину работать не будут, хотя бы их перестреляли». А на самій Переяславщині пан Гладченко, утікаючи від «рассвирепевших мужиков», пише: «Странные вещи творятся ныне в наших сёлах... бунтует чернь».

Та доходили сюди, на Переяславщину, через уста переселенців Чубуків-Подільських громоносні чутки про селянські бунти на Поділлі, там, на батьківщині Кармелюка, в цьому 1845 році брало активну участь у повстаннях 3500 селян-кріпаків. А по цілій Україні тоді сталось 216 повстань. В такій революційній атмосфері жили трудящі андрушівці, в'юнищани, переяславці. Шевченко на Переяславщині писав свій заповіт, свої громоносні заклики «кайдани порвати і вражою злою кров'ю волю окропляти».

От чому Тарас Григорович так полюбив цей поетичний край, бо він став для нього відчутно-зримою Музою (у найкращому розумінні цього слова), придніпровські-переяславські села справді стали для поета огненними джерелами творчого, морального, громадського і естетичного натхнення. Краса природи на берегах Альти, Трубайла і святого Дніпра, своєю виключною багатющою патріотичною красою центральної України, назавжди поєдналися і органічно поєдналися з красою і силою Шевченкового літературного

зросту, розквіту його таланту до апогею геніальних вершин світового мистецтва.

От чому так полюбив цей край всеукраїнський поет-художник. Він відчув і усвідомив, що саме тут на полтаво-київських берегах рідної ріки Дніпра він з найбільшою творчою силою відчув глибину свого ідейного коріння, відчув, як увесь його глибинний корінь набирався патріотичної любові до рідної України, відчув, як сповнився моральним здоров'ям свого народу, загартував своє серце революційними битвами й виступами кріпацьких мас і виразно побачив, з радістю відчув, як він у Переяславському циклі став не тільки великим національним співцем, волеборником, художником всієї України, а й відчув потому, як його сприйняли друзі, читачі, однодумці сучасники і соратники братніх народів. [...] Своєю поемою «Єретик» і, особливо, вступним посланням до Шафарика, Т. Шевченко скромний, але обдарований син кріпака з південної Київщини вступає в світ духовної культури, словесності, прогресивної суспільної думки [...]

Все це Тарас Григорович добре та гаразд передумав, перемріяв, проаналізував в катівнях Петербурського жандармського каземату, на пекучих допитах, [в] холодних одиночних камерах, сидячи за ґратами [...] поет писав:

Дай же, Боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах.

І тому з такими настроями рвався душею до Дніпра, а про незабутнє для нього село Андруші Шевченко, згадавши всю радість мистецького і громадського буяння тут, писав із заслання Козачковському...

А крім того, пишучи на засланні свої художні повісті, Шевченко воскрешав в своїй уяві переяславські села і з кожного з них брав якісь події, не кажучи вже про пейзаж, як матер'ял для своїх прозових творів, зокрема, в його повісті «Близнецы» описано частково село Андруші, згадано велику пожежу в Андрушах, фігурує в ній андрушівський Чернечий гай, та й самі головні дійові особи (образи братів-близнюків) в повісті походять з Андрушів. Отже, бачимо, як плідно відгукнулось в творчості великого художника слова його перебування в Андрушах. Але значно більше громадсько-політичне і культурно-побутове виховавче значення для села Андрушів [мав] Шевченків як перший, так і другий приїзд.

Бо вирвавшись із десятирічного заслання, Шевченко якомога швидше рвався до рідного Дніпра, до історичного центру України. І тому, прибувши 12 червня 1859 року у Переяслав, Шевченко в той же день поспішив до Дніпра. І тут, на андрушівському березі, в рідному середовищі рибалок, після чотирнадцятилітньої розлуки з ними поет-земляк побратньому, як і належить великому громадянину, відчув себе ошасливленим уже самою зустрічю з рідним трудовим людом. Лікар Козачковський пише: «Нетерпение скорее увидеть Днепро... заставили его (Шевченка), не дожидаясь запряжки лошадей, отправиться пешком. Мы застали его на половине пути, на траве, в раздумье, по случаю деления дороги на две ветви и отправились вместе. Вечером устроили на Днепре рыбную ловлю... Глядя на окружающие его родные ему картины природы, поэт сказал: «Как хорош быт поэта, если бы он мог быть только поэтом и не [быть] граждани-

ном...» Поет довго пам'ятав цей день і дякував за «очикані лящі дніпрові».

Історія стверджує неодноразовими яскравими доказами, що ніщо важливе в минулому не пропадає і не забувається в народній пам'яті, навпаки, на устах кожного нового покоління все дороге і любе народові не лише не забувається, а окутується все новими яскравими художніми переказами – легендами. Саме перебування Шевченка в Андрушах, його стосунки з трудівниками-кріпаками, його розмови тут, його братня поведінка, відображення села в його мистецьких, літературних творах відіграли вже в дожовтневий період і відіграють сьогодні в соціалістичному побуті села незміренну, колосальну прогресивну революційну виховавчу роль. Андрушани з патріотичною гордістю ось уже протягом століття пишаються своїм органічним історичним спорідненням і поєднанням з життєвим шляхом всеукраїнського поета. І без перебільшення вважають 1845 і 1859 рік найсвітлішими сторінками в історії свого села, і тому історик-етнограф, досліджуючи громадсько-побутову картину в послідовному розвитку села, не має права ігнорувати, керуючись якимись скептичними вузько-етнографічними міркуваннями, обминати цей благодіючий матер'ял. В той час, коли сьогоднішні нащадки андрушан кожного дня при зустрічах питають і нагадують:

- Пишете про наше село?.. А про Шевченка напишете?..
- Не забудьте ж написати, що Тарас малював Андруші...
- А Дзюбину хату опишіть? Її ж Шевченко малював, і греблю, і вулицю...
- А верби Тарасові описали вже, а де Шевченко куліш варив, ви вже були там?..
- Не забудьте рибалку Касяна згадати, як він від Староселиці на своїм човні по Джерелу і через Дніпро аж у Монастирок Тараса Григоровича перевозив.

Сто літ уже минуло, а перекази не згасають. Легенди зростають. А Шевченків «Кобзар», як національна святиня, живе в глибинах народу. Били за нього людей, спина пороли, в солдати забривали, у тюрмах гноїли, в каторжні остроги запирали. А популярність «Кобзаря» морем розливалась. З Шевченковим словом на устах боролись андрушани проти монастирської панщини. З Шевченковим огненним словом підпалювали панські маєтки в епоху революції 1905 року. Шевченкова пісня брала участь в громадянській війні (1917–1920 рр.). Іменем Шевченка називали антигітлерівські, протиокупантські загопи партизан тут, на Переяславщині і в Андрушах, у Великій Вітчизняній війні.

Таке велике значення виявилось Шевченкового слова і Шевченкового діла на Україні взагалі, на Переяславщині і в Андрушах зокрема. Це створило героїчну главу в історії цього прибережного села Староселиці-Андрушів.

VI

Період капіталізму в селі Андрушах розпочався двома подіями. Перша подія загальноросійського масштабу – це була реформа 1861 року, але тут в Андрушах вона не проходила так помітно з прилюдним читанням царського маніфесту, як це було, наприклад, в сусідньому селі Карані. Тут люди запам'ятали лиш свою офіційну назву при всякого роду переписах в тих селах, які належали окремим панам, селян ще й 1861 року, ще кілька років зряду іменували «временно-обязанные», а андрушан продовжували називати в офіціальних документах «государственные крестьяне». При зустрічах з сусідніми селянами андрушани тепер уже не боялись признатись, що вони, будучи монастирськими кріпаками, не робили такої важкої панщини як поміщицькі кріпаки. Для андрушан була в таких випадках характерна фраза:

— ~ ~ ~ ~ ~ —
– У нас була нетрудна панщина, а тільки монахи уїдливі як оси.

Справді, після реформи монахи, втративши законне право експлуатувати андрушанських селян, тепер перейшли вони до економічного, матер'яльного натиску на село, бо за монастирською економією залишились найкращі і найбільші сінокоси на лугах, найкращі і найвигідніші ливади попід самим селом або й у самому селі, єдиний на село водяний млин і гребля через Дилимуху залишилось в руках монастирського господарства. І може найбільше допікало селянам те, що всі дороги, які вели від села на поле, на луг, до пристані, до водопою, до міста – всі ці дороги були перерізані монастирськими угіддями, монастирськими володіннями. Не міг вільно селянський пастух прогнати своїх корів з толоки додому прямою найближчою дорогою, а мусив далеко обганяти поза селом одведеними для селян вузькими шляхами. Якщо коли, тікаючи від грядової тучі, селянський хлопець бігом переганяв свій скот через монастирський простір, то його обов'язково перестривав пильний вартовий (*монашвел*), хва- тав селянського хлопця, бив його, укидав у ставок, лякаючи і караючи. Або коли Андрушанські сільські воли забродили, наприклад, у монастирську отаву, то сторожі-монахи заганяли воли того селянина у свої приміщення, замикали на замки і тоді штрафували, вимагали великі викупи. В центрі села, у найкрасивішому місці на високому пісчаному горбі, розрісся колись вільний козацький дубовий гай, а тепер він був монастирський, він роз'єднував суцільне село Андруші на кілька частин, а по тій стародавній дорозі, що проходила через гай, не проїхати, не пройти не можна було – сторожі-монахи отпирали ворота тільки за великі викупи.

Тут варто навести найбільш обурливий для селян приклад зловживання монахами своїм юридичним [правом],

приватною власністю на землю. Всі жителі нової частини села Новоселиці, тобто більшої половини Андрушів, для того, щоб прийти у свою дідівську церкву, мусили перейти через невеликий клин монастирського володіння, то монахи й тут запирали ворота і пускали новосільців тільки двічі на рік на великі свята. Цим самим ці «служителі божі» давали наочний урок антирелігійної пропаганди прозріваючому селянству, бо тут найбільш оголено приватновласницькі інтереси у монахів поставлені були над релігійною проповіддю. В цьому ж плані діяло на селянську психологію і те, що всі ченці, слуги божі, які стояли з собаками на вартах по охороні монастирського господарства, були озброєні ружжями і стріляли на селян. Щоправда, після декількох кривавих убивств, вони свої дробовики стали заряджати дрібковою сіллю.

Все це, зрозуміло, хвилювало людей, виводило із рівноваги, допікало їм. Монастирська економія вимагала робочих рук, селяни вимушені були найматись на поденну роботу туди, але платня за труд була дуже низька, харчі недобрі і скупі, а виробничі норми на робочий день були великі, важкі, непосильні. Так складались капіталістичний виробничий побут у Андрушах в період капіталізму внутрі села. Тут було багато рештків: і пережитків, і застарілих форм, які існували тут ще за кріпаччини.

Зате більш виразні новітні відносини, пройняті капіталістичною оголеною куплею-продажею, все більше розвивались, складались і зростали на андрушівсько-переяславській пристані.

Період капіталізму виявився тут заміною ручних берлинів паровою машиною і паровим двигуном. Ще, починаючи з сорокових років, тут з'явились пароплави, а тепер у другій половині дев'ятнадцятого століття парова машина стала основною тяговою силою.

Андрушани до парового двигуна ходили на пристань, на заробітки і тягали вірвовками берлини по Дніпру. Тягнучи гуртом вірвовку, ці осначі-бурлаки проклинали свою долю, утоптуючи стежки то по холодному, то по гарячому піску понад дніпровим берегом, а коли зустрічалась по берегу упоперек річка, як, наприклад, річка Трубайло (Трубіж), яка впадає в Дніпро, то її доводилось гарячим, розігрілим, спітнілим бурлакам перебродити, переходити вбхід по воді аж по-під самі плечі.

Тепер же, в другій половині XIX століття, андрушани ішли на заробітки на пристань і ставали на роботу вантажниками, матросами близького і дальнього плавання, усякими чорноробами, човнарями-перевозчиками, які, наприклад, перевозили переяславських пасажирів від пристані по устю Трубайла аж до Карані. Ці андрушівські пристанські наймані робітники протягом XIX і початку XX століття працювали лиш на найнижче оплачуваних професіях і видах роботи. Тільки на початку XX ст. кілька андрушан, як, наприклад, Моспан, пішли працювати матросами у Миколаїв і Одесу, тобто на Чорноморські порти. Один з андрушівських робітників, Дзюба, досяг посади вагаря на Ржищевській пристані і тоді вже сина свого віддав у науку, і він досяг посади капітана на пароплаві.

Всі андрушани, які мали хоч яку тяглову силу (пару волів чи одну коняку), йшли в хурщики, возили хуру з пристані до Переяслава, з Переяслава на пристань. В основному перевозили закуплене зерно, яке переяславські купці навантажували на водний транспорт і транспортували переважно на Київ.

Хурщик-селянин навантажував на свою одноконку-підводу по 30 пудів зерна і плату одержував копійками від пуда.

Великою подією було спорудження від андрушівсько-переяславської пристані і в напрямку до Переяслава насипаної греблі і брукованої кам'яної сошейної дороги по ній.

Коли оприділявся напрямок траси греблі, то спочатку був намір прокласти її по стародавній дорозі, яка йшла від андрушівської Староселиці на Переяслав, але приватні власники тутешніх ливад [ливад], монастирські економісти-владарі, запротестували проти цього наміру і відвели трасу дамби поза Андрушами, через водне річище Станіслав, а цим самим і пристань, яка містилась раніше в самих Андрушах на Староселиці проти Дзюбиного подвір'я, тепер була відведена майже на два кілометри на південь униз по течії Дніпра.

Перший раз насипали греблю (або як вона у побутовій термінології називається *тамба* або *насип*) в 1893 році, насипав її підрядчик-підприємець Москальов. Робітниками-землевозами працювали в нього одноконні тяглові робітники, згуртовані і професійно зпрацьовані між собою жителі села Літок, що на лівому березі Десни міститься (андрушани їх і досі згадують в побутовій лексиці як *летковців*). Кожен землевоз мав одну коняку, запряжену в *каламашку*, в цю каламашку накидали ручними лопатами землю, пудів 30–40, а коли коняка вивозила цю каламашку на насип, то треба було лиш смикнути за залізний ланцюг, каламашка переверталась, і вся насипана земля в один прийом висипалась на привезене місце. Андрушани довго дивувались цьому простому, але такому вигідному пристроєві, що одразу перекидало навантажену всю землю.

Цих одноконних каламашок працювало тоді до двохсот, бо треба було пересипати землю глибоке річище Станіслав, і тому одна сотня коней працювала від Дніпрового берега до Станіслава, а друга сотня коней, з відповідною кількістю людей, гатила греблю через Станіслав, з переяславської сторони ідучи назустріч першій партії. Всі ці летковці-землевози ночували по андрушівських дворах і хатах понад греблею і, безумовно, вносили в побут андрушан деякі елементи чер-

нігівської етнографії і цим підсилювали давні етнографічні зв'язки Чернігівщини з Переяславщиною. Ці спільні риси і досі можна простежити у засобах будівництва рублених хат по чернігівському зразку та в вимові деяких слів з чернігівським звучанням, наприклад, вісло [весло], гурок [огірок].

Самі андрушани також приймали масову участь у спорудженні тамби і особливо багато працювало підлітків, молодих юнаків і дівчат. Працювали вони з лопатами в руках, копали землю в глибокій канаві побіля греблі, накидали цю землю в каламашки летковцям, а потім розправляли, вирівнювали землю по насипу під ватерпас підрядчика. Робота була важка, дуже втомна, простудна, бо пили холодну воду тут же з рівчаків, розігрівшись на роботі, майже всі кашляли, у більшості їх крутили коліна від ревмотичних хвороб, бо працювали босими в холодній воді і в холодній мокрій землі.

Так що ті п'ять кілометрів насипаної греблі і дев'ять кілометрів виложеної каменем соши запам'ятались андрушанам не лише своїми 30-копійшними заробітками в день а й підірваним здоров'ям на відрядній, суворо регламентованій підрядчиком роботі.

Поява цього насипу і сошейної дороги, викликана капіталістичною економікою, як очевидна закономірність, усім андрушанам була зрозумілою, хоч саме село Андруші матер'яльно від цього дуже програвало: жителям Андрушів поява дамби внесла велике погіршення під час поведі [повені]. Бо раніше весняна прибутна вода рівно йшла, паралельно з основним руслом Дніпровим, насипаючи лиш великі пісчані горби понад берегом, на яких власне і з'явились перші оселі в давнину, але весняна вода тільки крилом зачіпала Андруші, вільно й швидко ревла вниз по течії Дніпра на В'юнище і Городище.

Тепер же п'ятикілометрова дамба стала перпендикулярною лінією до течії Дніпра і під час весняної поведі загоро-

жує хід прибутній воді, зупиняє її тут, в Андрушах, бо село Андруші тепер лежить вище греблі по течії Дніпра, і весняна вода тут стоїть майже на метр вищим рівнем, ніж вона стоїть на південній стороні дамби. Колись прибутна вода пробігала за якийсь десяток днів, а тепер вона стоїть в Андрушах в садибах, в городах, на вулицях майже місяць, а на озерах і сінокосах стоїть травень і червень. І тому повідь тепер, крім прямого урону, наносить іще додаткові збитки андрушанам, які вимушені дуже пізно саджати городину і багато втрачають сіножатів під велику воду.

Але в період капіталізму робота в монастирському господарстві по найму, робота на пристані, на дніпровських суднах не вичерпувала в цім селі всіх вільних робочих голонних рук. Хліборобство в Андрушах було зовсім мало розвинене. Землі тут мало, земля неурожайна, чорнозему тут зовсім нема, скрізь пісок, та й той лежить не рівно, а кучугурами і горбами, пересованих вітрами. В Андрушах до самого жовтня 1917 року не з'явилось не лише парової молотарки, а навіть кінної молотарки тут не знали. Хліб жали переважно серпом, щоб зберегти солому для околоту на стріхи, а врожай молотили в клунях на токах ціпами. Трохи більше тут було розвинуте скотарство на лугах, і, в якійсь мірі, було розвинуте побутове традиційне, переважно для домашніх потреб, рибальство на озерах і річищах. Як доказ економічної малоспроможності внутріандрушівської економіки є відсутність тут не тільки ярмарків, а навіть тижневих базарів у Андрушах ніколи не було. Традиційним базаром для андрушан є переяславський ринок. Але туди, на переяславський торг, середній житель Андрушів раз на рік міг погнати якусь телицю на продаж, міг продати на рік десяток курей і найбільше одну сотню яєць, міг продати десяток качок, пару ягнят і, коли він був ще й рибалка, то за весь рік могла жінка-серед-

нячка однести на базар у Переяслав в цілому щонайбільше 30–40 фунтів риби. Деякі андрушани носили на базар по десятку сплетених ними лозових кошиків і по парі дерев'яних бочок. Оце й увесь актив середнього андрушанина на переяславському базарі чи ярмарку. Андрушани більше закуповували на ярмарках, ніж продавали, значить андрушівські люди більше жили в період капіталізму із заробітків, ніж із свого натурального господарювання.

Як відомо, місто Переяслав, хоч іменувалося «уездным городом Полтавской губернии», більше нагадувало собою старе полкове велике село, правда – з доволі високим процентом торгівлі буржуазії. Скупщики, прасоли, купці, крамарі, підрядчики займалися перепродуванням сільськогосподарської продукції і торгували серед населення крамом, одягом, взуттям, сільськогосподарським реманентом. Втягували вони частину населення Андрушів в сферу своїх торгових операцій тим, що зсипали в кількох клунях на Староселиці закуплене зерно і наймали селян під хуру.

Промисловості ж у Переяславі ніякої не було, і тому тут не було і заробітку для безземельних і малоземельних селян.

Вся андрушівська молодь, парубки і дівчата, кожної весни, на початку травня сідали на «дуби» [човни] і пливли вниз по Дніпру, поспішаючи в Каховку на 9 травня, на весняний людський ярмарок. Там вони розходились по херсонських і таврійських куркулях і економіях на заробітки, куди вони наймались на строк до Покрови (1 жовтня), до Семена (1 вересня), до Кузьми-Демяна (1 листопада)¹. В Андрушах було кілька й своїх «дубовщиків», які перевозили своїх односельців у Каховку.

Частина молоді ходила на заробітки в Київ.

¹ Дати подані за старим стилем. – Прим. упоряд.

На кінець XIX століття соціальне обличчя села Андрушів складалося в основному із селян, що були колись державними селянами. Козаків було всього лиш два-три двори, і був у селі помітний вітсоток відставних військових, які, відслуживши великі строки у «москалях», уже вибували із казньонних крестян і числились окремою суспільною групою. В цей час село Андруші було адміністративно об'єднано з «деревней» Каранью та двома слобідками: Полуботковою слободою та слобідкою Максимівкою. Всі ці троє сіл ще й об'єднані були в той час спільною підлеглістю андрушівській церкві, складаючи разом, так званий тоді, «приход села Андрушів». От за цей приход і збереглися деякі статистичні відомості, що якоюсь мірою проливають світло на громадське обличчя села 1896 року:

- а) Духовных – 1 $\frac{1}{4}$ двора – 5 муж. душ – 6 женск.
 - б) Военных – 21 двор – 84 мужч. – 75 жен.
 - в) Козаков – 2 $\frac{1}{2}$ дв. – 10 мужч. – 8 жен.
 - г) Крестьян – 170 $\frac{1}{2}$ – 682 мужч. – 661 жен.
- Итого: 195 $\frac{1}{4}$ – 781 мужч. – 750 жен.

До цієї таблиці треба зробити деякі пояснення, перше всього пояснити поняття двору у цій статистиці. «Двор» складають не мешканці однієї хати або родини, а чотири душі чоловічої статі, дорослих і дітей, із загального списку по всьому селу. Рубрика «духовних» об'єднувала сім'ї андрушівського попа і дьяка. Козаки в Андрушах мешкали в той час за північно-західною околицею Андрушів на Чубуковім хуторі (колишній Станіславчик).

Статистична група селян у цій таблиці, звичайно, не була однорідною за соціальною економічною ознакою. На XIX сторіччя і особливо на початку XX сторіччя в селі Андрушах найбільший процент жителів села складали селяни-бідняки.

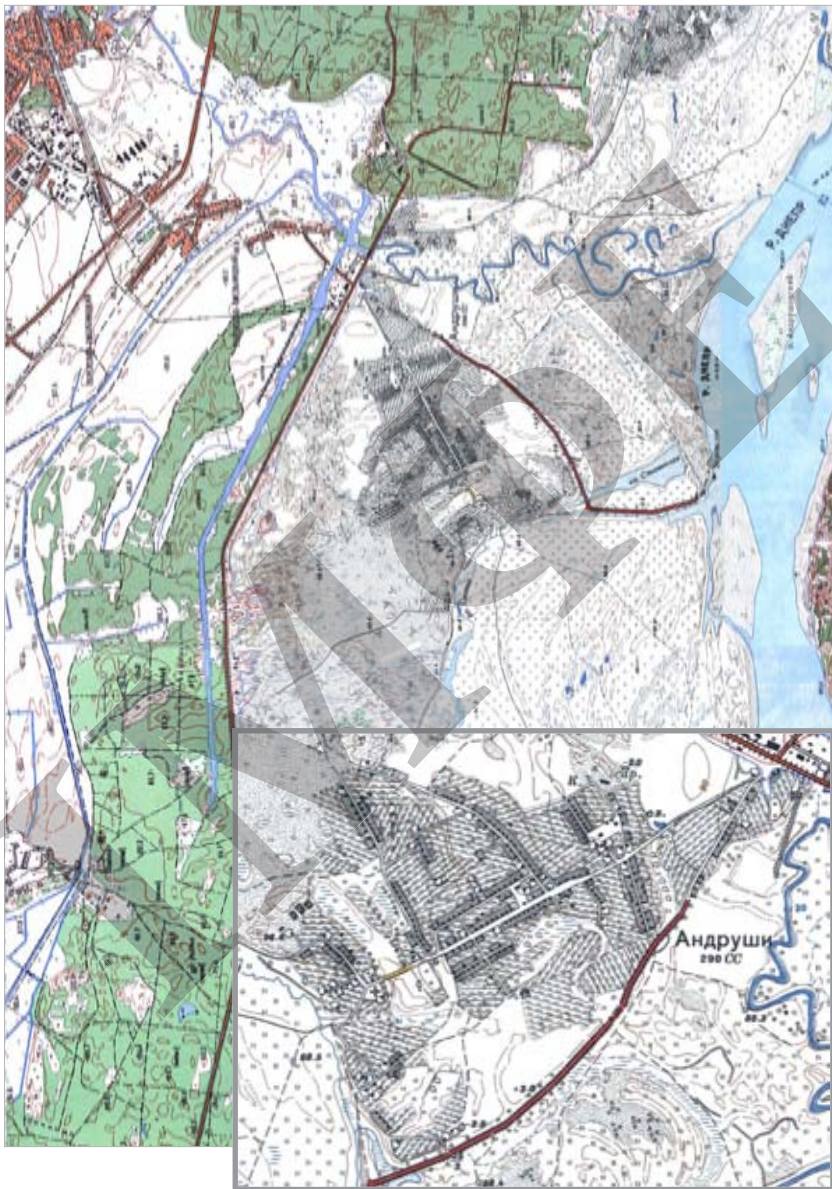
З цієї соціальної групи щороку з кожного бідняцького двору відходили на заробітки від одного до трьох найманих сезонних сільськогосподарських робітників. Найвиразнішим кількісним показником було щорічне відхідництво в Каховку. Від Андрушів щовесни відпливало сім «дубів». На кожному «дубі» відпливали гурти заробітчан в 50–70 душ.

Ті ж селяни, що залишались в Андрушах, шукали платного заробітку на пристані і ходили на «поденщину до монахів».

У монастирському господарстві вони косили сіно «за третю копицю», вибирали помідори, збирали кислиці у Чернечій гаю, заготовляли дрова для чернечих покоїв. Хоч, взагалі кажучи, роботи поденної тут було небагато. Частина селян ішли в рибалки. Частина шукала заробітку тим, що довбали каміння в урочищі Кам'янка, у так званій Трактимировській забор. Здобутий камінь каменотеси збували для фундаментів при будівництві хат, на млинові жорна і, частково, для похоронних пам'ятників.

Здобували також у дніпрових кручах білу глину і продавали її на переяславському базарі. Ця біла глина ішла на зовнішнє і внутрішнє «білування» хатніх стін.

В зв'язку з тим, що у Андрушах хліборобної землі було мало, та й та була піскувата і тому маловрожайна, місцеві багаті багатіли тут головним чином не на продукції зерна, а на торгівлі скупованим у Переяславським повіті зерном. У ХХ сторіччі тут найбільше розбагатіли місцеві куркулі: Героні-мус, Зеліксон та Айзенберг. Кожен із них мав своє вантажне судно на Дніпрі і новозбудовані на Староселиці, біля Джерела, зернові лабази. На кожного з них щороку працювало десятки найманих фурманщиків, вантажників, матросів, сторожів і, крім того, додатково наймались робітниці «перелопачувати» (провітрювати, просушувати) ворохи зерна в сипних клунях і лабазах.

Т. Шевченко. Андруші. 1845 р. Сепія

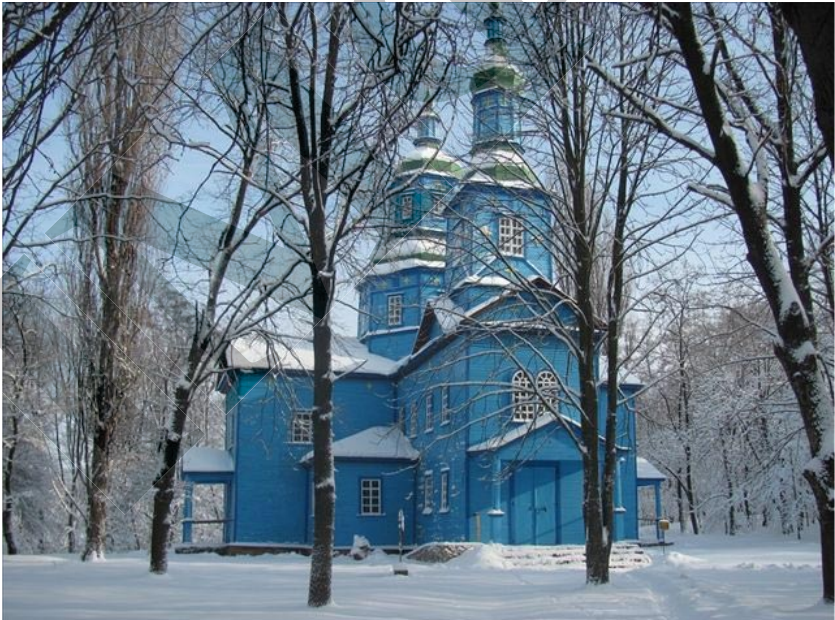
Т. Шевченко. Андруші. 1845 р. Сепія

**Церква Святого Георгія с. Андруші. 1768 р.
Фото з фондів Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав»)
(ПХІМ-4244, КН-2373)**

**Козацькі хрести с. Андруші. Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав»
(ПХІМ-4245, КН-2373; ПХІМ-4278, КН-2373)**

**Церква Святого Георгія с. Андруші
(перенесена в 1960-х рр. до НІЕЗ«Переяслав»)**

**Хата Василя Миколайовича Доброскока.
с. Андруші, Третій куток, 1937 р.**

**Вулиця с. Андруші.
Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4263, КН-2373)**

**Краєвид с. Андруші.
Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4262, КН-2373)**

**Вулиця с. Андруші.
Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4214, КН-2373)**

**Вулиця с. Андруші.
Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4240, КН-2373)**

Хата В. М. та І. М. Сулимів. с. Андруші, куток Окіп

Хата в с. Андруші.

Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4256, КН-2373)

Вулиця с. Андруші.

Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4212, КН-2373)

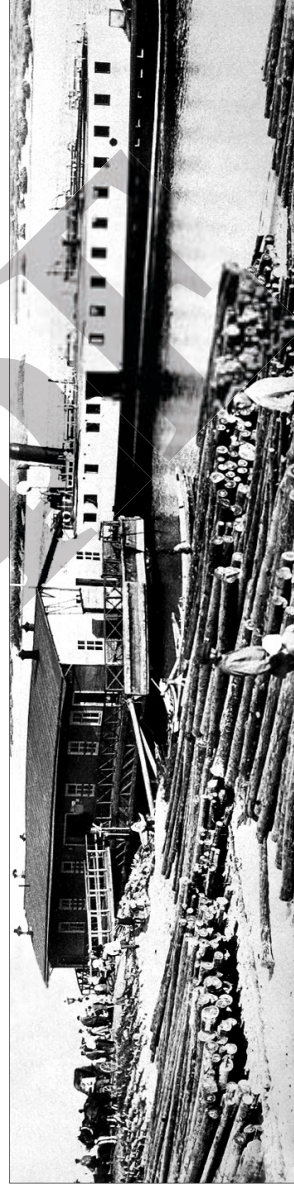

**Тваринницька ферма в с. Андруші. 1960 р.
Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4213, КН-2373)**

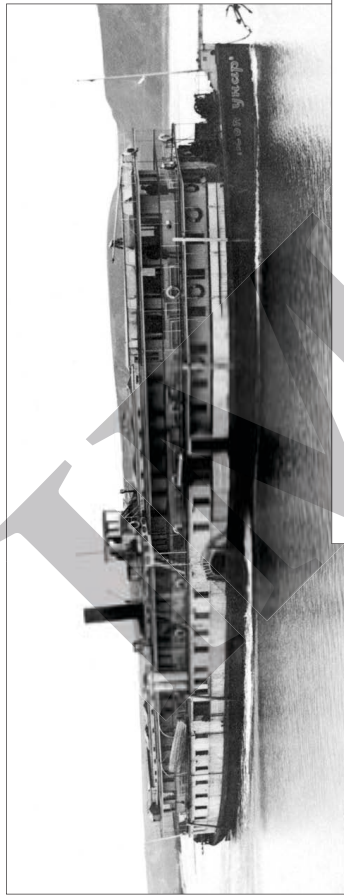

Клуб у с. Андруші. Із сімейного архіву Н. К. Касян

**Пристиань
«Переяслав».
1900-ті рр.
З приватного архіву
Володимира
Набока**

Пристиань «Переяслав». 1930-ті рр. З приватного архіву Володимира Набока

**Дніпровський
пароплав «Комунар».
З приватного архіву
Володимира Набока**

**Дніпровський
пароплав «Цесаревич».
З приватного архіву
Володимира Набока**

**Дніпровський
пароплав.
З приватного архіву
Володимира Набока**

м. Переяслав. Річковий вокзал

м. Переяслав. Пристань

м. Переяслав. Пристань

«Дуб» (човен). Урочище Кошелі

**Дорога на Андруші.
Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4237, КН-2373)**

Вид на дебаркадер

**Красвид с. Андруші.
Фото з фондів НІЕЗ «Переяслав» (ПХІМ-4238, КН-2373)**

**Дніпровська весняна вода в Переяславі-Хмельницькому.
Архів О. О. Тесленко. 1965 р.**

Громадське життя села Андрушів регулювалось сільською зборнею, на чолі якої стояли «обрані» староста і писар, вони час од часу скликали «на сход» андрушан. Право голосу мали тільки ті старожили села, які мали так званий «номир», тобто пайку купленої громадою землі через банк після реформи 1861 року. Десятки людей, які оселялись в Андрушах після розподілу «купні», уже не були повноправними громадянами. Але якщо кому вдавалося «поставити могорич» або дати «хабаря» адміністративній верхівці сільського «общества», тобто підкупити старосту і писаря, які командували громадською думкою села, і вони могли дати можливість придбати ділянку землі для садиби і для господарювання.

Про андрушівського сільського старосту навіть було склалось в народі іронічне прислів'я:

– Здравствуйте, господа обчество, і ви, Фокій Іванович.

Адміністратори села разом з попом мусили керувати, так би мовити, громадською думкою, вірнопідданістю по відношенню до царського уряду, бо боязливою моральністю, оберігали громадський спокій і державну безпеку. В цій останій справі вони підлягали переяславській поліції і жардармерії.

Особливих турбот місцевим властям завдавали стіхийні групування та парубоцькі громади, які збиралися на досвітки по чотирьох кутках андрушівських вулиць: на Староселиці, на Ситному, на Мочарі і на Окопі.

Школи в селі Андрушах довго не було, і лише в 90 роках XIX сторіччя була відкрита в селі церковна-приходська школа. Спочатку школа була у звичайній громадській хаті, а потім було збудоване окреме шкільне приміщення з трьома класними кімнатами. Але в цій школі навчались лише 20 % дітей шкільного віку.

Бібліотеки в селі ніякої не було, але, що найбільше турбувало андрушан це те, що в селі не було ніякого медпункту, не було медичної допомоги, не було ні лікаря, ні фельшера. Народне здоров'я охоронялось лише носіями з віковичного досвіду народної медицини. Але, як відомо, в народній медицині було дві течії (дуже часто поєднані поміж собою і представлені в одній особі). Одна течія, цілком здорова і раціональна, лікувала хворих фізичними методами впливу на людський організм і готувала ліки із цілющих трав, з цілющого зілля, з весняного цвіту та з коріння рослин; але поряд з раціональними методами медичних знань існувало масове реакційне знахарство, яке базувалось на забобонах, на віруваннях та на психологічному гіпнозі.

* * *

По всій країні назрівали революційні події, і хоч місто Переяслав в період капіталізму лишилось глухим містом, увесь рух економічного і суспільного життя не торкався його ударами своїх перших наступаючих хвиль (залізнична магістраль Київ – Полтава обминула Переяслав за 33 кілометри, від дніпрової пароплавної дороги Переяслав теж перебував за 11 кілометрів), але другі й треті хвилі громадсько-політичного життя, що відбувалось у великих індустріальних центрах, доходили і до тихого Переяславського повіту і до всіх його шіснадцяти волостей. Матроси з Дніпра і Чорного моря, солдати з російсько-японського фронту, бо ж там почалася війна 1904 року, робітники з київських заводів, прямо чи посередньо, але досилали й до Андрушів чутки про те, що робітничий клас всієї Росії, робітники українських індустріальних центрів уже стали провідною силою для селянських революційних прагнень.

Незпроста тривожились урядники й стражники і по таких повітах як Переяславський і Золотоношський, роз-

ганяючи парубоцькі громади на вечорницях і досвідках, бо там уже жевріли іскри громадської свідомості, гуртувалась заробітчанська молодь навколо революційних чуток, а соціальна нерівність, державна несправедливість розкривала очі, збуджувала думку у передової селянської молоді. Задумувались селяни над причинами тієї неправди, що тримала в темряві безпросвітності весь трудовий народ. Тільки 20% дітей шкільного віку навчалось у Переяславському повіті. Це вражало й обурювало передових людей, як обурювало й те, що на весь Переяславський повіт було лиш п'ять фельдшерів. Діти по селах народжувались в селянських хатах, на прілій соломі, серед ганчір'я, часто у холодних, нетоплених хатах серед наростаючої в часи капіталізму антисанітарії.

Скарлатина, «свинка», постійні кашлюки, віспа, поноси-«різачки», рахіти, чиряки на тілі – все це було в масових явищах по селах. Дитяча смертність була наслідком недоїдання, недогляду, антисанітарії в селянських родинах.

А 70 % всієї землі в Переяславському повіті було захоплено поміщиками, монастирями, куркулями. Один тільки князь Горчаков захопив у Переяславському повіті 12 тисяч десятин найродючішої землі.

Нарешті спалахнула народними бунтами, селянськими забастовками, гнівними мітингами по селах і нічними пожарами в повіті перша революція 1905–1907 років.

- Поділити панську землю!
- Поділити монастирські маєтки!
- Палити їхні садиби!

Почулися масові гнівні свідомі заклики по селах Переяславщини.

Збуджені революційними закликами трудящі всього повіту гарячими походами пішли на Переяслав, але не на торг, не на базарну площу, а на просторий майдан.

В кінці вересня 1906 року каральні загони жандармів, солдатів, козаків оточили другу велику демонстрацію трудящих повіту, яка направлялась до переяславської тюрми з наміром звільнити і випустити заарештованих і замкнених там селян.

В тюрмах Києва, Переяслава, Борисполя було повно революційних бунтарів і повстанців, агітаторів і забастовщиків з усіх шіснадцяти волостей Переяславського повіту.

В самих Андрушах теж відбувались події, що хоть в якійсь мірі були відгуком на першу революцію. Посеред села, на головній вулиці, неподалеку від школи, була андрушівська «монополька» з офіційною вівіскою «Казённая винная лавка». Тут пропивала свої трудові гроші заробітчани. Тут багатії дражили пристанських робітників-вантажників «босьяками». Тут відбувалися п'яні сварки і бійки.

І от в дні революційних заворушень 1905 року передова частина андрушівської молоді і свідоміша частина доросліших селян вирішили закрити цю ганебну «монопольку» і натомість відкрили чайну з читальнею в ній, яка й стала в Андрушах своєрідним громадським політичним клубом. Селяни гуртом голосно читали тут газети і книжки революційно-політичного спрямування. Та недовго діяла ця читальня-чайна. Грізне переяславське начальство дізналось про неї, «крамольну» читальню розігнали, а організаторів її вислали з села.

Після революції 1905–1907 років громадська згуртованість андрушан виявлялась в кооперативному рухові. Андрушівське кредитове товариство розпочало було заходи по купівлі землі через банк. Аграрні зміни характерні для років століпінщини у Андрушах нічим особливим не виявились, бо тут не було відповідної землі для століпінських «отрубних» хуторів. Лише у трьох найбагатчих андрушан (Пань-

ка Ісака, Мокієнка, в Дзюби) з'явилися дві кінні молотарки і 1 парава. Тут в період реакції і аж до початку імперіалістичної війни збільшувалась кількість заробітчанин, які йшли збільшеними масами в херсонські степи, на переяславську пристань, на роботу до місцевих лабазників, в степові села Переяславського повіту (наприклад, у Пологи) та в хурщики.

А коли розпочалась світова імперіалістична війна 1 серпня 1914 року, то з Переяслава прибігла трійка сірих коней з голосним далекочутним мідним дзвінком і привезла царський наказ про мобілізацію солдат на війну. Кричали, плакали, голосили жінки, матері, діти, провожаючи на війну своїх батьків, чоловіків, своїх кормителів селянських родин. Стоячи на колінах, безпорадні заплакані жінки і приголомшені мобілізовані ратники і ополченці слухали церковний офіційно-патріотичний молебін з молитовним співом:

– Спаси, Господи, люди твоя и благослови достояния твоё ...

– Победы благоверному императору нашему Николаю Александровичу на супротивные даруай!..

Цим царсько-церковним співом виражали люди мобілізованих солдат

20 липня 1914 року, потім виражали велику масу мобілізованих 2 січня 1915 року, а потім йшла третя, четверта, п'ята мобілізація. Село осталося без чоловіків-годувальників. Вдови-«московки» лишилися на призволяще з дітьми. Держава не могла забезпечити мізерною пенсією осиротілі сімейства. А на фронтах поклали свої голови «за веру, царя и отечество» уже 70 душ андрушан-солдат. В країні визривала революційна атмосфера.

~ ~ ~ ~ ~

Локальні особливості народної культури

Сільськогосподарська рільнича термінологія являє собою найстародавній фундаментальний вклад в загальнонаціональну скарбницю духовної культури народу. Про рільничу термінологію належить сказати, що вона, певною мірою, є первоелементом, першоосновою виробничої термінології, зокрема, і національної словесності, взагалі, бо, працюючи протягом віків, народ боровся, творив свою суспільну економіку на території України в першу чергу рільництвом. Слова-назви сільськогосподарського реманенту, зокрема, як скрижалі історії несуть у собі багатостолітню історію сільськогосподарської праці, знаменують собою послідовний розвиток народньої майстерності, винахідливості, а також свідчать про народ, як про творця своєї мовної культури, як про талановитого майстра словотворчості. Яке багатство назв, яка краса слова виявилась у рільничій побутовій словесності, яке уміння з одного кореня породити десятки споріднених слів. З одної матер'яльної основи народ створив і перший, і другий, і третій, і подальші поверхи-нашарування від первісної назви. Від дієслова «орати» народ поступово творить (від кореня цього слова) у дієслівних формах численну кількість назв для спорідненого реманенту (рало, борона). Від цього ж кореня твориться багато термінів, які визначають різноманітні форми спорідненої праці (оранка, переорювання, оборювання, городити, обгороджувати, перегороджувати), а далі від цього ж кореня ростуть і нашаровуються все вищі поняття явищ індивідуального, сімейного, громадського побуту і навіть психологічного стану людини: город, вгород, город,

городяни, городянин, горожанин, підгородний, завгородний, безгородний і, нарешті, горе і гордий – і вся ця словесна розмаїтність росте і розвивається, як від кореня дерева виростає високий стовбур з багатьма поверхами виростаючого гілля своєї багатючої крони. На цьому тільки одному прикладі ми бачимо, як у основі мовної культури лежить труд, праця людини, і як в процесі праці людина творить духовну культуру, як творить свою мову, як в основі розвитку ідуть назви самого процесу праці, первісних засобів труда, а потім на цих виробничих термінах виростають похідні назви абстрактного і образного світосприймання і суспільного діяння. Майже всі словесні назви у високорозвиненій образній мовній культурі походять від первісної предметовиробничої і, значною мірою, сільськогосподарської побутової термінології.

В часи висококультурного розквіту національної словесності збирання, класифікація, системне дослідження первісної побутово-виробничої сільськогосподарської термінології потрібне не лише для вузько етнографічних потреб науки, а необхідне як первісно-історичне джерело для вивчення законів розвитку всієї духовної культури народу, яка коріннями своїми походить з матер'яльної культури і в першу чергу з початкової сільськогосподарської діяльності трудящих мас, бо від часів первісного плуга (вперше винайденого засобу перевертання розрізом цілинних ґрунтів землі) і до часів високорозвиненого абстрактного мислення людини проходить образне звучання слова «плуг», лише з кожним поколінням підносячись і віддаляючись, але аж ніяк не відриваючись від первісно-конкретного поняття, вкладеного трудовою людиною в слово «плуг». Для прикладу порівняймо образ плуга в широковідомій збірці поезій П. Г. Тичини, озаглавленій словом «Плуг», пригадаймо створену в у 1920-ті роки на Україні літературну організацію, що взяла своїм дивізом об-

раз плуга і назвала цим терміном як саму спілку селянських революційних письменників, так і свої часописи найменовані «Плуг». Пригадаймо, нарешті, образ плуга в широкій народній пісенності.

Тож не гербуймо, і не цураймося заглянути в наші часи до коріння побутової культури трудящих мас, до термінологічних джерел, породжених в трудовій діяльності рільника, хлібороба, орача, гречкосія, кормителя цілого суспільства, сівача, ратая, косаря і молотника, що ніколи не переставали вічно відшукувати, винаходити в процесі праці і винаходити як новатори і нові знаряддя праці, і нові мовні терміни, і нову систему мислення, і благороднішу форму сімейного співжиття, і справедливіші відносини в побудові суспільства, і нові слова, і нові мудрі афоризми, нову філософію вкладати в афористичні створення – приказки, і нові образи в епосі, і нову поетику в пісні, ще й увічнювати героїку своїх масових подвигів у історичних жанрах національної словесності.

Отак ми розуміємо теоретичну постановку питання і методологічне значення вивчення в системі народної побутової культури виробничого слова, в такому розумінні словесна культура не відривається від матер'яльної культури, не перетворюється в книжкову мертву філологію, не замикається в ізольовану лінгвістику, а самий опис виробничої побутової термінології не відрубуюється від усїєї органічно поєднаної етнографічної культури народу і не перетворюється в вузькопредметний виробничий примітивний натуралістичний перелік спиць у колесах, квачів у мазницях, капиць на ціпах. У реальному побуті народному обидві сторони духовної і матер'яльної культури живуть і розвиваються в єдиному творчому комплексі, в єдиному діалектичному синтезі лише з тим принципово-незабутнім законом, що перші начала, первісні поштовхи, докорінні творчі принципи починають

діяти у виробничих відносинах народу, в трудовій діяльності трудівника-продуцента. Отже, не біймося, що надто низько доводиться нахилитись, щоб вивчити механіку дії колеса у возі, щоб побачити й почути і самий предмет, і термін серпа в руках у жниці на свіжій стерні, і удари ціпового бича по снопах на току, і роботи леза і п'ятки на гострій косі в умілих руках косаря у покосі. Не біймося цього наукового схиляння, етнографічна наука від цього не схилиться і не принизить свого престижу і свого достоїнства, навпаки, від такого прихилання до землі наука лиш наслухається мудрості трудівників, етнографія назвучиться народним точним змістовним естетично високоцінним віковичним словом. А прихилитись до рідної землі ніколи не вадить і вклонитися при цій нагоді хоч ненароком стане лиш благородним синівським поступком народної наукової інтелегенції своїм батькам, своїм кормителям, народові трудовому, творцеві, носієві і господареві цілої культури всієї цивілізації. А те, що ми вибираємо для етнографічного опису виробничої термінології в цім дослідженні лиш однеє скромне, хоч і прославлене Шевченком, село Андруші на Дніпрі, на з'єднанні Київщини і Переяславщини, то це ми робимо не для якоїсь там етнографічної екзотики, а для точніших, ближчих до кореня, ближчих до історичної конкретності першоджерел. На питання ж про те – чи це село типове серед усіх сіл України, чи не типове? Відповідаємо, що село Андруші, як і всяке село для певного краю, з одного боку, типове і в найбільшій мірі характерне своєю побутовою культурою серед усіх сотень і сотень прибережних подніпровських сіл, і в той же час, як і кожне село, воно мусить мати обов'язкові і свої суцубо індивідуальні, притаманні тільки Андрушам, риси матер'яльної і духовної культури. І загальнонаціональне і локальне треба вивчати етнографам в синтетичному історично освітленому процесі

розвитку етнографії одного села. Без вивчення індивідуальних рис села ми не зможемо дослідити типових загальнонаціональних рис в цілій українській етнографії, без вивчення індивідуальних рис одного села не можна простежити тих родників, першоджерел, річечок, які зливаються в річища і широкі води великих рік загальнонаціональної побутової культури. Доля Андрушів, побут Андрушів, етнографічна культура андрушівська у переважній більшості зливається з загальноукраїнським середньонадніпрянським типом села, в той же час етнографія Андрушів доповнює, збагачує і конкретизує загальнонаціональний тип села своїми самобутніми, індивідуально здобутими [у] конкретній суспільно-географічній обстановці предметами культури, формами побуту і словесними назвами їх. Так ми розуміємо характер свого дослідження культури і побуту в історичному розвитку одного села як об'єкту для науки, але без перетворення його в ізольований предмет.

Внаслідок історичного свого розвитку матеріальна культура українців на початок ХХ сторіччя склалася в свої виразні національні форми. В досягненнях матеріальної культури жителів села Андрушів, як у синтетичному образі, відсвічуються всі попередні етапи творчих здобутків народу на Середньому Подніпров'ю.

В даному історико-етнографічному нарисі ми звертаємо, головним чином, увагу на народну термінологію матеріальної культури, яка склалась і побутувала в селі Андрушах.

Етнографічна термінологія села Андрушів у вивчені культури українців має значення своєю довершеністю, виразністю, своєю приналежністю до «класичної» етнографічної термінології Надніпрянської України. Саме географічне положення Андрушів, як прибережного подніпрового села, та його участь в основних історичних подіях, які відбулись

в центрі України саме на з'єднанні Правобережної України з Лівобережною, саме на з'єднанні переяславської землі з київською землею, створили протягом XVII–XVIII, XIX і початку XX сторіччя зразкову надніпрянську матеріальну культуру і сприяли витворенню тут мовних форм у назвах всіх явищ культури, створеної трудовим народом.

Діалект села Андрушів поєднує в собі характерні особливості говорів, які наука нині називає середньонадніпрянським або київо-полтавським.

В зв'язку з тим, що Андруші лежать в 9 кілометровій зоні між двома історичними шляхами, що проходять з Києва, по центру України, на південь (один шлях водний – по Дніпру і другий – суходольний, паралельний лівому березі Дніпра) і особливо в зв'язку з тим, що Андруші завжди були тим транзитним пунктом, що з'єднував і зв'язував ці два великі історичні шляхи між Трахтимировим і Переяславом, тобто між правим берегом Дніпра і лівим, тут складались спільні, поєднуючі форми культури між Київщиною і Переяславщиною, між двома частинами Центральної України. Тут, в Андрушах, протягом віків складалась побутова термінологія з характерними рисами середньої Київщини і Переяслащини. Це виявилось і в спільних назвах матеріальної культури, у спільних рисах діалекту і навіть у поєднуючій вимові самих звуків київського і полтавського говору. Це особливо помітно у андрушівській вимові київських широких соковитих твердих повнозвучних шиплячих звуків (*ч, ш, щ*) з м'яким милодійним поглибленим переяславсько-полтавським звуком *л*.

Полтавське *л* з київськими шиплячими поєднуються у вимові андрушан і в одному слові (наприклад, *счастливий, шелеснув, чоловік, ночліг*); це киево-полтавське поєднання звучить у всій побутовій термінології.

Але при описі, при дослідженню і, особливо, при користуванню андрушівськими термінами треба зважати на одну важливу історико-географічну обставину, яка частково виявляється як в самих явищах матеріально-побутової культури, так і в її термінології, особливо там, де в назвах фігурує перехідний між чернігово-полтавськими говорами звук *i*, *и*, а також звук *о*, *у* (це особливо помітно в таких термінах як *весло*, *висло*, *вісло*, *місток*, *мосток* т. п.).

Територія села Андрушів [належить] до древньої східнослов'янської землі, на якій було розселено лівобережне крило літописних полян. Але між Андрушами і Вороньковим, що лежить на цьому ж лівому березі Дніпра, але значно північніше, проходила стародавня етнографічна межа між полянами і древлянами, між переяславською і сіверською землею, між полтавським і чернігівським побутом. Ця етнографічна межа в результаті історичних приливів і відливів простежується непрямою лінією від Дніпра на північний схід, дуже кривулястою лінією, клинцювато з зазубнями, які виявляють історичні взаємовпливи матеріальної словесної культури. Ці зикзаги, клинці відчуються в побутовій культурі в зоні розмежування, яка захоплює собою між Андрушами і Вороньковим простір добрих півдесятка сіл: Стовп'яги, Єрковці, Гричаники, Дівички, Старе, Киялов.

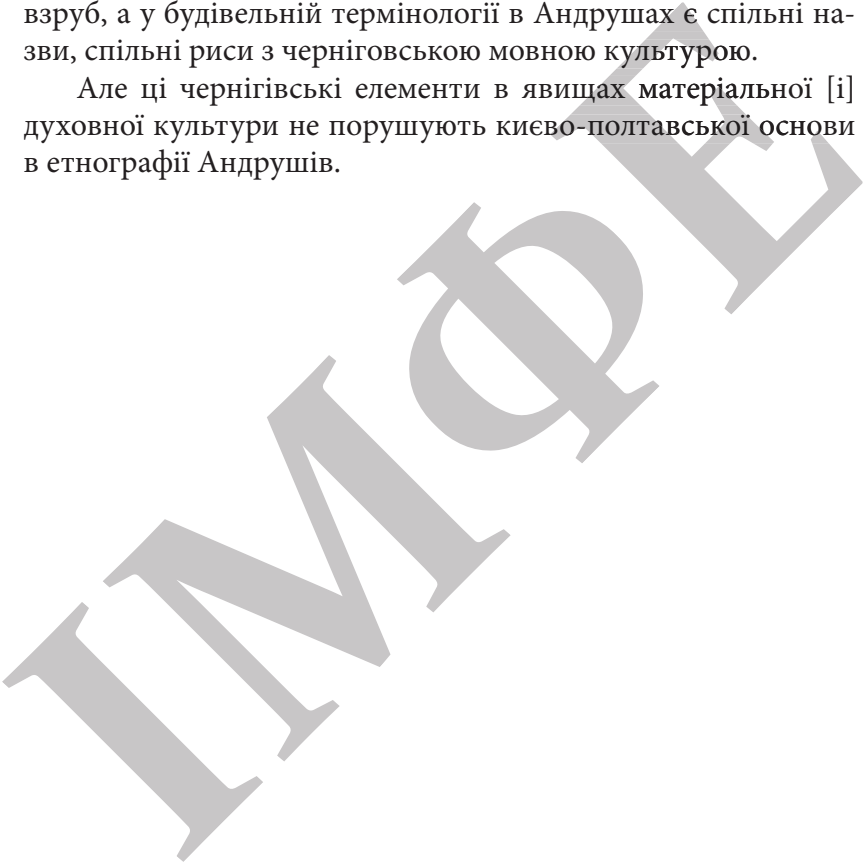
В матеріальній культурі Андрушів де-ни-де виявляються виразно помітні клини-язики чернігівської культури, яка гострими язиками доходила аж сюди. Матеріальною основою, що давала можливість чернігівській, приміром, культурі досягати аж у Андруші, була придніпровська побережна смуга пралісів. Ліси давали можливість будувати в Андрушах людські оселі взруб за чернігівським типом, а чернігівські говори доносили свої впливи на андрушівську говірку то пло-

тогонами, то матросами, то подеснянськими грабарями чи майстрами-будівельниками.

У всякому разі в Андрушах є яскраві зразки хатніх і господарських споруд, побудованих за чернігівськими зразками взруб, а у будівельній термінології в Андрушах є спільні назви, спільні риси з чернігівською мовною культурою.

Але ці чернігівські елементи в явищах матеріальної [і] духовної культури не порушують киево-полтавської основи в етнографії Андрушів.

ЖИТЛО ТА ГОСПОДАРЧІ БУДІВЛІ

Масовий типовий андрушівський селянський двір, як він виглядав на початку ХХ сторіччя, був дуже вузьким. Це помітно і в старому селі, і на Новоселиці, бо андрушан пустили розташовуватися своїми дворами на малих, придбаних у приватню власність, ділянках землі.

Андрушівський двір від вулиці відгороджувався двома високими, утрое заплетеними лозовими *лісами* [тином], а посередині, між двома крилами ліси, стояли ворота. Ворота складались з двох вертикальних стояків, а до них було прибито п'ять горизонтальних ворітниць, а поверх них під гострим кутом прибивали два косяки. Ширина воріт передбачала проїзд лише одного, навантаженого сіном чи снопами, воза. Ворота зачинялись і приєднувались до ворітного підсішка *каблучкою*¹. Поряд з воротами обов'язково був перелаз для проходу людей. З одного боку від воріт (в залежності від сусідства) ставили довгу по́вітку, з просторою загородою для скоту, задньою стіною до вулиці, а відкритою стороною до середини двору. В протилежній частині двору, на певній відстані від ліси, стояла хата *причілком* до вулиці, а *чолом* до двору і обов'язково на сонячну сторону (тобто на південь або на південний захід). Але підступи весняної повіді в Андрушах часто примушували андрушівських жителів вперше всього вибирати для хати найбільш високий обжитий пагорб, до якого б не доставала вода, принаймні в роки середньої повіді, а знайшовши найвище місце у дворі для хати, повертали її чолом до середини двору, іноді навіть жертвуючи сонячною

¹ Така структура і така термінологія воріт списана 18 липня 1958 р. на усадьбі Бурчик Ївги на вулиці «Мочар». – *Прим. автора.*

сторonoю (як, наприклад, поставлено хату було у Сави Доброскока після пожежі 1914).

Крім хати і *півітки* в андрушівському дворі ставили ще довгасту господарчу споруду, яку тут називають *клуня*. Хоча андрушівська клуня за своїм призначенням тотожна з клунями Полтавщини (в ній складали снопи хліба і молотили їх), але зовнішній вигляд андрушівської клуні зовсім не схожий на загально-полтавську форму клуні. Заможніший господарь в Андрушах ставив у дворі ще й четверту споруду для телят, свиней й птиці. Ця допоміжна споруда відгороджувала двір від городу, поряд з нею ще й ставили малі ворота з лісою, і таким чином двір відгороджувався від садка і города і був з усіх чотирьох сторін відокремлений будівлями. Лише ці чотири будівлі розташовувались не на квадратній за розміром усадьбі, а на вузько-продовгуватій смузі андрушівської садиби. Ці вузькі садиби в Андрушах і, особливо на Староселиці, [пояснюються], з одного боку, малоземлям взагалі, а з другого боку, тією первісною причиною, що Староселиця спочатку оселилась і мусила розселюватись на вузькій смузі піщаного пагорба, що тягся паралельно річищу Джерело, а з тилового боку ця смуга обмежувалась левадою, а з північного й західного краю також обмежувалась озерами Дилимуха і Станислав.

Андрушівсько-селянська одноосібна усадьба поділялись на дві нерівні частини. Ця частина, що була зайнята під оселю будівлями, називається, переважно, двір, а іноді й подвір'я, а більша частина усадьби (всадьби) називається – город.

Середній розмір в Андрушах, особливо на Староселиці, був розміром одна четверта гектара або по тутешній термінології *опруг*.

Розглянемо андрушівську будівельну термінологію при спорудженні хати. В зв'язку з частими повідями тут селяни

мусили ставити [хати], особливо на прибережних вулицях, на фундаментах. Фундамент складався з каміню і землі. Камінь здобували (видобували) у трактомирівській заборі, яка в цім краї своєрідним порогом проходить упоперек Дніпра і виходить двома паралельними смугами до андрушівського луку на кілометр нижче від села Підсінного. Одна Кам'янка шириною з півгектара, а Мала Кам'янка виступає нижче по течії Дніпра і значно менша за розміром. Кожен господар в період капіталізму мусив сам собі довбати молотками камінь для фундаменту. Камінь треба було видовбати квадратної форми.

Каміння, закладені в фундаменті хати, називається *торчі*. Таких торчів від півметра до метра в висоту треба поставити під хату 10 штук: чотири торчі належить поставити під чотири основні угли споруджуваної хати, а шість торчів клались поміж ними: по два торчі треба класти під чоло хати і під задню стіну, і по одному торчу – під причілкові стіни. Далі в рівень з кам'яними торчами висипають *насип* з чорної лугової землі, яку тут називають *глей*, хоч, насправді, характер цієї землі не схожий з глинистим глейом (*глей*, *глийака* і *глина* – всі ці терміни з однакового мовного кореня і від спільного природнього явища).

Насипаний глей треба добре втрамбувати і розрівняти, і це вже буде готова долівка для хати, її потім, при закінченні, будуть вимазувати глиною. До початку ХХ ст. на всі Андруші тільки в одній хаті Козюренка Павла, що був довгий час сільським старостою, була настелена дерев'яна підлога (пол), а в усіх останніх андрушан була в хатах земляна долівка, породжена і випробувана віковичним побутовим досвідом. Основні аргументи на захист долівки андрушани оприділяють тим, що:

– Долівку легше доглядати, коли треба – її легше підсипати і щосуботи її можна помазати рудою глиною; коли вона [змокріє], особливо після повіді, земляну долівку можна й висушити, крім того зимою в хату брали малих телят і ягнят, земляна долівка не боїться цього і скоро висихає після телят.

Літом земляну долівку трусили зеленою осокою, а зимою сухою соломкою.

Крім всього іншого, в цьому етнографічному нарисі треба зафіксувати ще й давній побутовий звичай – у андрушах «дитяче місце» після породілі обов'язково закопували в хаті, у долівці, під піччю або проти печі, але аж ніяк не на дворі, щоб була собаки не розрили і не тягали.

Одже, земляна долівка була продиктована як матеріальною причиною, так і всіма побутово-господарськими умовами.

Далі спорудження хати в Андрушах йшло в залежності від того «в зруб» чи «в закладку» будували хату.

Коли будували «в зруб», то над фундаментом (одже, і над долівкою) клали чотири дубові підвалини (2 продовжні і 2 поперечні). Над підвалинами починали *гнати* стіни.

Кладуть дубові, осикові чи соснові продовжні і поперечні дерева, з'єднані між собою вирубанним замком (у нижню *долинку* вганяли *штиб*). Покладені дерева скріпляли дерев'яними [нерозб.] *тиблями* (залізних цвяхів не вживали). Ці дерева тримались одне на одному рівно. Для того, щоб вигнати повну висоту стіни, треба покласти 12 раз продовжне і 12 раз поперечне дерево. Ясно, що у передніх (чільних) і причілкових стінок не завжди кладеться суцільне дерево, а кладуть його частинами, маючи на увазі проміжки для вікон і для дверей.

Над закінченими, вигнаними стінами стелють стелю із продовжного сволока і поперечних сволочків. Ставлять

крокви (кількість їх залежить від довжини хати, але не менше п'яти крокв). Крокви з'єднуються *латами* після того, коли хата вже зрублена, стіни хати в Андрушах три рази, з різними проміжками часу, обмазують глиною зсередини і знадвору. Перший раз *валькують* (обкладають *вальками*) глейом, змішаним з солом'яною потертю або з посіченою соломою. Після того, коли стіни висохнуть, їх *рудять*, тобто обмазують шаром рудої глини і, нарешті, третій раз – стіни білять білою глиною, по яку їздять човнами по Дніпру вгору і між Трактомировим і Ходоровим, у залитих водою кручах Дніпра, видобувають таку високоякісну білу глину, що вона дає стінам чистий, рівний, білий, світлий вигляд, не витирається і не пристає до одяжі.

Тут треба лише зауважити, що раніше в Андрушах хатня споруда не вся обмазувалась глиною, а тільки та, яка відводилась під житлову частину, друга, значно менша частина хатньої будівлі, побудованої взруб, лишалась необмазаною. У цій частині, як правило, розміщались сіни і комора. Крім того в коморі на долівці обов'язково настилався дерев'яний поміст.

Якщо зимою було заготовлено весь необхідний запас дерева і, коли після весняної поведі, в Андрушах починали рубити хату, то протягом теплої літньої пори усі три помазки встигали висихати, то на осінь можна було вже і вселятись у нову хату. У найбідніших господарів процес спорудження хати затягався на двоє літ але не довше.

Перша помазка хати (валькування) обов'язково провадилась гуртовими традиційним зусиллям, тобто *толокою*.

Вкривали рублену хату, як правило, соломою, лиш на початку ХХ ст. в Андрушах (не більше десяти хат) найзаможніші господарі почали вкривати хати не соломою, а черепицею або «залізом». Солом'яна стріха добре захищає хату від холоду зимою і від літньої спеки, але вона боїться пожежі. В Андру-

шах пробували вкривати хати солом'яними сніпками, умочаючи їх у замішану глину, тоді солом'яна стріха не боїться й вогню, але зате солома з глиною на половину зменшує час своєї витривалості. Чиста солома може витримувати добрих півтора десятка літ у покрівлі, а помазана глиною осувається і псується значно швидше.

Будівництво хат взруб в старих Андрушах вважалось стародавньою, класичною, першорядною, зразковою і надійною формою. Але в процесі зубожіння селян, та ще в зв'язку з знищенням навколишнього лісового масиву, який показаний був ще на карті Боплана (протягався від устя ріки Десни аж до Андрушів, тобто майже до устя ріки Трубіж по лівому березі Дніпра), бідніші андрушани почали будувати хати в простіший спосіб, який тут називають «в закидку» або «в шули». Цей спосіб будівництва хати вимагає майже на половину меншої кількості дерева і особливо мало вимагає капітального дерева. Початок будівництва хати в закладку тотожній з будівництвом в зруб. Тут так же треба ставити кам'яні торчі і висипати насип з глею. Хіба що хата будується в тій частині Новоселиці, куди ніколи не достає весняна повідь, то там можна обмежитись незначним земляним насипом. Але ще перед висипанням насипу на розпланованих чотирьох вуглах майбутньої хати вкопують у землю чотири капітальні шули (*стовпи, сохи*), а також закопують шули для всіх намічених простінок майбутньої внутрішньої хатньої споруди і, звичайно, ставлять по дві шули у наміченим проході для майбутніх дверей. Тоді внизу, в основі споруди, кладуть з найдебелішого дерева підвалини, які тільки господар міг придбати, а вгорі, на шули, кладуть вінець або зв'язь, а поверх нього ставлять крокви обшиті латами. Таким чином хатня споруда вважається уже зв'язаною або ще кажуть уже зроблено *ощип*.

Після цього в зазделегідь продовбані пази в шулах вкладають (по-андрушівському: «закидають або обкидають») *закидку*, тобто обтесані товсті, переважно з розпиляної верби, сухі дошки. Власне оці дошки, що йдуть на *закидку*, вони й здешевлюють і полегшують біднішому селянинові в будівництві хати, бо замість 12 капітальних продовжніх і поперечних дорожочітних деревин будівник кладе поміж шулами 12 рядів значно дешевших і значно тонших дощок, не кажучи вже про те, що на *закидку* може згодитись яка завгодно стара дошка чи з іншої будівлі, чи взята з якогось дерев'яного предмету. А те, що ці шули своїми розмірами значно коротші від продовжнього й поперечного дерева, то це значно здешевлює вартість споруди і набагато полегшує селянину зібрати необхідний для хати будівельний матер'ял.

А далі хату в *закидку* однаково три рази будуть обмазувати, тобто валькувати, рудити і білити. На початку ХХ [ст.], селяни-середняки у будівництві хати між двома цими засобами вигадали компромісну форму – основна житлова частина споруди будувалась у зруб, а менша її частина (сіни, комора і хатина) будувались в *закидку* і при цьому саму *закидку* клали не горизонтально, а ставили вертикально і так само часто цю частину хати, поставлену в *закидку*, не обмазували. Залишається відзначити, що хатній димарь (за андрушівською термінологією «бовдур») ставили в сінях і вертикально виводили його посередині покрівлі хати. Бовдур робили стародавнім примітивним засобом: між чотирьма вертикальними високими *обанолами* (*стояни*) заплітали сторчовою лісою¹ поміж поперечною лісою, а потім обкидали і обмазували глиною. Всередині такий лісяний бовдур був доволі просторий так, що в ньому вільно могла повернутись жінка, обмазуючи

¹ Ліса плелася з верболозу. – Прим. упоряд.

його глиною з середини, переступаючи там по щаблях як по драбині вгору і вниз, і в ньому вільно трусили сажу двічі на рік. Дуже часто у таких бовдурах галки мостили гнізда, а деяка птиця навіть ховалася там від холоду. При такому бовдурі горизонтальний димохід, що виходив сюди із пічного комена затикали великим ганчір'яним *заткалном* (це один із найстародавніших побутових термінів і одна з найстародавніших слов'янська форма взагалі). Для закінчення етнографічної характеристики цього бовдура [комина] не можна замовчати й того, що ця деталь хатньої споруди була окутана народними забобонами, повір'ями, поетичною фантастикою.

Про бовдур в Андрушах говорили:

Як глянеш було у просторий бовдур, так і небо видно, і місяць світить, і зірка сяє. Крізь бовдур можна було дівкам і черевик викидати на зимового «Андрея», ворожити та гадати. Крізь бовдур і тюкали, й співали. А малі діти батька вигукували у бовдур, викликаючи його з далекої дороги, з війни або з полону чужеземного. А на весіллях андрушівські штукарі та витівники або солом'яним снопом затика[ли] у весільній хаті бовдур, або сам у кожусі аж під руки влазив у димарь, і тоді дим валив із печі в хату, і люди мусили тому штукареві додатковий могорич ставити, щоб откупити бовдур. Кажучи про зовнішнє оформлення хат у Андрушах, і особливо тутешніх вікон, треба відзначити, що тут на зовнішній стіні навколо луток ставили тільки лиштву, віконниць старі Андруші не знали. Тільки на самому початку ХХ ст. було п'ять під залізом хат із віконницями. Отже, віконниці не були місцевим побутовим явищем, а були занесені сюди «новомодними повівами», привнесеними сюди із міста.

ІНТЕР'ЄР СЕЛЯНСЬКОЇ ХАТИ

Після огляду термінології, яка оприділює саму споруду андрушівської хати, підемо в середину самої хати і послухаємо андрушівські назви внутрішнього обладнання та побутових хатніх речей.

Перед порогом кожної хати в Андрушах обов'язково покладений камінь, щоб перед порогом не збиралась вода і грязюка. Двері в хаті встановлені на металевих петлях, якими з'єднані двері з одвірками, щоб відчинити двері, треба взятись долонею за ручку і придавити щиколду, оця металічна ручка з щиколдою витіснила на половину дерев'яні завертки у надвірних дверях. Праворуч від ручки і щиколди у андрушівських одвірках провірчена дірка, в яку просувається довгий примітивний ключ, який і засуває, і отсуває залізний засов.

Вступивши в сіни, бачимо в старотипній андрушівській хаті або довгі сіни з бовдуром посередині, або сіни, у яких половина площі уже перегорожена або для комори, або для хатини. Стоячи в сінях, бачимо в один бік (значно менша частина хатньої будівлі) міститься мала хатина (або ж комора на помості), а в протилежний бік відчиняються двері у велику хату. Ці хатні двері обов'язково з сінешного боку чимсь оббиті або солом'яною маткою, або повстю, чи, в крайньому разі, клейонкою для утеплення дверей. Вступивши у велику хату, одразу бачимо в кутку велику старослов'янську піч з коменами, яка займає майже четверту частину площі у великій хаті. Між дверима і піччю стоять кочерги (рогачі, які в Андрушах називаються *підньом*). Навпроти печі у кутку стоїть мисник, який у Андрушах скрізь називається *судник* (який із цих двох термінів-синонімів старший – не легко визначити).

Від судника іде вздовж стіни, нижче вікон, дерев'яна нічим не накрита лава, а вгорі, вище дверей, від судника до печі, іде попід стелею полиця. Полиця не доходить до покуття, а лава (буває лава з перилами) обов'язково на покутті упирається в застільну лаву. Упираючись ніжками в обидві лави, на покутті стоїть стіл паралельно до причілкової стіни. В верхній частині покуття під самою стелею, а також на причілковій стіні над вікном встановлені, по-андрушівському кажучи, *вікони* [ікони] на спеціальній вузькій полиці (*поличка, божниця*). Вікони обов'язково обвішені поперек рядами [рами] рушниками (власноручно вишитими або витканими на верстаті, або куповані кралевецькі червоні). Там, де кінчаються вікони, встановлені, починаючи з часів ходіння на заробітки, сімейні фотографічні карточки.

Між причілковою стіною і припічком печі встановлено на двох ослонах дощаний піл, який достояв в андрушівських хатах до масової колективізації. Піл застелено, хоч не в усіх хатах, рядном або ковдрою, або, в найзаможніших хатах, ліжником. На полу зложені подушки і вся постіль.

Як раз над пол'ом, під стелею, звисає жердка. На жердці висить верхній одяг, а також клубки і півмітки пряжі. Всі речі, що висять на жердці, покриті рядном.

~ ~ ~ ~ ~

ЕВОЛЮЦІЯ РЕМЕСЕЛ ТА ВИРОБНИЧОГО ПОБУТУ

У липні 1958 року хлопчик Микола Доброскок підбіг до фіртки свого дядька Доброскока і почав гукати:

– Надю, Надю, Надю.

Зачувши його гукання, баба Софія гнівно вискакує з хати і починає дорікати галасливому хлопцеві:

– Чого ти кричиш, чого ти не даєш Надці спати, хто ж таки так рано встає?!

Почувши цей крик, я мимоволі не повірив собі і ще раз глянув на годинник. Так, справді уже 9 годин, уже три години як на лугах пасеться скот, і пасе його там хтось по черзі з дорослих колгоспників. Старші люди пішли вже на колгоспну роботу. Сьогодні докошують сіна, у повному розпалі гребовиця, працюють ферми, а всі діти і старші люди дома, от і оця Надя, про яку зайшла мова, о 9 годині ранку вона ще спить і баба оберігає її спокій.

Чи так було сорок років тому назад у цій же сім'ї Доброскоків.

Я заходжу в сіни і починаю питати бабу Федотовну (бо в колгоспному селі уже нетактовно звертатись по-старому – бабо Софіє, а треба звеличати по-батькові). І от перегортаємо календар на 49 років назад і загляємо, що робилось у цій же самій сім'ї Доброскоків у такий же липневий ранок до 1917 року. Етнографія наука точна і конкретна в своїй дослідницькій і польовій частині своєї діяльності. Тут вимагається якнайточніше визначати час і місце дії досліджуваних явищ.

Іван Савич Доброскок розповідає про виробничий побут у своїй сім'ї. Ще тільки починає сірпоти, я запрагаю коні в воза,

бо треба їхати по снопи аж за Стовп'яги в старо-київський шлях. Наша мати була із Стовп'яг, і їй у придане було дано 2 десятини землі. Від Андрушів до Стовп'яг чотири з половиною верстви та за Стовп'ягами стільки ж. Всі андрушани орну землю купували собі отак далеко десь поза Андрушами, бо тут орної землі не хватало нікому вдосталь.

Виїзжаю рано, не виспавсь, задрімав на возі, а коні доїшли до великих горбів і повернули додому. Я лупнув очима, коли вже в своє село в'їжджаю, знов повертаєш батоном по вухах, і бігом треба доганяти те, що проспав. Так цілий день в цю пору я возив снопи. Старший брат косив сіно (батько рано помер і ми хазяйнували сами), нас було два хлопці в сім'ї і чотири сестри. Мати була на хазяйстві. В школу я був неохочий ходити, наука мені не давалась, пасти корів я теж не схотів – це дівчаче діло. З 11 років, коли я був такий як оце онука Надька, я взяв косу в руки і пішов в косарі. Спочатку косив траву, а потім мені добрі люди приробили грабки до коси, і я пішов косити жито. Сестра Тетяна в'язала за мною. Вона була така беручка до діла, що сама й лісу виплете й усадьбу обгородить сама, так, якби й батько обгородив. Цілий день працюємо, хто в полі, а хто на сінокосі. Виїзжаєш рано з дому, не снідавши, бо хто ж дожидався літом дома, поки мати їсти наварить. Хліба в торбу візьмеш, огірків, кислиць, кришеник сала і на цілий день. Гарячу страву сім'я їла один раз на сутки, в цю гарячу пору – ввечері, як посходи-мось: дівчата корів приженуть з паші, я снопи привезу, брат із сінокосу прийде – і сідаєм вечеряти. Хто ж в робочу пору та ще з діворою за стіл сідатиме вечеряти – це ж не Святвечір. Мати ставила миску з борщем на полу (не на долівці, а на тих дощаних дошках, що спали, ото й піл називається). І вся дівтора розсідалась з ложками навколо одної череп'яної миски, і вся наша сімейка дерев'яними ложками, виструганими

з грушової гілки, тіпали той випрілий за цілий день борщ, тіпали аж за вушями ляцало. Мати тільки вспівала підсипати того борщу з великого горщика.

За вечерею порадимось, що кому на завтра робити, як буде добра година. Старша сестра Тетяна розкаже було кожному з нас, що хто буде завтра робити. Така була хазяйновита і розсудлива вона.

А тоді мати прибрала на полу, розкинули нашвидку рядно, і покотом дівчата лягли спати, а я надвір – у клуні, в човні спав, і свіже повітря подихає, спати легше, і хазяйство стережеш. Тільки гавкне собака, так і кинешся і чуєш, що на подвір'ї діється, корови в загороді ремегають, поросята сопууть у сажку, а коням треба встати і свіжої трави підкинути, бо вони за день виморились, а вночі їсти хочуть, а чуть світ знову запрягайсь.

Так проходив характерний липневий день у Андрушах в середняцькій сім'ї удови Доброскокової, яка господарювала з підлітками на шести гектарах орної землі, і цей господарський сімейний побут для того часу був цілком благополучний, бо всі члени сім'ї мали можливість працювати дома, в Андрушах, мали можливість задовільно харчуватись, обуватись і одягатись, а те, що працювали вони всі у власнім господарстві, це стимулювало трудову діяльність, контактувало і взаємно поєднувало труд сім'ї. Вони поховали батька, який простудився і захворів, часто виїзджаючи у «хуру», щоб збудувати нову хату після великої пожежі в селі, яка всю оселю і подвір'я була знесла до попелу. Тоді старша сестра Олена виїшла заміж, старший брат Андрій оженився. Вистроїли хату.

Статистичні обрахунки господарства родини Доброскоків.
Савка Васильович Доброскок.
Народився недалеко від лавки.

Сінокіс.

Сінокіс Стадня 2 пайки, 10 опругів.

Біля Полиці 1 пайка 5 оп.

На Лужку 1 пайка

На Захарові 1 га

У Слободі 1 пайка.

5 пайок = 1 га

[Всього] 2 га

Орна земля.

У Слободі 1 га сіруваста

За Стовп'ягами 2 га чорна

У Мочарі ½ га супіщувата

Біля Ситного озера ½ га

У Кузьовщині ½ га

На Захарові ½ га

[Всього] 5 га

Сім'я мужчин:

Батько й син.

Скот:

2 коні

2 воли

1 корова

Середняки.

[Діти]

Олена

Титяна

Милашка
Галька
Гапка
Андрій

Староста.
Урядник.
Стражники.

Волость була у Підварках.

ІМФЕ

ДОМАШНІ ПРОМИСЛИ

Домашні промисли в Андрушах та їх термінологічні вияви займають типове місце в культурі і побуті наддніпрянських і киево-полтавських сіл. І найперше місце тут, звичайно, належить культурі полотна, так воно склалось тут на Подніпров'ї, і так виявилось у виробничому побуті, що полотно стало першим елементом у домашньому промислі селянина з найдавніших давень. Видно, полотно на середній течії Дніпра, як пригріло тут сонце, як скинула трудова людина тваринячу кожушину з плечей, так і створила собі полотняний одяг, адже й Бога в народних казках-притчах у полотняну сорочку одягають і князя Святослава у полотняних шароварах малюють.

Давнє, дуже стародавнє слово «полотно», а сам предмет, виявлений ним і ще давніши у людській культурі, коли вслухатись і вдуматись в звучання цього терміну і в побудову його, то чуємо древньослов'янську форму закінчення цього слова, а смисловий корінь цього слова, споріднений із слов'янський словом «плоть», отже, від того, що людське тіло покривалось цією тканиною, і тому й назва його похідною виявилась. Історія селянського полотняного промислу докладно вивчена і освітлена етнографічною наукою. Ми тут мусимо звернути увагу лиш на те, як у Андрушах полотно продовжувало побутувати в домівці селянина, яку трощив, ламав, грабував закон прибутку, і вся система правового беззаконія тодішнього державного ладу, та зафіксуємо, які мовні вияви у назвах, в термінології збагатили матеріальну і духовну культуру українського села.

«Полотно починається не в рушниках, а в печінках», – говорить жіноче прислів'я. Мало землі було у андрушан, та ще й та суха та вітряна. Треба було угноїти *підмет* (нивка, на

якій сіяли коноплі) десь або на Мочарі, або на низині біля Виловицької балки. Угноєні підмети в Андрушах родили добрі коноплі. Льон у Андрушах майже не сіяли. Коноплі, як відомо, вибирають не разом, бо коноплі, кажучи ботанічною термінологією, дводомна культура: після цвітіння, після запліднення *матірка* продовжує рости до осені, а *плоскінь* після виконаної своєї функції самця починає всихати, і саме в цей момент її треба вирвати ще перед жнивими. З плоскіного прядива витикають тонші полотна, а з матірки грубіші – чоловікам на штани, на вірьовки. Літнє мочіння плоскіни у бурчаках було легше, а осіннє мочіння матірки було каторгою для жінок. Особливо під час тягання матірки з води (два тижні вона там мусить вимокати уже в жовтні місяці). Звичайно багачки самі не тягали прядива, а заставляли наймичок або поденно наймали бідніших «матірку тягти». При цій роботі найбільше простуджувались жінки, особливо в дні, коли жіночому організмові аж ніяк не можна бути в холодній воді. Багато калічилось селянок при цій роботі холодної, морозної осені.

Витягнені з води і висушені в стайнях *горстки* привозили додому і тут починали їх на «бетельні тіпати», потім на *терниці* жінки очищали прядиво від *костриці*, а потім брали його вже в хату, уже пов'язане у *повісма*. У кожному повісімі по десять *жміль*, кожен жменю прядива бере в руки кожен дорослий і підліток у сім'ї, промітають долівку від соломи і стають підряд батько й діти і починають босими ногами мняти прядиво. Піднімається сива курява в хаті, порох заступає вікна, заступає світло лампи, порох забиває дихання старим членам сім'ї, особливо старикам, у яких постійний, хронічний, запущений бронхіт, не кажучи вже про тих, хто хворий на сухоту. Задихались і діти в цьому поросі, які хворіли зимою затяжними кашлюками. Тоді, щоб зменшити задуху,

мати починала топити піч. Система пічної тяги зменшувала стовби пороху в хаті, нахиляючи їх у комин. На початку ХХ сторіччя заможніші селяни почали робити в клунях і повітках гвинтові ручні мняльні, це трохи механізувало каторжний труд мняння ногами. І значно прискорювало цей процес, бо в мняльні можна було одночасово перемняти до *півповісма* жміль прядива.

Перемняті жмені прядива мати обтіпувала кожну жменю від рештків костриці і від пилуги, тоді починала на *гребені микати мички*. Це також піднімало велику куряву в хаті, але це було неминуче в тодішньому економічному побуті середняцької і бідняцької сім'ї, навіть і в куркульській сім'ї наймички микали мички і пряли прядиво, а в хаті ж була єдина винтіляція, пічний комин та драні шибки в вікнах, куди проникав свіжий струмінь холодного повітря.

Кожну змикану мичку накладали на гребінь і починали прясти жінки. В ХІХ столітті (майже до кінця його) андрушівські пряхи пряли пряжу на веретено. Аж свистіло веретено, розкручене в долонях досвідченої пряхи і пущене з рук в виробничому розгоні, поки дійде веретено від рук до долівки, воно з свистом намотує нитку, і так багато разів доводилось повторювати прясі, аж поки не напряде на веретені повний *горбатий починок*. У ХХ сторіччі андрушівські жінки уже купували собі в Переяславі *прядки*. В цьому механізованому процесі вже брала участь і права нога пряхи, ногою приводили в рух колесо, і вже не на веретено намотувався починок, а на *шпульку*.

З шпульки перемотував на *мотовило* (надзвичайно давній процес і давній термін) пряжу уже батько. Взагалі, цей етап у виробництві [полотна] переважно виконувався мужчинами, мотали на мотовило і розказували чоловіки свої життєві пригоди, зустрічі – це улюблений інти[м]ний

і творчий був момент у побуті андрушівської сім'ї. Скільки тих казок народжувалось, імпровізувалось і розповсюджувалось в побутових глибинах, причому починалась імпровізація від даного виробничого процесу: від нитки, від пряжі переходила казка на образ пряжи, на її страхи, на її забобони, а переступивши межі сільського побуту, фантазія оповідача сягала в далекі світи, заглядала в далеке майбутнє.

«Не такою пряжею, Насте, як оце ти напярла та нагіпала з якихсь там конопель, а залізною, срібною пряжею обмотають всі хати в селі, а тоді обмотають Андруші з Переяславом, позв'язують далі, аж до Києва поведуть нитку, аж поки увесь світ обснують срібними нитками, і як ти тільки, Насте, обізвався в хаті, так твоє слово на весь світ буде чути, а над усим світом попід небом полетять птиці з залізними носами».

Так, конкретно, у виробничому побуті в процесі творення матер'яльної культури народжувався світ духовної культури. За образним виразом, тут голова народного творця мистецьких цінностей ще не одірвалася від рук.

З моменту перемотання нитки на мотовило починався числовий облік напруженої пряжі. Рахунок пряжі в Андрушах числився в такій послідовності: одна нитка = первісна одиниця, три нитки = *чисниця* (логічно – від слова «числити»), десять чисниць = *пасмо*, двадцять пасом = *десятка півміток*.

Варто перервати тут подальше числення і трохи роз'яснити деяким паничам-етнографам і фольклористам, які найчастіше спотикаються на нерозумінні оцього терміна «півміток» і, мотивуючи своїм незнанням, виокремлюють с класичних текстів народних історичних пісень термін «півмітки» і заміняють його доступнішим їм словом «нитки». Так вони кожного разу поступають, друкуючи народну класичну пісню про турбаївське повстання. В цій пісні народ співає:

Били жони праниками
Ще й малії дітки...

Били і, б'ючи ту лиху барину Мар'янушу, словами приказували:

Оце ж тобі, Мар'янушо,
За тонкі півмітки,
На то пряли наші жони,
Пряли й наші дітки!..

Справа в тому, що [пані] Мар'януша Базилевська вимагала випрядати таку тонку пряжу, щоб оцей півміток, що складався з двадцяти пасом, а значить із 200 чисниць, які містили в собі 600 ниток, щоб вони пройшли крізь кільце її браслета. А, не знаючи, етнографи-фольклористи редагують народне слово (порушуючи азбучне правило народної творчості, «що із пісні слово не викинеш») і замість незрозумілого їм виробничого, побутового, із народної математики взятого терміну, спокійно закреслюючи його, пишуть примітивне поняття – «нитки»...

Яка ж колосальна, числова і образна різниця між спрощеним абстрактним поняттям «нитки» і художньо-конкретним образом, створюваним терміном півмітки. Це лиш один болючий приклад з тих численних непорозумінь, які є наслідком ігнорування народних основ у фольклористиці і етнографічній науці.

Після народного терміна «півміток» далі йде числення: тридцять пасом = *тридцятка* і нарешту сорок пасом = *міток* (по андрушівській термінології = *моток*).

По дальшому виробничому процесі півміток брали на *витушку*, з витушки перемотували пряжу у *клубки* (на клубки). Цей момент знову віддавався на руки підліткам. Це один із найлегших і найчистіших в процесі виробництва полотна.

З клубків уже снували пряжу на *оснівницю*, а знявши її з оснівниці, уже намотували на *вій верстата*. Ця пряжа, що йшла від верхнього навою до переднього нижнього навою туго напиналась уздовж верстаті (верстать – термін жіночого роду по андрушівській термінології) називається *основа*. Ширина основи, в залежності від кількості чисниць, заложених ще на оснівниці (дев'ятка, десятка, одинадцятка, дванадцятка), оприділяє собою ширину майбутнього полотна. Упоперек основи прокидався рукою *човник* з ниткою (з пряжою) на *цівці* в ньому вложеній. Ця поперечно вложена нитка поміж нитками основи кожного разу підлягала двом ударам *блятом* по ній, і так нитка за ниткою ткали жінки (в Андрушах самі жінки були ткалі, а в Великій Каратолі і в селі Галицькому на Десні полотна витикали діди-ткачі) протягом цілого Великого посту навесні. Полотно – це був переважно жіночий труд. Підлітки тут допомагали лише тим, що сукали на примітивній сукавці *цівки* пряжі.

Виткане полотно розрізалось на шматки. А тоді, уже по теплу, шматки *сирового* полотна починали *золити* в *жлукті*, промиваючи кип'ячою водою, просипаючи гречаним попелом і вкидаючи в нього розпечену у печі чугунну кульку (знайдене ядро з гармати), а після прозолення лунко вибивали *праниками* у березі на кладках те полотно в один або два праники, там же прополіскували шматок у воді і тоді, мокрим, розстиляли його у березі по воді на сонці. Сонце вигрівало шматки полотна і, висмагаючи, сирове полотно поступово біліє.

«Найлучче білять полотно тоді, як калина цвіте!» – каже Ганна Доброскок-Сулима.

Днів 15 треба вистилати на сонці мокре полотно, поки побіліє воно, але тому що сонячні дні не завжди випадають підряд, то місяців і два (в травні і в червні) доводиться тягати полотно, аж доки воно гарно вибілиться. Тоді шматки

вже білого полотна, перебгавши ширину полотнища вдвоє, згортали їх у *сувої*, складали сухі *сувої* білого полотна на дно скрині, бо наступала літня гаряча пора, і треба було братись за серп, граблі, ціп. Аж після молотьби можна було знову селянці брати в руки ножниці, кроїти (краяти) білизну для сім'ї. А коли припірала сільська адміністрація за несплачені податки і загрожувала описати господарство за недоїмку, то треба було нести призначен[е] для сімейного споживання полотно, нести в Переяслав на базар чи ярмарок. Так протягом круглорічного виробничого циклу продукувалось селянське полотно (сіяння конопель, брання плосконі, матірки, мочіння горсток, витягання їх, бити, терти і мняти прядиво, прядсти, мотати, снувати пряджу, ткати і білити полотно).

Як же було морально боляче і образливо, коли це вистраждане трудом цілої сім'ї брав брудними руками заграбуший купець і, торгуючись за кожну копійку, шарпав його, зневажав його якість, ображав чесних трудівників і потім спльовував з інсценізованою досадою і відходив, не купивши його.

«Поки діждешся того білого полотна на сорочку, поки виробиш його кровавими трудами, так воно тобі в очах уже не біліє, а почорніє», – говорить про те життя удова Пріська Доброскок. Так виглядав у Андрушах процес основного домашнього промислу. Таке місце він займав у культурі й побуті трудової селянської родини. А багаті не спішили з полотном на ринок.

«Вони держали його в сундуках та скринях, поки воно й каменем стане через їхню жадність», – говорять з ненавистю незаможниці.

Окремо треба відзначити, як етнографічну особливість Андрушів, що всі тутешні ткалі майстерно і високохудожньо, з великим терпінням і довготривалою професійною витрим-

кою уміють ткати мережені кольорові рушники і скатерть. В кожній хаті стіни прикрашені: поряд з вишитими та купованими кралевецькими – самотканні кольорові рушники з рослинним квітковим і квітчастим орнаментом.

Другим важливим домашнім промислом у Андрушах було ткання *ряден, кодрів, ліжників*, зрідка килимів і вироблення сукна з овечої вовни. Ткання рядна, кодрі й ліжника відрізнялись від ткання полотна не самим ткальним процесом, який був в принципі тотожним, а лише значно ширшою своєю основою та зовсім іншим *підтканням*. Тут на підткання потрібна вже не пряжа, а вал: для ряден тонший і рівний, а для кодрі грубий, випрядений із клоччя (рештки прядів'яної мички після висуканої з неї нитки – пряджі). Для ряден брали і матер'яні *стьожки*, для ткання ліжника підткання було вовняне, для килимів також підткання було з різнокольорової штучно пофарбованої вовни, та міцна, значно товща пряжа потрібна була для основи. Все це ткалось для власних потреб і лише при скруті та нужді ішло на продаж.

Іншим був процес вироблення сукна із овечої вовни, тому-то інакше місце займав сукняний промисел в домашньому побуті. Виробництво сукна лише починалось у господарстві селянина як підготовчий процес. Дома люди стригли після 9 травня овець: «До літнього Миколи не сій гречки, не стрижи овечки, бо буде ще холодно», – рекомендує народне прислів'я. Настрижену вовну домашніми засобами парили в гарячій воді, полоскали у ставку, сушили і після цього або пряли вовну, коли вона призначалась для підткання, або одвозили у Трактомирів до майстра, «діда Савки», драти вовну. Він металевими щітками прочісував її, прочищав і готував для прядіння *куделі*. Куделі клали на *прялиці* і пряли на веретені, а іноді й на прядку.

«Чого ти тягнеш діло, як та баба вовну пряде», – говорить було сердитий чоловік на повільну дію своєї жінки. Вовну справді баби прядли повільно, «повагом».

Ткали сукно на тій же верстаті, що й полотна тчуть. Основа у сукна була шириною на вісім пасом, але виходило воно значно ширше за полотно. То – виткане дома сукно (термін сукна походить від дієслова «сукати» вовну). Андрушани возили бити сукно на сукновальні нижче по Дніпру, в село Решітки та у Ліпляву. З виробленого таким засобом сукна шили собі свитки, піджаки та кобиняки.

Смушеві шапки шили з домашніх, своїх смушків, які майже кожен селянин міг легко вичинити, а вже пошити кожух з дубленого хутра андрушани самі не могли, а шукали майстрів в інших селах.

Серед андрушан були першорядні майстри лозоплитіння. Одне з найперших місць цього промислу займає колишній матрос чорноморського флоту Офанасій Моспан, він першокласно вміє виплітати з лози *кобзу* для ловіння риби, *вершу*, *корзину*, *вірейку*, *козубок*, *кошолку* та *кошики* з рогозу. Цей скромний промисел у Андрушах найбільш розвивався під впливом ринку, бо андрушани змагались з козицькими майстрами на переяславському базарі в цім ділі.

Горшків та інших керамічних виробів андрушани не знали, а купували на переяславському базарі глечики у канівських гончарів, так само як діжки, бочки та бочонки придбавали також у Переяславі.

НАЗВИ ПРЕДМЕТІВ РІЛЬНИЦТВА в Андрушах

Одним з найстаріших засобів рільництва є *рало*. В Андрушах рало існувало з давніх давен і функціонувало в цьому селі аж до 1905 року. Під кінець свого існування рало в Андрушах зазнало значних впливів і існувало вже під кінець з п'ятьма залізними зубами, уставленими в його дерев'яну основу. При появі новіших залізних сільськогосподарських знарядь сама назва рало перейшла до нових знарядь, які вже фактично не являлись ралом, а на них механічно перенесена була традиційна назва. На початку ХХ ст. в Андрушах існували знаряддя з похідними назвами: *рало-однорук*, а також залізні рала з додатковими термінами *семерик* або *п'ятирик*. І якщо рало-однорук (бо запрягали в нього одну коняку, і один чоловік на ньому, ідучи ззаду, і поганяв коня, і сам же ралив) було зроблено ще у поєднанні дерев'яної основи і залізного, власне, рала, то наступні рала (п'ятирики і семерики) уже були повністю залізні. Один із останніх варіантів залізного рала під кінець свого існування втратив навіть первісну назву і називався вже *драпак*. Під кінець його функції драпак тягали уже по садибах і скородили ним городи. (Наприклад, в господарстві Василя Бурчика).

Сам термін «рало», як свідчить його словесна форма, належить до найдавніших термінів слов'янської мови, і в такій своїй незмінній формі ця назва разом з цим дерев'яним сільськогосподарським знаряддям рільництва перейшла у спадщину і увійшла до основного словарного фонду української мови. І в цій мові від слова «рало» виникло багато споріднених, похідних понять, назв, термінів. В тому числі і сам термін «рільництво» є похідним від первісного терміна «рало».

Друге місце в рільничій термінології, безумовно, належить стародавньому, також слов'янському, слову «плуг».

Як саме зняряддя зайняло в історії матеріальної культури села Андрушів величезне і почесне місце, так і термін «плуг» став основоположним у виробничій сільськогосподарській термінології села. В Андрушах ще є серед найстаршого покоління громадян люди, які орали на своєму полі ще дерев'яним плугом, але з залізним лемішем. Під кінець дев'ятнадцятого століття, і, особливо, на початку ХХ століття увійшов у побут плуг залізний, і тому термін «плуг» і розумівся в Андрушах саме як повний залізний плуг. Поняття «плуг» у виробничому побуті андрушан обросло цілим рядом додаткових назв, які оприділяли складові частини і деталі залізного плуга. Ось як називає андрушівський селянин Іван Доброскок частини залізного плуга, які він називав в процесі своєї роботи з плугом: *чепіги*, *граділь*, *полиця* або *поличка*, *чересло*, *леміш*, *колішня*. Колішня в свою чергу складається з частин, які дістали народні назви: *подушка* з дірочками, щоб підглибляти, або вм'яти борозну, двоє коліс (*борозенне* колесо більше і *підручне* колесо менше).

В побутовій термінології на цілій Україні назва плуг і слова леміш та чересло увійшли давно. Поет Степан Руданський, спираючись на народну мову, ще 60-х роках [XIX ст.] увів в загально-культурний обіход української мови ці нові назви у своєму вірші:

Та гей, бики, чого ж ви стали,
Чи поле страшно заросло?
Чи леміші іржа поїла?
Чи затупилось чересло?

В Андрушах же залізний плуг з усіма своїми частинами в народній мові з'явився пізніше. Бо тут землі в селян було

дуже мало, земля тут піщана, і тому механізація сільського господарства дуже відставала і приходила сюди з великим запізненням.

Борона і саме знаряддя, і ця назва з'явилися на нашому Подніпров'ї в сиву давнину. І, очевидно, борона і в рільництві, і в мові з'явилася раніше плуга, бо ж неспроста проораний плугом слід називається не плузна, а борозна, тобто проорана бороною. У ХХ ст., на очах одного покоління хліборобів, [борона] в селі Андрушах зазнала докорінних змін. Спочатку [була] дерев'яна борона з дерев'яними зубами, потім з'явилися борони з залізними зубками на дерев'яній основі, і в 1910 році зрідка почали з'являтися суцільнозалізні борони, їх подекуди стали називати *плагками*. Вживали борону в Андрушах для того, щоб заволочити ріллю, зорану плугом, але бідніші селяни і, особливо, вдови, не маючи змоги зорати ниву плугом, обмежувались лише тим, що боронували ниву і так сіяли зерно після борони, а потім ще раз волочили упоперик первісного сліду. У процесі виробництва, в Андрушах роботу, виконану бороною, не називали боронуванням, а називали значно старшим терміном – *волочіння*. Отже, ще до появи борони застосовували зовсім примітивне знаряддя – *волок, волока, заволока*, цей предмет старі андрушани ще пам'ятають, його обрубували з природньої гілки дерева, у якої мали бути симетрично розташовані сучки, які й робили належне діло на ґрунті. Видно, це приладдя побутувало на Україні дуже довго, якщо воно породило таку витривалу назву виробничого процесу як волочити.

Поряд з залізною бороною в Андрушах з'явилась *серпатка*. В ній, на дерев'яній основі, були насаджені залізні зубки у вигляді гусячої лапи. Від слова серпатка з'явився похідний термін *серпатити* ріллю або стерню, тобто після осінньої оранки на зяб навесні, перед сіянням, пускали серпатку по

зябі, щоб розпушити зверху ріллю для прийняття зерна. Серпачили також свіжу стерню одразу після жнив, але в цьому разі тут фігурував інший термін – *луцтити стерню*.

Після рала, плуга, борони і серпатки належить відзначити і знаряддя, і термін *коток*. В старовину існували в Андрушах дерев'яні *котки*, зроблені з круглої колоди, а під кінець XIX ст. тут зрідка з'являвся металічний коток. Котком роздавлювали велике груддя після сухої оранки, а також прикачували ним уже засіяне і заволочене зерно. Особливо таке дрібне як просо.

В селянському побуті ні один із попередніх засобів знарядь рільництва не давав стільки нещасних випадків як коток. Під коток найчастіше попадали діти, а іноді й дорослим придавлювало ногу котком.

Оглянувши ці знаряддя, якими готували ґрунт для сіяння, треба поряд з цим назвати кілька рільничих термінів, що оприділяли собою відмінності в оранці ґрунту. Землю орали в Андрушах завжди уздовж *гін*, тобто по довжині ниви ходив плуг, так же вздовж ралили і серпачили, а волочили ріллю вздовж і впоперик ниви. І починали перший раз волочити (боронувати) саме впоперик ниви. Орали ниву двома формами, а саме орали *в склад* і *в розгін*. Термін «в склад» означає, що першу борозну як раз прокладали посередині ниви, уздовж її, від краю до краю, а дійшовши краю, плуг повертали праворуч і другу борозну клали паралельно першій, але з таким розрахунком, що вивернута земля з цієї другої борозни клалася в склад поверх землі, покладеної з першої борозни. Отже, і ці два шари землі, прокладені всередині ниви, називалися складом (в ужчому розумінні цього слова), і всі подальші борозни, які клалися при повороті плуга праворуч навколо першого складу, називались у виробничому побуті – оранка в склад. І якщо в попередньому сільськогоспо-

дарському році дана нива була виорана в склад то, щоб не нагортати горба посеред ниви треба було в наступному році цю землю розорювати вже в розгін.

Оранку в розгін починали не в центрі ниви, а вздовж правої її межі з таким розрахунком, щоб земля вивернута з першої борозни, частково лягала вздовж межі, а дійшовши плугом до кінця гін, плуг завертали не праворуч, як при оранці в склад, а викинувши плуг із борозни і положивши його на ліву чепігу, перетягали його до лівої межі, і знову прокладали борозну паралельно межі, тільки з протилежного боку, і вели плуг до того краю, з якого починали першу борозну, і так і ходили плугом, то по правій половині ниви, то по лівій, поки, нарешті, проорували останню борозну в центрі ниви, як раз по лінії торішнього складу. При оранці в склад трудніше доводиться на початку, дуже круто повертати і тягло, і самий плуг, зате значно легше закінчувати роботу. А при оранці в розгін легше починати і трудніше робити останні борозни при дуже крутих поворотах.

Після зорання усієї ниви вздовж, її треба було заорати краї, цебто прокласти кілька борозен уперик ниви на її краю там, де виходив плуг і не скрізь в однаковій мірі закінчував борозну. А коли ниву волочили боронами, то в кінці треба було *забити краї* або *заробити краї*.

На зораній ниві андрушани аж до початку ХХ ст. сіяли хліб виключно руками. *Сіяч* набирав у мішок зерна (терміну збіжжя не знають і не вживають, бо цей термін розповсюджений у побуті Правобережної України) приблизно на третину його вмістивості, за допомогою довгої зав'язки надівав мішок на ліве плече, лівою рукою підтримував мішок, а також регулював його положення на плечі, правою рукою набирав з мішка повну жменю зерна, тоді робив розмах якомога ширший і, розмахнувшись, кидав зерно широким жестом

поперед себе, але жменю сповнену зерном посилав уперед і розкривав її з таким розрахунком, щоб зерно летіло не вбік і не кудись за вітром, і не вузьким рядком, а рівномірно розсипалось поперед нього кроків на два вишир.

Майстерний досвідчений сіяч (*сівач, сіяльник* або просто той, що сіє) так тримає руку долонею вниз і так гармонійно розкриває пальці, починаючи від мизинця і до великого пальця, що зерно падає по ріллі рівномірно: і не густо, і не рідко, так само сіяч мусить регулювати свій наступний ряд, у який він буде заходити вздовж ниви, паралельно з першим заходом, щоб не було *огріха*, тобто незасіяної ріллі між двома заходами. Кожен дорослий хлібороб в селі Андрушах уже з парубоцького віку привчався сіяти руками хліб, сіяти економно, рівномірно, по-хазяйському. Отже, андрушани хліб сіяли руками.

Сіялка ж фабрична з'явилася в Андрушах всього лиш у двох господарів на початку ХХ ст., але селяни в Андрушах знали основні її виробничі ознаки і мали свою термінологію. Зерно засипалось з мішка у *кіш* сіялки, а з коша висипалось *сошниками* в ріллю. На дні коша проти кожного сошника є *трибок*, який регулює просування зерна в сошники.

[В] кінці сошника внизу прикріплена металічна *лапка*, яка заглиблює зерно в ґрунт і прикриває його землею. До сіялки треба було двох людей, один поганяв тяглову силу, а другий ззаді ішов за сіялкою, опускав і підіймав в кінці ниви, тобто відкривав і закривав прохід зерна в сошники і тримав у руках дерев'яний *істик*, тотожний з істиком плугатаря, і прочищав цим істиком зволоження поміж лапками сошників внизу.

Засіявши ниву, в Андрушах стежили за зростанням технічних культур майже пасивно, не втручаючись особливо в зростання і визрівання хлібних злаків. Кінчивши сіяти ниву, примовляли, звертаючись на схід сонця: «Роди, Боже, на всякого долю: і на птицю, і на тварину, і на нас грішних».

А про майбутній урожай звичайно казали спокійно: «Що Бог дасть, те земля й уродить». «Як підуть дощі, то виростуть кущі, а як не буде дощу, то не буде шматка хліба й до борщу».

Так і в пісні співається:

Ой, уроди, Боже,
Та пшениченьку гоже
Та на вдовиних діток
Ще й на вдовину долю.

Засіяне зерно сходило, потім зеленіло, кущилось, потім стебла ідуть в стрілки, стрілка колос викидає, потім колоски цвітуть, наливаються зерном, хліб тоді половіє, зерно в колосках досягає і твердіє, а коли хліб перестоює, не своєчасно зіжнеться, то зерно буде сипатись.

В процесі зростання і визрівання засіяних хлібів, андрушани частково прополювали свої ниви, забрівши обов'язково босими ногами в озимину чи в ярину так, щоб не потолочити її, виривали руками бур'яни: зарослі дикого горошку, сині волошки і, особливо, шкідливий кукіль. Вирвані сорняки виносили і викидали на зворота або на межі поміж нивами, які в Андрушах частіше, переважно називаються *обніжками*.

На Петра, тобто 29 червня за старим стилем, в Андрушах наступала пора жнив. В Андрушах настільки було мало орної землі, і так дорожили тут соломою, що косою майже не косили хлібних злаків, а *жнивували* (це характерний андрушівський термін) переважно серпами. Чоловіки в цю пору починали косити сіно на лугах, на сінокосах, а жінки жали серпом свої ниви. До початку ХХ ст. серпи в Андрушах менше робили, а переважно купували в Переяславі. Житню солому, жнивуючи серпом, обережно в'язали в снопи, оберігаючи її для вкривання хат.

Кожна жниця, жнивуючи серпом, за день нажинала одну копу, тобто 60 снопів, складаючи їх тут же, на стерні, по тридцять снопів у півкопи (полукіпки).

Жачок [жатка] у Андрушах до початку ХХ ст. не було, була лиш одна сінокосарка.

Жнив'яний серп настільки простий прилад, що в ньому є лиш один додатковий термін – дерев'яна ручка, в яку і вставляється *хвіст* серпа. А вже навколо коси протягом віків зібралось кілька додаткових другорядних назв тих частин і деталей, що в цілому склали поняття коси. Спочатку треба відзначити дерев'яне довге *кісся*, на яке і набивається сама металева коса. На кісці виділяється лише ручка, яку тримає косар у своїй правій руці.

До кісся коса прикріплюється металевим *наперстком*, у який забивається *насклин*. В самій металевій косі відзначають термінами: *прут*, *полотно*, а на полотні гостре *жало*, *п'ята* (*п'ятка*) і в протилежнім кінці від п'яти – *вістря*. Коли косар косить косою не сіно, а хлібні злаки, він додає до коси додатковий саморобний пристрій – *грабки*, а в грабках є *шнур* і *клячок* за андрушівською термінологією. Косар, ідучи косити, мусить ще брати додатковий струмент: *молоток*, *мантачку*, *брус-гострило* (*брусницю*) і металеву *бабку*, на якій клипають лезо, по-андрушівському – *жало* коси. Коса прийшла в сільське господарство України пізніше од серпа, і стала в господарствах селян основним знаряддям на жнивях. І тільки наприкінці ХІХ ст. з'явилась кінна жачка і косарка, але в село Андруші ці два пристрої не дійшли до 1917 року. Поряд з косою, слідом за косарем і в'язальницею, тягли по стерні граблі великі і малі грабельки, якими підгрібали колоски, що не попадали в сніп. А також скошену прозелень, що росла внизу поміж хлібом. Грабель андрушани не купували, а, навпаки, могли зробити їх самі і не лише для власного вжитку, а ще й

для переяславського базару. Граблі – пристрій дуже простий, на довге *граблище* надівали *валок*, а в нього вбивали *зубки*.

Після жнив наступала в Андрушах робоча пора – возовиця. Возили хліб андрушани протягом віків дерев'яним возом, бо тільки на початку ХХ ст. в Андруші прийшов *ход* – залізний віз, тобто віз з обкованими металічними шинами колесами та ще з деякими залізними деталями, у конструкції цілком тотожній з дерев'яним возом. Андрушівський дерев'яний віз як масовий, всеохоплюючий засіб транспорту має тут ряд своїх термінологічних визначень до складових частин всього воза. Задні колеса мають бути на цілу долоню вищі від передніх. Колеса надівались на дві осі. *Вісь* робили дубову, *підтоки* – березові, *обклені* – вербові, чотири *ручиці* також дубові, а обидві *драбини* робили або вербові, або із сокорини. В андрушівському возі ще є два *затилки* і *ящик*. Окремо ще треба назвати частини колеса, яке складається із *тупки*, а в неї задовбані ясеневі *спиці*, поверх спиць берестові *ободи*.

Наклавши на воза снопів хліба або сіна з копиць, зверху треба було притягти накладене осиковим чи сосновим *рублем*. Рубель притягався вірьовкою до *ключки*, а щоб вірьовка не сповзала з рубля, на ньому робили зарубку. Вірьовки в Андрушах сучать з конопляного прядива, зсукують їх вдев'ятеро і вдванадцяттеро. У навантажений віз запрягали в Андрушах воли, корови і в ХХ столітті – коні. Для кінного тягла до воза приєднували або *дишло* (для пари коней) або дві *оглоблі* з двома *отосами* для впрягання одної коняки. Одну коняку треба було запрягати в *хомут*, другу – в *черезсідельник*. А для пароконної упряжі треба було надівати на ший *шлеї* з *посторонками*, які затягались на *барках* та *штейвагах* на *корні* дишла.

А рогата скотина в Андрушах запрягалась у віковічне ярмо (у якому відрізняють назвами деталі ярма: *підгорля*,

снізки, занози). Пізніше з'явилися були частково і залізні занози. Ярмо надівають (*наривають*) на *війя* кільцем чи *облучкою* і прикріплюють *притикою*.

Перевізиши копи з ниви додому, снопи складали або надворі в квадратні скирти чи в круглі стіжки, якщо збирались негайно підряд все перемолотить у дворі на току. Або, в переважній більшості, у Андрушах снопи складали в клуні. І в клуні обмолочували ціпами снопи майже цілу зіму.

Нарешті треба сказати про *ціп*, яким андрушани молотили хліб аж до колективізації, а урожай з присадибних ділянок і досі обмолочують ціпом.

Ціп – примітивне, але витривале і надійне знаряддя молотьби. Основні деталі ціпа називаються в Андрушах: *ціпилно* (термін надзвичайно давній, по однотипності самого слова ровесник рала, «села», піла, стіла, які ще є, заткало і т. п.), до ціпилна прикріплюється обов'язково дубовий *бич*, який і вибиває зерно з колоска. Бич до ціпилна приєднується на дві *капиці*. Капиці в Андрушах переважно дерев'яні, а не ремінні. Капиці вшиваються *вшивальниками*.

Заможніші андрушани за десяту мірку наймали молотників.

Вимолочене зерно *коряками* насипали в мішки, а потім – у засіки.

Вся система сівозміни на андрушівських полях до колективізації існувала трьохпільна.

Серед народної термінології рільництва в Андрушах, звичайно, провідне місце належить назвам зернових культур, які здавна засівались і вирощувались андрушанами, і якими жило населення: *жито* (термін «жито» належить до найперших, до аж найстарших термінів у виробничому побуті всіх слов'янських народів, в тому числі і українського), *пшениця*, *ячмінь*, *гречка*, *просо* (майже у всіх археологічних розкопках

знаходиться уціліле зерно – просо), *овес*, а також найменування технічних олійних культур: *коноплі, льон, ріжій, свиріпа*.

Всі ці терміни в історії Андрушів органічно побутували. Це підтверджується постійним звучанням цих провідних назв абсолютно у всіх видах і жанрах народної словесності і в щоденній побутовій мові села.

Ой випиймо, родину,
Щоб нам жито родило,
І житечко, і овес,
Щоб зібрався рід увесь.

Або в посипальницьких текстах:

На щастя, на здоров'я
Роди, Боже, жито, пшеницю
І всяку пашницю...

Термін «пашниця» в Андрушах обіймає собою всі зернові культури, іноді ця назва звучить в скороченій формі – *пашня* (звичайно, що це слово має спільний корінь з старослов'янським «пахать»).

Ячмінь, наприклад, фігурує в жанрі дитячого фольклору.
– А ну скажи ячмінь – загадує одна дитина другій. – Твій батько – чміль.

Термін «гречка» і похідні від нього назви (гречаний, гречаники) може найбільш розповсюджений в побутовій мові андрушан.

В дитячому фольклорі:

– А ну скажу гречка. Відповідь: твоя мати – овечка.

В пісенному гуморі:

Як посіяв дід ячмінь,
Жінка каже: гречка.

Не мов мені ні словечка,
Нехай буде гречка.

Дуже широко побутує слово «гречаник».

Гоп, мої гречаники,
Гоп, мої яшні,
Чогось мої гречаники
Удались невдачні.

Дивно, що назва одної з найдавніших сільськогосподарських культур – проса, в жанрах усної народної творчості частіше фігурує в сороміцькому дитячому фольклорі, в якому слово «просо» найпохватніше римується із словом «косо».

Що торкається термінології конопляних культур, то найпопулярнішим словом в народній творчості є льон. Цим словом змальовується в піснях материнську ласку, дівочу ніжність, сирітське горе:

Брали дівки льон, льон,
Брали конопельки...
Добралися дівки
До сирої земельки.
Оце ж та земелька,
Що прикрита ненька.

Городництво в Андрушах не вражає якоюсь місцевою специфікою. Воно має всі типові середньонаддніпрянські риси і ознаки, а тому й термінологія його, в основному, киево-полтавська.

Городництво в цім селі не стало якоюсь спеціальною галуззю господарювання на продаж, на ринок, а обслуговувало

лиш споживчі потреби в харчуванні кожної сім'ї. Тому-то не було в Андрушах окремих ділянок з городніми культурами десь на полі за селом, а вся городина андрушівського селянина вирощувалась лише на тій частині садиби, що була вільною від двору, асортимент городних культур не був великим, а звідси й термінологія городництва в Андрушах неширока. На першому місці, звичайно, в андрушан була картопля. І дивне явище – картопля так органічно, так широко, так повсюдно ввійшла в побут, що ніхто в селі і незна, і не догадується, і навіть переказів про це не існує, що ще 100 років тому український селянин і Україна, взагалі, і не чула, і не відала ні слова такого «картопля», ні тим паче такої городньої культури. А закони економічного життя матер'яльного побуту українського селянина так сприйняли цей продукт, що наче й віки прожили з ним. Картопля дійсно стала хліб замінити біднякові та його голодним дітям. Особливо в другій половині зими, а тим паче навесні. Основна площа на усадьбі в Андрушах засаджувалася саме картоплею, і вся вона йшла на харчування сім'ї. На продаж у Переяслав, кажуть андрушани: «Хіба хто колись там восени якийсь мішок від свого рота відірве та продасть, щоб купити карасіру [гасу] та сірників на зиму». А весняного і літнього продажу на переяславському базарі не знали. Потреби міських споживачів картоплею і всіма овочами постачало приміське село Підварки.

Поряд з картоплею в андрушівському побуті звучать цибуля, часник, горох, квасоля, чичивіця, капуста, гурки, гарбузи, помадори (буклажан), буряки, сояшник, мак, редька, хрін (хоч до нього завжди ставляться як до пасенка, викопують і викидають, але навесні, тим паче в постові дні без хрину не обходились), крім того, на городі росло цілий ряд мало-значущих культур, які ішли лише як приправа до страв: кріп, петрушка, перець.

Всі ці назви, як і самі овочі, дуже стародавні в українському селі взагалі, а значить і в Андрушах. Це підтверджується народною словесною культурою, в якій, крім слова «картопля», всі останні терміни яскраво побутують у всіх жанрах словесності: в прислів'ях, приказках, у казках, у піснях, наприклад: «Каже надогад буряків, щоб дали капусти...» У весільних піснях співається: «З перцем капуста, з перцем, аби з щирим серцем».

Образ капусти фігурує у всіх казках поряд з образом цапа і кози.

Термін «капуста» і «часник» фігурують у всіх сатиричних і гумористичних піснях і приспівах, в казках і приказках, наприклад: «Танцювала риба з раком, а петрушка з пастернаком, а цибуля з часником, а дівчина з козаком». Слово «периць» стало основним і провідним в гострій, народній сатирі. В сатиричних казках на попів, в сатирі на ледарів скрізь фігурує слово «периць». Термін «периць» в народній мові набув навіть переносного смислу, наприклад, кажуть андрушани: «Ось я тобі лишень дам перцю». Або вживається слово і в такому смисловому повороті: «Ти підожди, чого ти перцюєш?»

Термін «гарбуз» фігурує як в комічних жанрах: «Молода молодому замість хустки гарбуза піднесла». Так і в поважних родинних піснях:

Ходить гарбуз по городу,
Питається свого роду:
Ой чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові.

Весь основний словарний фонд в Андрушах, як і в загальнонаціональній мові, сповнений термінологією всіх городних культур. Це свідчить про стародавність як самого

явища, так і назв, які ввійшли в побутову мову від заняття населенням городництвом.

Що торкається таких культур в побуті андрушан як кавуни і дині, то вони давніше вирощувались не на усадьбі, не на присадибному городі, а на окремих ділянках у полі, які здавна мають український термін «баштан». Ця назва взяла своє походження від тюркського терміну «бахча». Історичні стосунки українського народу с тюркськими народами, народностями і племенами взагалі дуже помітно виявились в українській етнографічній термінології, але це питання мусить бути предметом окремої наукової розвідки, і тому ми в даному нарисі цього питання не зачіпаємо.

Культура садівництва в Андрушах існувала з одного боку в Чернечому гаю (існував монастирський, архірейський сад), а з другого боку існувала в кожній селянській усадьбі побіля хат у найпримітивнішому вигляді. Культура архірейського садівництва мало упливала на збагачення народної термінології в цій галузі, лише в народних комічних оповіданнях щоденно фігурував у народному фольклорі архірейський сад з його грушами-баргамотами та з помідорами, які в пору визрівання не раз були викрадені андрушівськими підлітками і парубками, і не раз були карані.

Чимало андрушан за свою «шкоду», нанесену в той чи інший спосіб монастирській економії, тижнями одробляли кару в архірейському саду, і під час тієї штрафної роботи андрушанам доводилось чути звичайно нові терміни з галузі садівництва, невідомі раніше селянинові. Звідси пішло деяке збагачення новими поняттями, новими назвами як сортів дерев, так і засобів їх вирощування. Які ж це терміни? «Білий налив», «Червонобок», «Антонівка», «Пепинка» – ці назви яблук поширювались в Андрушах з панського архірей-

ського саду. Також з архірейської економії в селянську мову Андрушів вперше увійшли явища і слова: *парники, теплиця, калірування* (зіпсоване слово від садівничого терміну «окулірувати») і т. п.

Значно багатшими поняттями і термінами збагатшувало побутову культуру домашнє примітивнє присадибнє садівництво. Присадибнє садівництво в Андрушах в незначній мірі мало і товаровий характер. Андрушани потроху виносили відрами і кошиками на переяславський торг свої *шовковиці, вишні* двох сортів (*черешні і шпанки*), *клубнику, яблука* (найпопулярніший був сорт *кислиць*), *груші* з народними побутовими назвами: *груші-баргамоти, груші-дулі, груші-жниварки, баби-груші, сливи-дрисливки, сиві сливи, угорки, маралі* (обрікоси), сушиний *теринь*, сушині *вишні*. Особливістю в Андрушах є те, що тут не знають такої поширеної по всіх селах України ягідної культури як бузина, андрушівська ж назва *бузини* означає *бузок* (серень). Зате надзвичайно поширена в Андрушах садова культура калини.

В андрушівській побутовій словесності всі терміни садівництва ясно і щоденно згадуються:

Теринь, теринь коло хати
Та нікому обірвати.
Треба хлопців попросити,
Щоб той теринь обтрусити.

Або в пісні:

Через тин вишня похилилася,
Кума з кумою посварилася.
Тобі яблучко, мені грушечка,
Не сварімося, моя душечко.

«Ой у лузі та ще й при березі червона калина» – ця пісня наче спеціально народилась саме в Андрушах, настільки точно і правдиво саме для андрушівського ландшафту звучать слова цієї популярної пісні.

Виноград як садова культура в андрушівському садівництві з'явиться аж після масової колективізації, але в побутовій мові, в пісенності, в народній творчості, у вишивках на рушниках образ винограду побутує надзвичайно розмаїто, що є відгомонам побутування винограду в цих краях ще в давніші часи.

Окремо треба сказати, що в Андрушах побутує прихатне, а також традиційне народне квітництво.

Терміни: любисток, холодна м'ята, кучерява м'ята, бузина (бузок), троянда (яка цвіте майже під кожним вікном в андрушівських оселях), жоржина, рожа, красоля, півники, гвоздики, шовкова трава, дзвоники, кручені паничі та квіткасон. Всі ці квіти як цвітом своїм навколо хати і пахощами, так і назвами своїми, породжені народною поетикою, народною словотворчістю, прикрашають селянський побут, збагачують культурний світ трудівника.

Красою свого цвіту, поетичним звучанням своїх назв всі ці квіти увійшли виразним і багатим лейтмотивом в духовну культуру села, особливо в його пісенну творчість. Треба щоб наші вчені, біологи, ботаніки, цвітоводи черпали цю багатющу народну термінологію в загальнонаціональну культуру мови, в науковий оборот у ботаніці, у практичному квітництві зокрема, бо ці народні назви є справжнім першоджерелом для великої культури.

ТВАРИНИЦТВО

Тваринництво!.. Яка це велична і значна сторінка в історії економічного розвитку взагалі і андрушівського села зокрема. Важко сказати тепер, з чого починали уперше господарювати ще недосліджені наукою праоселі тут, на придніпровських горбах і луках, чи з рільництва, чи з тваринництва, хлібороби чи пастухи були перші поселенці тут на Староселиці, з хліборобства чи з скотарства починали тут господарювати козак Андрюшко та його син з своїми братами, товаришами, побратимами, оселившись тут на рубежі XVI й XVII сторіччя. Можливо, що хліборобство, скотарство й рибальство одноразово для андрушівських козаків стали джерелами існування господарювання і творення свого побуту і побутової культури. Не лишилося з тих часів не статистичних відомостей, ні навіть певних фольклорних переказів, крім того, що говорять про козака Андрюшка, на піщанім горбі, біля озера Дилимуха, поселився хутором після битви з польською шляхтою і почав господарювати з синами своїми, а другий козак одночасно з Андрюшкою поселився біля хутора Станіславчик (тепер Чубуків хутір) і також господарював тут, а тоді десь узялися монахи аж з-під Білої Церкви та зачули, що козак Андрюшко продає свою оселю, та що відкупили в нього, а що так загарбали навколо всі перві землі й перві луки і всі найкращі угіддя захопили й заволоділи ними та побудували собі покої і церкву для себе в покоях спорудили, а старий Козачий гай Чернечим гайом назвали та й стали людей туди не пускати, обкопали свої володіння широкими ровами та канавами, одгородились од людей земляними насипами та й стали тут господарювати (цей переказ записано від колгоспного плотника Василя Михайловича, колишнього політехнізатора в андрушівській школі).

Але народна словесність, зокрема, топоніміка і андрушівська термінологія, записана від пастухів, скотарів, розповідають про те, про що мовчать археологія і археографія.

Перше всього звертає на себе увагу два терміни, які і досі побутують в мові андрушівських тваринників: *стілувати* (*стіло, стіла*) і Віловецька.

Кожен пастух, кожен тваринник у Андрушах знає і вживає ці терміни, вся територія під Андрушами, де випасається скот, називається загальною, об'єднуючою, спільною назвою «стіла». Все те, що в інших селах Полтавщини називається «пастівник», «паша», «толока», тут, в Андрушах, називається лиш одним словом «стіла», а потім ця вся територія має свої окремі топонімічні розподілення: озера Очиритувате, Кириловий шпиль, Гниле, Кузьовщина, Дзюблевщина. Але серед усіх цих топонімічних термінів звертають на себе увагу своєю назвою одне озеро і урочище Віловицька долина, і друге озеро і урочище має назву Стіло. Як первісний корінь слова в цих термінах, так і весь стиль словесної форми відносять ці два терміни до староруської, до старослов'янської мовної культури. Отже, ці свідчення мовної духовної культури безсумнівно стверджують, що в цих урочищах випасались і тирлувались (по-андрушівському – стілувались) в давнину воли і всяка інша рогата скотина. І взагалі тваринницька термінологія в Андрушах має в своєму словарному фонді багато слів старослов'янського походження, староруських часів: *Стіло, стіла, стілувати, табун* (синонім череди), *згін* (синонім отари, ватаги), *дзгонар* (синонім чабана); вся термінологія яскраво підтверджує, що скотарство в Андрушах починало свою традицію ще в літописні часи Київської Русі. А друга хвиля уже козацької колонізації в Андрушах розвинула і збагатила і саме тутешнє тваринництво, і термінологію загальноновживаними на Наддніпрянщині термінами, як, наприклад, рогата

скотина, скот, худоба, товар, воли, корови, віл, корова, бик, теля, телиця, бичок, телиця-випустка (однолітка), корова-первістка, корова тільна, корова дійна, корова-яловка (без теляти), стара корова, молода корова, череда, чередник, корова отелилась, вівця окотилась, кобила ожеребилась, кобила жеребна, лошя (андрушівська говірка у всіх термінах після шиплячих пом'якшує голосівки), кляча, свійська тварина. Ця термінологія жила й побутувала як в період феодалізму, так і в період капіталізму. До основних тваринницьких термінів додалися: *продажна корова, базарна корова, куплена корова, оторгована корова* і на противагу цим епітетам породились епітети с протилежним змістом: *корова-доморостка* або *доморосла, сільська корова* (в тому смислі, що куплена у своїм селі, а не на базарі). Термін же «товар» (синонім робочих волів, рогатої худоби) з'явився ще до часів капіталізму. Що підтверджується народною термінологією в піснях, одну з таких пісень ще в 1820 році використав і Котляревський:

Яром, яром – за товаром,
А долами – за волами.

Цей же термін зафіксував у тутешній пісенності і Тарас Шевченко в 1845 році: «Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши... Помните, мы долго не могли промолвить слова. Пока наконец белое едва заметное пятнышко не запело: «Та яром, яром – за товаром...» Отже й термін «товар» створений народом ще до періоду товарного господарства, хіба що він набрав був нового відтінку в ранній період чумацтва, коли воли стали продавати і купувати.

На Україні взагалі і в Андрушах зокрема колишніх *гульових* і *верхових коней* запрягали в шлею і хомут як тяглову силу не на зміну волам, а паралельно воловій тязі і на допомогу їй. Але з'явився тепер цілий ряд таких потреб у тягловій силі, куди

воли не можна було запрягати, а кінська тяглова сила темпом свого руху могла сполучатись, наприклад, з машинним приводом у молотарці. В цей привод запрягали в Андрушах тільки коней, і тому-то й ця молотарка дістала в народній термінології специфічну назву – «кінна машина», на відміну від парової машини, а також – «кінний привод». Насипаючи (нашип, дамбу) греблю від Карані до пристані, тут запрягали у грабарки лише коней, бо волова тяглова сила сюди не підходила.

Серед термінів, якими називали андрушани тваринницькі приміщення поряд із стародавніми назвами (*повітка, загорода, кошара, стайня*) розповсюдився лиш в Андрушах на початку ХХ століття синонім стайні – *конюшня*.

Свинарство і вівчарство розвинулось інтенсивніше в Андрушах, але нових термінів, крім раніше введених у мову (*свиня, кабан, кнур, нутряк, порося, підсвинок, саж, сажок, вівця, баран, овечка, валах, ягня*) тут не з'явилося, крім таких додаткових епітетів, народжених ринком, як наприклад: *сальна свиня, двадцятип'ятипудовий кабан* або *свиня, вгодована на сало, кабан, вгодований на продаж, куповане сало і своє сало*.

Птахівництво в Андрушах, завдяки багатству озер, боліт, лугів, розвивалось інтенсивніше, особливо це позначилось на розплоді водоплавної птиці: качки, гуси. Переяславський базар вимагав, поряд з курьми та індиками, ще й водоплавної птицю. В андрушівській термінології побутовали епітети *свійська тварина* і *свійська птиця*, але породжені ці слова ще в ту давню пору, коли тут справді поряд із своїськими тваринами жили дикі тварини у значній кількості і дика птиця поряд з домашньою, свійською птицею. Наприклад, лелеки (по-андрушівському *гайстри*) жили в андрушівських оселях поряд із своїськими птахами.

Так само було в Андрушах багато своїських голубів поряд з дикими *голубами-горлицями*, що жили в андрушівських

гаях. Назву дикого самця-голуба *туркот* було перенесено і на свійського голуба.

Тваринництво, як явище, своїми назвами збагачувало виробничий побут селянина і його мовну культуру у багатьох планах. Наприклад, назви тварин були вживані у переносному розумінні по відношенню до людей. Для негативної характеристики для людини застосовували слово *свиня*, *свинякуватий*. Для характеристики малорухомої і огрядної жінки застосовували в переносному плані слово *корова*. Засуджуючи розпутню поведінку людини, говорили: *кнур*, *жеребець*, *сука*, *сучка*, *тічка*. Говорили також про людину: голодний, як собака; швидкий, як хорт (хоча гончі хорти були в панів-мисливців); дурний, як овечка; дурний, як сало без хліба; горлатий, як півинь; реве, як корова.

Після Покрови реве дівка, як корова.

Натігся, як бичок (молока) – кажуть батьки про свого синопідлітка, який уже накурився тютюну.

Оце ускочив, як курка в борщ.

Що торкається термінології, перенесеної від голубівництва, то вся ця термінологія пішла в ліричні співи, в ліричні жанри епосу, в лірику, в побуті для висловлення найніжніших почуттів і взаємовідносин між людьми.

Мова тваринників збагатила матер'яльний побут і дуже збагатила словесну творчість.

Рибальство, поряд з рільництвом та тваринництвом, належить до основної і найдавнішої діяльності андрушан. Нині Андруші містяться на піщаних пагорбах понад лівобережними озерами і річищами дніпровими. В стародавній час Дніпро протікав тут, попід самим селом, в ХІХ столітті і на початку ХХ сторіччя Дніпро покинув на андрушівських луках старе річище, багато рукавів і озер і відступив під Трахти-

мирівські гори. В ХХ сторіччі, як виразно бачать андрушани, почався вже новий рух Дніпрового русла, в цій місцевості Дніпрове русло почало відступати від Трахтимирівських гір на андрушівські луки. Лівий приток Дніпра (річка Трубіж) колись впадала в Дніпро під андрушівською Староселицею, одразу ж за урочищем Захарево, на якому, за розвідками археологів, містився літописний населений пункт, що має назву на карті Боплана – Устьє. Саме тут, біля тієї оселі Усте, і було усте ріки Трубіжа. Трубіж, впадаючи тут у Дніпро, насипав тут велику піщану косу. Ця коса примусила відсунути андрушівсько-пераяславську пристань на два кілометри нижче по течії Дніпра. І сам Трубіж своїм устьєм також відступив тепер від Андрушів на три кілометри. Отже, оселя Андруші, заснувавшись у кутку між Дніпром і Трубіжем, самим географічним положенням своїм сприяло селянам займатися рибальством і розвивати його. Повітове місто Переяслав хоч і було глухим, заштатним містом, але все ж переяславський ринок постійно, систематично вимагав риби і стимулював ловіння риби на продаж. Отже і суспільно-економічні умовини і географічне положення села Андрушів кликали жителів не тільки не кидати прадідівського домашнього рибальського промислу, а навпаки розвивати його, поширювати і ловити рибу і для свого споживання, і на продаж.

Незпроста у Андрушах у побутовій мові з'явилась приказка:

Риба любить тиху воду і бистрий торг.

Або:

Рибу лови в Дніпрі, а ціну на базарі.

Риба любить не так андрушівський невід,
як переяславський ярмарок.

Але андрушівські рибалки не мали права ловити рибу вільно в своїх дідівських озерах, джерелах і річищах. Не ка-

жучи вже про основну течію Дніпра. Всі ці риболовні місця були захоплені, з одного боку, монастирською економією або заорендовані переяславськими купцями.

Все ж селяни (ходили на річку) ішли в бериг (по рибу), там вступали або в рибалки в артіль орендатора-підрядчика, або ловили напівтаємно рибу своїми примітивними, найпростішими знаряддями рибальства.

Описуючи рибальську термінологію в Андрушах, звичайно, пишемо не голий перелік термінів, а оглядаємо їх в побутовім виробничім обіході, в її виробничій дійовій пов'язаності. Користуємось, звичайно, розповідями при цьому андрушівських рибалок і, зокрема, розповідями досвідченого і бувалого майстра з рибальства Ів. Сав. Доброскока.

Найпримітивнішим знаряддям рибальства, яким користуються в Андрушах діти, є *удочка*, *удка*, якою вони удять рибу – це стародавній слов'янський термін. З цим словом споріднена назва і одного з притоків Дніпра – Удай-ріки, з цим терміном споріднені в нашій мові такі слова як «удача».

Андрушівська термінологія частин удки (чим далі села від Дніпра на Лівобережжі, тим частіше говорять «вудка») загально-поширена, а саме: *удлище* з лозини; *жилка*, сплетена з кінської волосні; *кручок* (гачок), купований або саморобний дротяний; на жильці *поплав* надітий або з пірніни, або з соснової кори.

Далі треба відзначити *підсаку* (на Полтавщині – «хватка») як також доступний кожному і малолітньому жителю. Підсака дуже проста і її кожен може зробити, вона складається з *держака* (або *підсачини*) і *в'ятерини*, прив'язаної колом до з'єднаних до купи кінцевих двох гільячок держака. Також поширений у Андрушах *сачок*, зроблений за тим же принципом, що й підсака, але розмір його збільшено разів у п'ять. Сторожкою ловлять рибу зимою в ополонках. Через

ополонку кладеться *глиця*, на ній намотано тоненький мотузок (*шпагатина*). До мотузка прев'язано кручок від удки з наживою, який вільно плаває на півметра попід льодом, там його й хватає риба. Літом за цим принципом ставляють на ніч вудку у воді, але з більшою наживою.

Потім, в андрушівських прибережних жителів побутує також індивідуальне (одиначне) знаряддя рибальства – *в'ятир* (ятер). Його ставляють і на бистру течію, і в тихих озерах на малу рибу. Термінологія частин і деталей в'ятира загальнопоширена. У в'ятирі дві головних частини: *куль* і *крило*. Призначення крила – направити хід рибини у куль. У в'ятирі є дві *тички* (*натички*) (це похідні слова зменшеної форми від первісного терміну «тичина»): одна тримає і прикріплює до дна річки куль, а друга дотримує розтягнуте і поставлене руба крило. Внутрі куля є вхід для риби зшитий з в'ятирини за таким точно принципом, як тепер виробляють масові шкільні чорнильніці для школярів, щоб не виливалось чорнило. Цей принцип в давнину видуманий рибалками, тут риба, йдучи від крила, спочатку попадає в широкий вхід до середини в'ятира, а потім вона попадає через вузький отвір до середини куля, з якого вона майже вже не може вийти. Оцей конусний вхід всередину в'ятира у Андрушах називається *густенок* (устенок – від слова «уста», тобто вхід, як і уста Трубіжа при вході його в Дніпро). Задня звужена частина в'ятеревого куля, яка прив'язується внизу до тички, тут має назву *кутир* або *гузир*.

Куль в'ятира напинають і тримають у розкритому вигляді за допомогою трьох або чотирьох лозових обручів. В'ятерина крила стоїть руба за допомогою кількох лозових паличок, які називаються *бильця*.

В'ятир може мати не одне крило, а двоє крил, тоді такий в'ятир в Андрушах називають *крилач*. Роблять у Андрушах

в'ятирі з одним крилом та двома кулями по його краях, і такий двохкульний в'ятир називають *паровиця*. По принципу в'ятира виплітають із лози *вершу* і *кобзу*. Вершу кладуть по земно назустріч течії на дні ополонки, а кобзу ставляють вертикально під саму кригу в час опару.

Крім вудки, підсаки, сачка, сторожки й в'ятера індивідуально можна ловити рибу ще й *сіткою*.

А вже вдвох ловлять рибу андрушани *кімлею*, *волоком*, *мулявником*.

Групове рибальське знаряддя найбільш поширене на Дніпрі є *невод*. Тутешня народна термінологія відзначає в неводі дві *кодоли* і *матню* (від слова «матляти»). Неводом ловлять рибу літом і зимою. Зимою пускають невід попід кригою, а *тоні* гонять від ополонки до ополонки. Кожне одноразове закидання невода у воду називається *тоня*.

«Продайте мені одну тоню риби», – замовляє покупець рибалкам, який має забрати всю ту рибу, яку піймають неводом за одним закидом.

Ту ополонку, в яку запускають невід, називають *запуск*, а вихідну велику ополонку називають у Андрушах *здойма* (від дієслова «здіймати»).

Від запуску до здойми крила невода гоняться двома *хохлями* (дрюк, жердина), до яких прив'язуються *кодоли* (на[д] звичайно давня форма цього стародавньо-слов'янського терміну кодола – кь+дол+а).

В Андрушах ще ловлять зимою рибу засобом, який називається *ворота*.

Прорубавши широку довгасту ополонку, ставляють по краях її дві жердини, а між ними натягають сітку.

Наловивши риби, рибалки вертаються на човнах до берега. «А тут біля Чубукового хутора, на Високім горбі, – розповідають старі рибалки, – переяславський орендатор Берко

гукає: «Гей, гей, хлопці, ану здавайте рибу!» Здаєм йому рибу і требаємо з нього могорича. А тоді варимо в березі у казані або у відрі йуху».

В андрушівських озерах найчастіше ловлять види риби, які тут називаються *карась, щука, линок, біла риба (плітка), краснопер, окунь, йорш, в'юн, рак, льяш, хлябець*.

Андрушівські рибалки знають багато перевірених прикмет, в яку пору і під яку погоду найкраще ловити рибу. Звичайно, найкраще ловиться риба теплої літньої ночі перед дощем, а ще краще під час нересту ловили, коли риба стоїть кучами і нереститься. Вся ця рибальська термінологія ввійшла в основний словарний фонд загальноукраїнської мови, крім окремих термінів, які лишилися лише в місцевій говірці, наприклад: *кобза, ворота, сторожка, крилач, паровиця, кімля, мулявник*.

Мимохідь відзначимо одне явище словесної культури помітне у подніпровських селах. Майже всі назви риб фігурують в народнім епосі та ліриці. Образ рибалки також фігурує, але немає в народних піснях образу самого Дніпра. Існує лиш одна єдина стародавня пісня, в якій говориться про велич Дніпра, що в нього вливають води «сімсот річок ще й чотири». А новітньої пісні про Дніпро, створеної народом, немає, очевидно, велич Дніпра так сильно вражає душу кожного рибалки, кожного народного віршотворця і кожного пісньотворця, що приголомшує його творчі можливості... У молодого Шевченка, який не бачивши зроду Дніпра, бо народився і виріс за 150 верст від його берегів, а побачивши його лиш один раз (1829 року, коли його 15-літнього майбутнього поета везли із Вільшани через Київ до Вільнюса), помірявся своїм поетичним словом із величчю української ріки, відтворив достойно його образ і віддав цю пісню народові, яка й заступила собою народну пісньотворчість про Дніпро.

Існує тут на Подніпров'ї лиш ряд побутових прислів'їв про характер поведінки дніпрових вод. Наприклад:

Дніпро так не буде, а за літо когось та й здобуде (хтось обов'язково втоне у Дніпрі).

Ріже як Дніпро кручі.

В стародавній народній словесності образ Дніпра, як образ великої води, завжди відтворювався словом – *дунай*, термін «дунай» тут не був назвою ріки Дунаю, а був назвою взагалі великої води.

Якоїсь особливої мисливської термінології у Андрушах немає, бо й самого мисливства, як масового явища, андрушани не знали. На всі Андруші було лиш одно ружжьо (спиціфічна андрушівська пом'якшена вимова) у Офанасія Гриценка, який звичайно не ходив на мисливство з промисловою метою, а, переважно, був супутником і провідником «у тих панів-охотників, які приїзжали сюди до монахів на охоту». Він їм робив з рогозу, очирету та ситнягу куріні на болотах для маскування від перелетів дуже спостережливої птиці. А дика птиця в околицях Андрушів завжди була численна: *качки (крижні, утки), кулики, чайки, крячки, норці, курочки*; а також багато не мисливської птиці: *чайки, крячки, чапля, гайстри (лелеки), перепілки, жайворонки, граки, галки, ворони, солов'ї, ластівки, зозулі, сорокопуди, іволги* і, звичайно, найбільше *горобців*.

Вся термінологія, що обіймає пташиний світ найбільше фігурує в духовній культурі, в народній словесності як у прямому, так і алегоричному смислі:

Летить як птиця.

Хитрий як лисиця.

Полохливий як заєць.

~~~~~

Співає як соловей.
Розказує, як соловей щебече.
Плаче як та чайка-небога.
Налетіли як ті горобці.
Дбайливий як гайстер.
Лозину найде і ту на гніздо несе.
Ластівка защебече і в дворі повеселіша.

І велике море народної словесності, сповнене образами і назвами з пташиного світу.

~ ~ ~ ~ ~

ЕТНОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАРОДНОГО ОДЯГУ

Століття капіталістичного наступу на українське село в другій половині XIX сторіччя і на початку XX сторіччя позначилось, головним чином, зубоженням матер'яльної культури і в різкій соціальній диференціації, але коли мова йде про селянський одяг, то бачимо ще й зміни у національній специфіці в одязі. Сільськогосподарська машина, проникаючи в глибини села, перше всього знищила широкі шаровари в селянина, вимагаючи вже вузьких («солодких», як сміялись в Андрушах) штанів, бо, приміром, стояти на приводі кінної машини у широких шароварах уже стало небезпечно: машина вхопить за широку штанину, вкрутить її у *трибки* і скалічить людину. Отже, машина вносила зміни в крій одяжі, а особливо не терпіла механізація, якою б вона повільною не була, білого кольору одягу, бо пилюка біля машини, сажа, дим і всякі мастила не терпіли білого одягу не лише в обслуговуючого машину персоналу, а й усіх, хто працював поблизу машини. Купівля і продаж, ринок, ціни товарового господарства, збільшена гонитва за прибутком, за наживою, потреба постійної матер'яльної економії в побуті вносили колосальні зміни в розміри селянського одягу, кількість одяжі і в тривалість користування, носіння його.

Але треба сказати, що село не так одразу й піддавалось цьому впливові, воно, спираючись на віковічну традицію, виробничо-побутову звичку і потребу, на національні звичаї, на свої тривалі естетичні смаки, а найголовніше спиралося на матер'яльні можливості (а також і на неможливості!), спираючись на свій обмежений господарський бюджет, а найголовніше, користуючись саморобними матер'ялами,

головним чином, самотканним полотном і домашнім сукном із овечої вовни, протистояло наступові капіталізму пасивно, але у масових масштабах протидіяло і цим самим затримувало процес переодягання села з національної свитки в європейський костюм.

Еволюція в одязі села Андрушів в другій половині ХІХ сторіччя і на початку ХХ сторіччя все ж виявилась досить помітною.

Якщо в часи реформи 1861 року андрушівська селянка, допіру звільнена з монастирської панщини, образно кажучи, стояла вся в полотняному і суконному одязі, то в 1916 році уже андрушівська селянка, лишивши без змін свою натільну білизну, верхній одяг уже носила з купованого краму, з фабричного матер'ялу. З матерії уже пошито було на ній все вбрання (крім суконної свитки) і навіть кожушанка пошита з домашньої кожушини також була уже «покрита» чорним або коричневим (рідше червоним і зеленим) купованим фабричним сукном.

Отже, зміни найбільше сталися в матер'ялі для пошиття одягу. Саме в період капіталізму в Андрушах з'явився термін *матерія* і похідні від нього терміни *матер'яний*, *матірчатий*, а також *крамний*, *крамна* як допоміжні епітети до основних назв одягу. Крім того, з'явилися терміни *купований*, *купована*, *куповане*, *лавочний*, *лавочне*, *городський одяг* і, нарешті, епітети з виразним спрямуванням змісту, наприклад, *панський одяг* («він ходить по-панському» – тобто він одягається по-європейському).

Ще більших змін у матер'ялі зазнавав чоловічий андрушівський одяг.

Що ж торкається самого крою, розмірів і естетичних смаків, виявлених у жіночому андрушівському одязі, то тут він виявився більш витривалим і з значнішою консервацією по національних традиціях.

Зникла кольорова стрічка (по-андрушівському *лента*) на зачісці над чолом у дівок, але зберігся кольоровий *косник* у заплетеній косі дівочій.

Крамна квітчаста, з яскравими барвами хустка на голові в андрушівської дівки поступово зникала, витісняючись теж крамною, але значно однотоннішою, темнішою в своїх кольорах хусткою, меншою в розмірах, і замість квіток на хустках стали переважати смуги, смугнасті, лінійні прикраси, але термін «хустка», «платок» продовжував, в основному, побутовати в Андрушах. З'явилося лиш нове явище і нове слово, як назва цього предмету, а саме – з'явилась у багатіїв і в заможних селян жіноча шалья (великий шерстяний платок) або в бідніших селянок значно дешевший суконний, але все ж великий теплий платок. У дівчат андрушівських в цю добу почало з'являтися в зимову пору два платки: спідній – білий, світлий, і верхній – тепліший і темніший в тонах. У заміжніх, одружених молодиць і бабів залишався в Андрушах стародавній очіпок кріпацького скромного вигляду. В той час в сусідніх селах, зокрема в Каратолі, селянки-козачки носили очіпки з фігурними виступами над чолом. Але жіночий очіпок почав і витіснятися, у ці часи його витіснила зав'язана на зачісці скромна маленька хустка, така пов'язка називалась *туреля*. Як у дівок, так і в заміжніх жінок (молодиць) у Андрушах повністю розповсюджена була купована хустка. Диферинціація була лише в цінах, у розмірах, у забарвленнях та в строках носіння. Молодиці віддавали перевагу темним тонам, а в старих бабів панував виключно чорний колір на голові.

Вовняних саморобно плетених платків в Андрушах не було.

Жіноча полотняна сорочка не була витіснена в Андрушах, а тим паче, в старих жінок. Домотканне вибілене полотно лишилось основним і єдиним матер'ялом в жіночих со-

рочках, і шили їх за традиційним кроєм. Зменшились лиш розміри та збідніла гама кольорів на вишитих, мережених уставках, та зменшилась до мінімуму мережка навколо пазухи і в подолі [по низу].

Жіночий андрушівський *карсет* (в андрушівській термінології і в вимові виразно звучит «карсет», а не «керсет» і не «кирсет») витримав [іспит] часу і лишився, переважно, в святочні дні і в урочистих одяганнях на плечах у всіх чотирьох поколіннях жіночої статі андрушанок. Різниця між поколіннями була лиш в кольорі квітчастої матерії, яка називалася тут *рипс*. Найбільше любило жіноцтво чорний рипс. Карсет обшивали по краях плісовою *лиштвою*, і цим переважно обмежувались його прикраси. Особливо квітчастих карсетів в Андрушах не носили. Застібався карсет в Андрушах двома гапликами, і на правій груднині його, у формі місяця-молодика, був прорізаний і вузько облиштвований карман. Верхній жіночий одяг у Андрушах обмежувався трьома термінами: *кофта* (була також кофтина), *юпка* [свитка] з ягнячого сукна на п'яти *вусах* (але андрушівські вуса по своїй формі відмінні від справжніх «вусів» правобережних трахтомирівських, це, фактично, є широко складені «фанди» (фалди)) і покрита кожушанка на таких же п'яти вусах, які має юпка.

Найбільше витіснено було в ці часи в жіночому одягу класичну кольорову картату *плахту* і *квартух* [хвартух] (андрушівський термін). Також значно витіснилась вовняна самоткана запаска, її повсюдно почала заступати, особливо в буденні, робочі дні, *сподниця* переважно темних, «не марких» кольорів.

Ніяких тріко і панталон андрушівська [жінка] не знала. Літом і зимою, в хаті і надворі працювала без них, навіть і слова не було чути серед андрушівського жіноцтва. І тому

масово простужувались жінки, особливо під час прання на льоду посеред зими, коли доводилось селянкам по цілих півдня працювати на льоду, на кризі, над ополонкою на морозі і на вітрі. Також не знали андрушівські жінки ніяких чулок.

«На все село хіба в одної тільки попаді були чулки», – каже старожил Андрушів Дмитро Федорович Сулима.

Літом дівчата, молодиці і баби у Андрушах, як тут кажуть, від весняного храму до осіннього храму ходили босі, тільки, йдучи до церкви, брали черевики.

Жіночі черевики тут були з «ялової шкіри». Зимою жінки ходили в чоботях, частково на залізних підковках, якими «ловко було танці вибивати на мосту».

Чоловічий одяг у Андрушах піддався значно більшим змінам наприкінці ХІХ ст. Лишилось без змін лише полотно, як основний матер'ял на білизні. Чоловіча сорочка звузилась, мережені прикраси зникли на *чохлах*, на *комірі*, лишилась, і то значно звужена, *манишка* на парубоцьких сорочках. Замість старовинних шнурків на комірі з'явилися куповані *пувиці* [гудзики] на сорочках. Замість старовинної *желетки* з'явилась верхня матер'яна сорочка. Майже повністю зникли у Андрушах полотняні білі чоловічі штани (які колись були у чоловічому одягу одноразово і спідніми, і верхніми), які шились у чотири *тілки* на *очкурі*. Життєві вимоги замінили ці штани вузькими полотняними «подштаниками на дерев'яній цурці або на купованих пувицях» і верхніми, до 1900 року, вузькими *вибійчаними*, а в ХХ сторіччі уже кранними штаньми темного кольору.

Замість старої смушевої класичної шапки почала з'являтися купована на заробітках *шапка-плитьонка*, а літньої пори замість колишнього самоплетеного *бриля* повсюдно запанував купований *картуз*. Замість класичної синьої *чумарки* з'явився матер'яний *піджачок*, замість *свитки* – під-

жак, пошитий з домашнього овечого сукна, у бідняків почали зникати *кожухи*, а в багачів з'явилися покриті сукном *бекеші*.

Парубки, повертаючись із заробітків, занесли в Андруші стандартну, зручну при фізичній роботі надворі, але потворну за своїм кройом, ватяну «куфайку з отложним коміром», як свідчить старожил Д. Ф. Сулима. Замість пошитих домашніх чобіт з ялового товару з'явилися куповані чоботи з ялового товару та куповані валянки.

Найбільше затримався в Андрушах старовинний *кобиняк з кобкою*, бо в ньому була велика потреба чоловікам, яким тут часто доводилось зимою та в погану погоду восени і навесні [іти] «у хуру». Бідняки, ідучи у хуру, не маючи *кобиняка*, брали дідівську свитку і пришивали до неї суконний *башилик* гостряком.

Про дитячий (дівочий і хлопчачий) одяг у Андрушах чогось специфічно важливого і характерного сказати немає змоги, бо, в основному, дитячий одяг копіював одяг батьків і матерів як за своїм матеріалом, так і за формами пошиття, тільки, звичайно, це все кроїлось і шилось в зменшених розмірах, а тому й термінологія дитячого одягу побутувала та ж сама, лише в зменшеній формі, наприклад: *сорочечка, штаниці, сподничка, піджачок, шапочка, чоботки*. Бідняцькі, незаможницькі діти переважно доношували одяг з материнського, батьківського, а то й з дідівських плечей.

Вся ця андрушівська термінологія одягу, як бачимо, мало чим відрізняється від загальнонаціональних назв, звертаємо увагу лиш на місцеву особливість говірки, згідно якій тут вимовляють *подштаники, сподниця* і т. п. Що є наслідком впливу сусідньо-північних черніговських говірок.

Термінологія цієї ділянки матеріальної культури так само ввійшла в основний словарний фонд загальнонаціональної мови і плідно виявилась в словесно-мистецькій народній

творчості, у всіх їх жанрах і видах. Проілюструємо це явище лише декількома характерними зразками. Ось, наприклад, характерна бідняцька пісня про сорочку:

Що у тих багачок
Та по сорок сорочок,
А у мене одна
Та й та біла щодня,
Я звечора намочу,
Опівночі колочу,
Як сонечко блисне,
Сорочечка й висхне.

Або ось прислів'я:

«Тоді сироті неділя, як сорочка в нього біла». Тут мається на увазі щотижнева переміна сорочок, а сирота-бідняк не мав змоги у неділю надівати чистої білої сорочки.

«Не дивись на дівку, як до церкви вбрана йде, а дивись, як вона в полі жне», – говорить жіноче прислів'я, явно віддаючи перевагу працьовитій трудівниці перед святково нарядженою багатійкою.

«А я свого миленького по шапці пізнаю», – співається в дівочій ліричній пісні.

З'явилося у словесності [багато] іронічних приказок, прислів'їв, сатиричних куплетів, скерованих проти багатіїв, що понадівали *чоботи на рипах* та *на бутилках*, «*бобрікові* пальта посправляли» та вже й шапки не скидають перед людьми.

«У глибокі колоші вліз та й задрав сопливий ніс».

А багатії також глумились над бідняцьким одягом в таких словесних виявах: «Дивись, який герой у бабиній кофті, сопляком підперезаній».

Бідняк мріяв, особливо в дорозі, про поліпшення свого одягу: «Ех, якби це чоботи й кобиняк, добрий би вийшов з мене козак».

Не зважаючи на урбанізацію сільського одягу в часи капіталізму, все ж пісенний ліричний герой оспівувався в образі парубка, одягнутого в сиву шапку, мережену сорочку і синю чумарку (в Андрушах на чумарку кажуть *жупан* або *піддьовка*). А ліричний образ дівки-красуні малювався в карсеті, у вінку, в лентах і в чоботях із срібним дзвоном підківок.

Народна поетика, художня термінологія і всі урочисті красоти одягу явно існували на виразній відстані від суворої гіркої дійсності. Народна естетика в цей період віддавала перевагу класичним яскравим барвам і формам народного одягу. Цим то, в значній мірі, треба й пояснювати, що традиційне весілля (*свайба*) в Андрушах споряджувалось в старих яскравих національних вбраннях, які поряд з весільною пісенністю прикрашали це родинне свято, і що ставало окрасою сірого буденного побуту в ці роки.

НАРОДНА ЇЖА

Як в кожному явищі матер'яльної культури села, так і в дослідженні андрушівської термінології в справах харчування ми намагаємось простежити два моменти. З одного боку, намагаємось уловити зміни в селянському харчуванні та найменуванні страв, які сталися в процесі історичного розвитку матер'яльного побуту від 1861 року до початку ХХ ст. А з другого боку, описуючи андрушівсько-селянську кухню в розвитку цього відтинку історії, намагаємось зафіксувати ту різьчу соціальну диференціяцію, яка сталася в селі в часи капіталістичного грабунку трудової продукції селянина. Бо якраз в житлі, в одягу і, особливо, в харчуванні найбільш відчутно і найболючіше вражала соціальна несправедливість і нерівність, виявлена в розшарованому капіталізмом селянським побуті.

Описуючи страви та їх терміни в українському селі в цю добу, аж ніяк не можна милуватися традиційною українською кухнею. Етнограф-історик не може, байдуже смакуючи народні найменування страв, писати про них в тоні старої буржуазної етнографії. Яке замилювання, яке академічне смакування може дозволяти собі етнограф, коли напровесні в Андрушах снідає купець-лабазник яешню-печеню, варену курицю в супові і запиває фруктовим узваром, з другого боку, в чернечих покоях снідають смажену (печену) рибу на олії з квашеною капуствою, з квашеними яблуками і помідорами, нақвашеними тут ще з осені досвідченими селянками з дубовим і лавровим листом, а з третього боку, в цім же селі снідає сім'я бідняка-хурщика кислу капусту без олійного мастила, з гіркою цибулиною та з гарячою картоплиною, навареною в «мундерах», вмочаючи її в сіль і запиваючи сирогою, з криниці чи з джерела принесеною, водою. Ось три сніданки, приго-

товлені на трьох кухнях трьох андрушівських пожилців на промислі в пору, так званого, «Великого посту». Монахи й купці, не зважаючи на цей, ними ж пропагований, піст, вносять лиш цілком здорову для організму різноманітність страв, готуючи їх в цю пору не на постійному салі, а на свіжо-збитій в олійниці конопляній олії. На олії смажать в заможних кухнях протягом семи тижнів посту дніпрову рибу, оладки з пшенишної муки, смашні горох'яні супи, всілякі узвари з андрушівських садів, зокрема, з Чернечого саду, споживають цукор з різними стравами, купці привозять ще до того з Переяслава таранів, копчену рибу, всілякі оселедці. А з другого боку, андрушівська біднота протягом сорока девяти днів цього весняного посту давиться чорним, аж сизим, гречаником, пісним горохляником, житнім жилиником, розповсюдженим яшником, на перший день посту, споживаючи обов'язковий в ці дні напівзвичаєвий, напівобрядовий «з хроном борщ» (в миску наливають сирого червоного бурякового квасу і настружать або натруть у нього викопаного на городі хрину). Що з того, що весняні традиції вимагають в певні дні Велико-го посту випікати *жайворінки*, сорок бубликів на день Сорока святих, випікати *хрест* в середу четвертого тижня посту (в так звану, Середохресну неділю). А послухаймо розповіді старих андрушан про тодішне здійснення цих звичаїв в протилежних соціальних шарах села. На економічній кухні для монашиської трапизи випікають не сорок, а сотні бубликів з найбільшої муки, присипані маком, а в печі удовиці, для її босої дітвори (що цілу зиму на печі сидить без одягу і взуття, поглядаючи у віконце на спокусливі ковзанки і спускалки), печеться в печі в такі дні з найчорнішого борошна прісний корж, якого будуть діти трощити з сіллю та з цибулею. Олії й то немає в цій сім'ї, суха макуха, одроблена десь у піст на олійниці, вважалася великим щастям для бідняцької сім'ї, бо

макуху можна й сухою гризти, з неї можна й *вурду* зварити і навіть *медмежого молока* натерти з олійної макухи. В заможних хатах та в монашійській економії свиней одгодовують макухами, а в бідняцьких хатах і діти її не завжди мають. Ріпа, накопана на усадьбі напровесні, ошчасливилює радістю дитячу бідняцьку кухню та традиційна кваша, зварена з жменькою сухих вишневих ягідок – це типово весняна постова страва [в] нижчесередніх і незаможних селянських родин, а гречана лемішка, замішана на олії – це вже надто розкішна страва в таких сім'ях в цю пору року. Для закінчення огляду весняно-постових страв та їх андрушівських назв кілька слів скажемо про харчування у останній сьомий тиждень Великого посту, який ще називали Страстним тижнем. По традиційних приписах годилось у Страстний четвер споживати печену рибу на олії, і це дійсно робилось на кухнях усього духовенства та в заможних хатах, а на бідняцькій кухні в цей день готували гречаний кандьор з дуже обмеженою кількістю картоплі, запаси якої вже закінчувалися в цю пору. З четвергового вечора у п'ятницю і в суботу перед Великоднем церковні приписи рекомендували лиш одну воду пити. А погляньмо, що робилось в соціальній дійсності. У селянина-трудівника в ці дні було дуже багато невідкладної роботи перед Великоднем і на городі, і на полі, де вже розпочались весняні роботи, і селянин в ці дні споживав саму печену картоплю, прохолонулу в рукавці, взятому на поле, а кілька картоплин і маленький шматочок черствого хліба, привезеного батьком з поля «від зайця», яка це радість для його дітей, які це незабутні ласощі для них.

А в ці ж самі два дні, які по церковним приписам мусять бути найстрогішим постом з усіх сорока дев'яти днів посту, що робилось у ці дні в хатах андрушівських багатіїв, а також на кухнях служителів культу. Тут у п'ятницю і в суботу

місили *кісто* для пасок з найбільшої, з найдорогшої першо-сортної муки, додаючи до неї крашанок, сиру, масла і всяких пахощів: шафран, кориця. Випікали їх в гарячих печах, ви-качували їх на перинах і подушках, красили яйця, смажили ковбаси, готували порося печене, яке буде положене з хріном у зубах поряд з пишною паскою [в] церковній огradі, коли будуть тії паски з поросятами *святити* (андрушівська говірка вимовляє не св'ятити, а сятити). А поки там прийде те законне посвячення, поки прийде той Великодний ранок з офі-ціально-благословенним «розговлянням», усі паничі, бариш-ні, підлітки поповичі і попівни, підлітки заможних селян аж ніколи не мали терпіння дождатись того Великодного по-свяченого розговляння. Вони, як правило, ще в п'ятницю і в суботу, з мовчазного дозволу батьків, начебто таємно, по ко-морах наїдались досхочу і пасок тих, і яєць, і ковбас, а потім виходили на вулицю, смачно облизуючи губи, вихвалялись перед бідняцькими однолітками, у яких навіть крашанки до Великодня цибулевим лушпинням обварювались для покра-шування... І тіки вже на самий Великдень спритніші селян-ські хлопці видурювали крашанки у багатійських мазунів, то вмійучи грати «навбитки», або прирозуміють і зроблять «ви-халку» (гойдалка) та й вимагають у заможніших крашанки, як плату за гойдання на них.

Так що, навіть і той традиційний високопіднесений у буржуазній етнографії Великдень у реальній дійсності був яскравим наочним показовим водорозділом між святковою кухнею протилежних соціальних розшарувань у андрушів-ській конкретності, бо одна паска стояла на столі у пристан-ського вагаря і параходного капітана в кінці Староселиці, майже біля пристані, зовсім інша паска стояла на скрині у злиденній хатині пристанського вантажника та в андрушів-ського вічного потомственого пастуха Бурчика.

І ось приходять весна, надворі тепліє, сходить «прибутна вода», зеленіють луки травою, виганяють на Григорія (23 квітня за ст. с.) скот на пашу, і от погляньмо, як харчуються пастухи, яка їхня кухня. Пастухи [з] заможніших [сімей] беруть у свою торбу свіжі *плескачі*, м'які білі *коржі*, молоко в пляшках, *кришеники сала*, а в бідніших пастухів найрозкішніша їжа, яка може бути в торбі – це *грінка* (проварені скибки хліба в олії або в маслі чи в салі), а більше в незаможницьких пастухів у торбах на паші є шматок сухого *житняка*, вода в пляшці і кілька цибулин, а якщо в такого бідняка є ніжик, хоч би який, то в нього будуть просити ножа різати сало й хліб, а він буде за пастухівським звичаєвим правом вимагати «насталити» ніж, тобто повертаючи ніж власникові, годиться наштрикнути на нього шматочок того продукта, який різали тим ножем. А більше навесні дівора «пасеться» – тягає спирчаки молодого очерету з-під води і ласують ними, поки й «у животі не зареве», рвуть молодий рогіз і об'їдають білі солодкі кінцівки, рвуть на лузі кислий щавель і їдять з нього лопуцьки, а далі підуть виростати й поспівати «калачики», гірчак-молочак, який обчищають для споживання, качають у долонях, примовляючи:

Гірчак-молочак
По тину скаче.
– Молока! – плаче.
А гріх молока –
Посиніє борода.

Цей гірчак споживали переважно у Петрівку, коли за церковним календарем знову був петрівський піст, і молоко заборонялось. І коли сироти, безбатчинки, удовини діти, пастухи-наймитчуки вишукували собі ласощі на лоні природи, діти заможніших на Петра мали в торбі традиційно спе-

---

чені на цей день сирники (*мандрики*), на Маковія – *маковики*, тобто шматки коржа з маком, а на Спаса (6 серпня) яблука і всілякі фрукти, які в цей день сяталися (святитися). Чим далі в літо, тим пастухам розкішніше жилось, бо поспівали фрукти в чужих садах, кавуни на чужих башканах, та й мати уже мала що покласти в торбинку на день пастухові: жменю вишень, зелений огірок, а в серпні – варені качани «кукургузи».

Жнива – це найтрудніша пора року в трудовому календарі селянина-хлібороба. На жнивах у заможного варили у полі галушки з салом на обід, куповану сушену рибу-тараню їли, ягоди і справжній хліб, а у незаможника на стерні, на снопах під свіжою копою в'язальниця наливала холодної води з *тиковки* у дерев'яну миску, кидала туди дрібок соли, який у чистій, зовсім безскоромній воді аж кристалами на сонці виблискував, роздавала ложки чоловікові-косареві, дітям-загрібальникам і по кілька сухарів, взятих з дому. Ці сухарі або вкидали у воду і їли їх мокрими (тоді ця страва називалась *потанці*) або гризли сухар сухим, попиваючи просолену воду ложками з миски, і, в кращому разі, в таких випадках у Андрушах їли «коливо» (розмочені шматки хліба у солодкій воді).

У середняка на жнивах були оселедці, він передбачливо, ще перед жнивами, купував у переяславських купців найменший бочонок з оселедцями, якого мусило хватити при економному харчуванні і на жнива, і на возовицю, і на молотьбу.

Радісною подією в харчуванні незаможника і середняка був той перший день в кінці липня, коли, обмолотивши ціпом кілька снопів жита чи озимої пшениці на пробу і змоловши борошна на жорнах (на *камініцях*), пекли з нього першу хлібинку, сівши трудовою сімейкою навколо низенького столика прямо на долівці. Батько розламував на шматки теплий перший сьогорічний хліб, і, даючи кожному своєму (ротіві) шматок хліба з нового урожаю, за хліборобським звичаєм

**Діти. 1950-ті рр.
Із сімейного архіву
Л. Бурчик**

**Валентина Касян і Валентина
Сулима. Із родинного архіву
В. Боровик**

**Марія Гриценко
і Галина Бурчик.
1950-ті рр.
Із сімейного архіву
Л. Бурчик**

**Школа с. Андруші. Урок географії. 1950-ті рр.
Із сімейного архіву Л. Бурчик**

Школярі. 1950-ті рр. Із сімейного архіву Л. Бурчик

Урок фізкультури. Андрушівська школа. 1960 р.

Школярі. Із сімейного архіву Л. Бурчик

**Діти:
Марія
Василівна
Сулима
(перша
зліва),
Василь
Федорович
Степаненко
(третій).
Із сімейного
архіву
В. Боровик**

Проводи в армію. 1950-ті рр. Із сімейного архіву Л. Бурчик

**Весілля
в Андрушах.
Микола
та Галина
Сулими**

**Сім'я Івана Микитовича
Сулими. 1965 р.
Із сімейного архіву
В. Боровик**

**Родина отця
Никанора.
Із сімейного
архіву
В. Боровик**

Родина отця Никанора. Із сімейного архіву В. Боровик

Родина отця Никанора. Із сімейного архіву В. Боровик

Родинне фото І. М. Сулими. Із сімейного архіву В. Боровик

Хресний хід на Великдень. Із сімейного архіву В. Боровик

**Ланка Насті
Козоріз.
1950 р.**

**Любов Шевченко
й Лідія Степаненко.
1950 р.**

**Петро і Харитина
Пирого. 1950 р.**

1920-ті рр. Із сімейного архіву Н. К. Касян

**Галина Іванівна Касян.
1947 р. Із сімейного архіву Н. К. Касян**

**1920-ті рр.
Із сімейного
архіву Н. К. Касян**

**Іван та Люба Шевченки.
1941 р.**

**Весілля Надії Кирилівни Касян.
Із сімейного архіву Н. К. Касян**

Родинне фото Н. К. Касян. Із сімейного архіву Н. К. Касян

Весілля Віктора Івановича і Надії Кирилівни Касянів. Із сімейного архіву Н. К. Касян

**Віталій Бурчик,
Володя Ісак,
Іван Бурчик.
Школа. 1964 р.**

Родинне фото Н. К. Касян. Із сімейного архіву Н. К. Касян

**Дівчина в народному
вбранні.
Із сімейного архіву
О. Сулими**

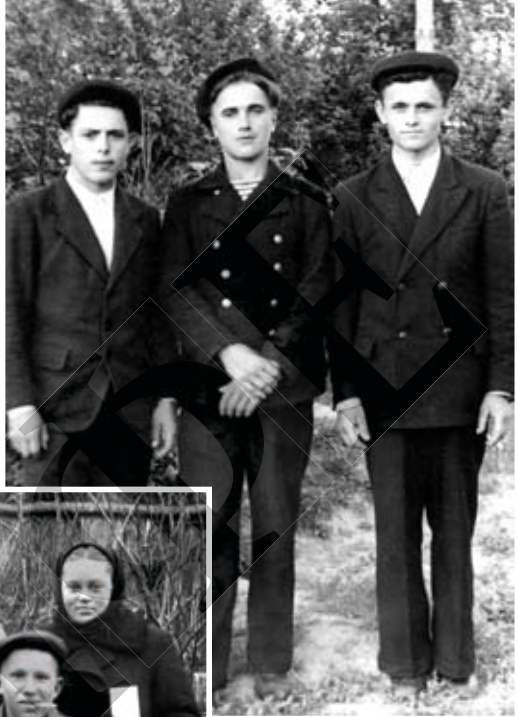
**Віктор Іванович Касян.
1941 р. Із сімейного
архіву Н. К. Касян**

**Ольга Сулима
та Марія Гриценко
в народному вбранні.
Із сімейного архіву
О. Сулими**

**Василь Моспан,
Василь Сулима,
Григорій Касян.
Із сімейного архіву
О. Сулими**

**Андрушівська
молодь. 1950-ті рр.
Із сімейного архіву
О. Сулими**

**Робітниці (із с. Андруші) Переяславського маслозаводу.
Із сімейного архіву О. Сулими**

**Андрій Васильович
Доброскок.
1939 р.
Із сімейного архіву
С. Доброскока**

**Родина Андрія
та Ольги Ісаків
(доньки Параскева
та Надія,
внук Володя).
Із сімейного архіву
С. Доброскока**

**Сім'я Сулими Василя:
дружина Ольга,
син Віктор (1955 р. н.)
і Олександр
(1959 р. н.).
Із сімейного архіву
О. Сулими**

**Андрій Васильович
Доброскок. 1941 р.
Загинув у Другій
світовій війні.
Із сімейного архіву
С. Доброскока**

Восьмий клас. Андрушівська школа. 1968 р.

с. Андруші. Хуторище. Подвір'я Козорізів. 1954 р.

**Параскева Лежешькова (Ісак), Юрій Лежешьков,
Сергій Добросок, Григорій Добросок. 1960-ті роки.
Із сімейного архіву С. Добросока**

**Сергій, Григорій
та Андрій
Добросоки.
1996 р.
Із сімейного
архіву
С. Добросока**

**Сергій Доброскок з бабусею Уляною. 1964 р.
Із сімейного архіву С. Доброскока**

**Сестри Надія
та Любов Ісак.
1960-ті рр.
Із сімейного
архіву
С. Доброскока**

**Микола Доброскок
з дружиною Ольгою
і синами Василем та
Іваном. (Колишній
голова рибколгоспу).
Із сімейного архіву
М. Доброскока**

**Степаненко
Євдокія
з подругами.
Із сімейного архіву
Є. Степаненко**

**Євдокія
Степаненко
з батьками.
Із сімейного
архіву
Є. Степаненко**

**Євдокія Степаненко
з подругами. 1950-ті рр.
Із сімейного архіву
Є. Степаненко**

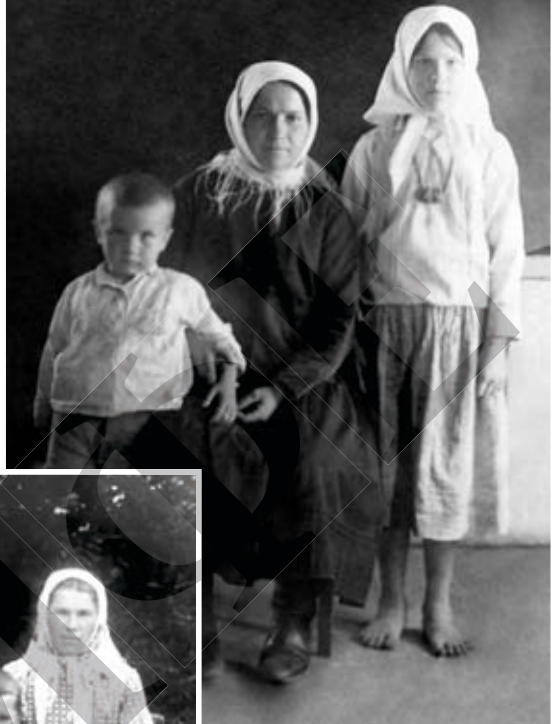

**Олександра
Кучеренко
з сестрою.
Із сімейного архіву**

**Василь Доброскок,
Якилина та Іван
Кагарлицькі.
1943 р.**

**Микола та Сенкліта
Гриценки, Марія
Кагарлицька.
1943 р.**

**Василь Доброскок
з родиною (дружина
Марія і син Анатолій).
1959 р.**

**Василь
Доброскок
з родиною
1960 р.**

**Родина Андрія та Ольги Ісаків.
Із сімейного архіву С. Доброскока**

**Ольга Ісак з подругами. Кінець XIX – початок XX ст.
Із сімейного архіву С. Доброскока**

**Григорій Доброскок
та Надія Ісак
у колі друзів.
Із сімейного архіву
С. Доброскока**

**Яків Бурчик
та Надія Ісак.
Із сімейного архіву
С. Доброскока**

Андрушівський дитячий садок. 1962 р. Із сімейного архіву С. Доброскока

**Андрушівські учні в школі № 5 м. Переяслава-Хмельницького (після переселення).
Із сімейного архіву С. Доброскока**

Ланка. 1960-ті рр. Із сімейного архіву Л. Бурчик

**Василь Доброскок, Галя і Надія Степаненко, Надія Шевченко.
1964 р.**

легенько «бив» кожного по лобі, примовляючи: «Куском ситим! Їжте, діти, на здоров'я новий хліб у цім году».

Оцим куском ситим фактично й починався новий харчовий господарчий рік у селянина-хлібороба у Андрушах.

Характерно було організоване групове харчування в середнього і заможнішого андрушанина в ХХ сторіччі, коли уже з'явилась кінна молотарка (барабанна машина з кінним приводом). Раніше, коли молотили хліб ціпами і кликали одного-двох молотників на поміч на кілька день, тоді харчування майже нічим не відрізнялося від звичайного буденного, хоч правда ще Григорій Сковорода відзначав у своїх творах: «Як сідає молотник на току обідати, то не подаси ж у його натружені руки чарку молочка...»

Виходить, що, за народним звичаєм, молотникам здавна подавали щось добріше, тривкіше і з міцнішим напоєм, тому ж то господар, найнявши кінну машину, щоб за один день обмолотиться, і накликавши людей з своїх односельців на роботу до машини, «заказує бабам-кухаркам» добре годувати сьогодні «робочих» (бо всіх селян в день роботи біля молотарки в Андрушах обов'язково називають робочими). Біля машини господар, за звичаєм, в цей день [повинен] нагодувати чотири рази. Перший раз приблизно о десятій годині ранку («як сонце під снідання підіб'ється»), другий раз зупиняють машину з годинною перервою «на обід», потім, приблизно о п'ятій годині вечора, «на полудень», і, коли вже все змолотять і приберуть на току, тоді вже при місяці сідають вечеряти. З усіх цих чотирьох разів харчування обід і вечеря мусять бути найситніші. За сніданням, за обідом і увечері кожен господар, якої б заможності він не був, а мусить подати «по чарці»: машиністові, барабанщиківі, соломоносам у першу чергу, а також усім «мужикам» на провідних роботах біля машини, зокрема, чарку горілки годиться дати і погоничеві

коней, що стоїть на приводі цілий день «нокає», поганяючи восьмеро коней довгим батогом. На снідання біля машини подавали переважно молочні страви і суп; на обід, як центральний акт у харчуванні взагалі і біля машини зокрема, варили борщ із свіжою капустою, обов'язково з мясом, на другу переміну – картопляна страва з м'ясом з малосольними огірками (свіжопросольними), на третю страву – каша молошна або локшина молошна, ще подавали фруктові кісілі і, обов'язково, спеціально до цього дня печений хліб. На полудень чогось особливого не готувалось, а доїдали ті страви, що лишились після обіду. На вечерю варили вареники з сиром до смитани або галушки з салом, а коли була змога, то варили або смажили рибу. Риб'ячі страви могли бути і на сніданок, коли хазяїн був рибалка.

Риб'ячі страви кожна селянка в Андрушах вміє готувати (смажена риба, печина риба, тушина риба, варена риба – юха, а коли густу юху поставити на холодне, тоді виходив смачний риб'ячий холодець з пахучим перцем і лавровим листом).

Павло Тичина якось писав:

Осінь така мила, осінь славна,
Осінь бабусі їсти несе.

Дійсно, осіння пора в харчуванні селянина приносила найщедріше харчування. В цю пору майже в кожній хаті був свій хліб, отже з борошна випікали і хліб чорний, і хліб білий в заможніших (паляниця), і книші, особливо в жовтні місяці, коли було підряд чотири поминальні суботи, до яких спеціально пекли обрядові книші на олії.

З борошна випікали і «невчиняні» *коржі, плескачі, перепічки, болабухи, пироги, пиріжки, коржики, горішки, виргуни*. Все це випікалося ранком, точніше вдосвіта, коли топили

піч у хаті, а ввечері на сковороді пекли оладки, розливаючи вчиняне рідке тісто по гарячій сковороді. Оладки пекли переважно з гречаного борошна. Із борошна не лише пекли ці всі хлібні вироби, а ще й варили *вареники* (літом з вишнями, із сиром, а восени – з м'ясом), *варениці*, *галушки*, *локишину* і бідняки варили *затірку*, а також *лиміжку* [лемішку].

Осінь в Андрушах збагачувала страви, особливо тоді, коли починали різати овець, качок і гусей, але це могли собі дозволять багаті, заможні та духовенство, трудове селянство рідко споживало своєї м'ясо птиці. Переяславський базар пожирав все. На базар селяни односили і масло, залишаючи собі лиш *сколотини* на борщ, туди односили й сир, залишаючи собі лиш сироватку. Переяславським купцям та капіталістам, багатим чиновникам та духовенству, а також перекупкам ішли з Андрушів всі кури, качки, гуси, поросята, овечки, телята, бо середній і незаможній селянин всією зпроданою восени продукцією за цілий рік розплачувався за всі річні податки, торішні недоїмки, борги, проценти за борги, а на решту грошей мусив купити взуття і одяг для сімейства, а також соли і «карасіру» [гасу] собі на зіму.

Прохарчувавшись півтора місяця більш-менш задовільно, андрушівський селянин з 14 листопада до 25 грудня [за старим стилем] знов мусив виконувати шість неділь пилипівського посту (Пилипівка). В цей піст також заборонялось їсти м'ясні і молочні продукти. Андрушан в цей час виручав Дніпро своєю рибою та в'юнами, які споживались поряд з борщем і супом, засмаженими на олії з цибулею. Варто зафіксувати в цей історико-етнографічний нарис про село Андруші таку різючу побутову деталь, якої не знають уже наші діти і не будуть знати наші потомки, а наше покоління його добре зазнало. Тут ми маємо на увазі розповіді, як селянка-незаможниця мастила олією свій пісний борщ: умочала *nir-*

це (одна пір'їна з курячого крила) в конопляну або рижієву олію, умочивши, швидко витягала його з олії і тоді, так же швидко, умочала промаслене пірце у миску з борщем або з супом, внаслідок чого у мисці, на поверхні страви, з'являлись олійні «скалки», ото й увесь жир на всю миску, а миска одна на всю сім'ю. Не повірять, не вірять цьому усі ті буржуазні етнографи та колонізатори, які дивилися на всю Україну, як на екзотику, очима того поета-поміщика, який узагальнюючи всю Україну, виголошував:

Ты знаешь край, где всё обильям дышет?
Где реки лютя чище серебра?
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишнёвых рощах тонут хутора?

Не було і, особливо в часи капіталізму, зовсім не стало на Україні єдиного добробуту, єдиного харчування! Розподіл надбань трудівника, розподіл продукції взагалі, розподіл продуктів харчування, особливо запроваджений системою купівлі-продажу при капіталізмі, розірвав Україну на дві нерівні частини: одна частина села багатіла, обжиралась, а переважна більшість села Андрушів не доїдала, хворіла язвами шлунку, сухотами, трахомою, курячою сліпотою від недокрів'я (було поширеним масовим явищем у селі), діти спинались на ноги кривоногими рахітиками. Не знали, не відали буржуазні етнографи та панівні любителі сільської екзотики того другого масового образу України, про який говорить поет:

Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд,
Смутнії картини, смутні, невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.

КАЛЕНДАРНІ ОБРЯДИ

Зникає повністю той романтичний образ села, який уявляється в казковій повісті «Ночь перед Рождеством». В Андрушах під Різдво, звичайно, в восьми дворах смалили кабана і начиняли ковбаси, а в більшості хат в той вечір, що називався по традиції Багата кутя або Св'ятвечір, гуркала ступа, діти товкли підсушений ячмінь на кутю, мати пекла піріжки з капустою, варила узвар з домашніх грушок та кислиць, а батько добував риби на традиційний пісний суп цього вечора. В чернечих покоях ставили на стіл вивершині тарелі з білосніжною рисовою кутею з медом із щільників, узвар з крупних «баргамот» і солодких яблук, а в хаті пастуха, вантажника, хурщика ставили на стіл одну череп'яну миску з яшною кутею і узвар з кислицями та домашніми грушками. Зате яка різюча ріжниця в моральному образі, там уже звечора і перед кутею, і після куті горілка, вино і пироги, і п'яне варнякання, а тут, у сім'ї чесного трудівника, покупались у шапку діти, змив голову батько, підчикнув сам собі ножницями бороду і вуса, передяглись у чисту, білу білизну, унесли ягня в хату з кошари (в цю пору переважно котяться вівці), сіла за стіл сім'я, мати виставила на скромний стіл в цей вечір усе, на що тільки могла розстаратись, усе, що заробила, прядучи недоспаними пилипівськими ногами багачкам півмітки.

Татко жартома пригинається та прихилиється за тією скромною мискою з піріжками з капустою та горохом. А прихилиючись, ін[с]ценізовано питається у дітей:

– Чи ви мене, дітки, бачите із-за пирогів?

А діти вже знають від матері, як годиться тут відповідати:

– Не бачимо, тату, не бачимо!

— ~ ~ ~ ~ ~ —
– Дай же, Боже, щоб і на той рік не побачили.

Що визначає, щоб і на той год була можливість заховатися за вищу миску з пирогами.

А на другий день, уже на саме Різдво, годилось зварити за звичаєм уже не той щоденний пилипівський пісний борщ, що в ньому, як у зеркалі, можна було побачити дітворі і свій образ, відзеркалений у мисці, і вікно, і гілки дерева за вікном. А варили в цей день скоромну [з м'ясом] січену капусту (пошатковану капусту), їли сиру з огірками, а січену варили капустняком.

Бідняцькі діти на перший день Різдва (Миколі Васильовичу Гоголю в дитинстві не пощастило самому брати участь в етнографічних колядках, і тому він календарно помилився – в ніч перед Різдрвом колядувати ще нікому не дозволялось, бо ще не кінчився пилипівський піст, а хто ж у піст дозволить колядувати), після обіду надівали через плечі свої пастухівські та школярські торби і поспішали колядувати, щоб першими захопити на кутку ті двори, де «лучшу дають коляду», бо яка ж вигода їм колядувати попід тими вікнами, де ні піріжка, ні «грошини» не дадуть, а винесуть по шматку чорного хліба та й усе. До пізнього вечора бігали діти-колядники уже не так за «доходом», за колядою, як за розвагою спільною, за ричитативними співами стихійно об'єданого гуртка співливих та галасливих колядників:

Коляд-коляд-колядниця
Добра з медом паляниця,
А суха не така,
Дай[те], дядьку, п'ятака.

Дорослі ж парубки в цей день колядували із зробленою паперовою зіркою-«звїздою» і з попівським дозволом на це

колядування. А за цей дозвіл треба було одплатити доброю половиною коляди (щоб купувати в церкву корогви), а другу половину парубки і дівчата повертали на свою складку, яку вони влаштовували на вечорницях на *Розд'яні сятки* (це характерна андрушівська діалектна вимова).

Протягом двох тижнів цих Розд'яних свят були в Андрушах традиційні напівзвичаєві, напівобрядові страви і печива.

Тридцять першого грудня ¹, на Меланки, варили вареники для роздавання щедрівникам; першого січня, на Новий рік, пекли в Андрушах за однаковим принципом тільки двох розмірів круглі великі пироги (власне, книші на олії, бо в ці пироги ніякої начинки не клалось) і за таким же принципом пеклись маленькі книшики, які в Андрушах називались *шеляжки* (очевидно, занесено з правого берега Дніпра, від «польщаків», бо корінь слова спільний з польським шелягом), і варили також на Новий рік січену капусту з м'ясом.

На Голодну кутю, п'ятого січня, пекли й варили знову все пісне, так само як і 24 грудня, але з тою етнографічною особливістю, що носили ці звичаєві пиріжки в загін до рогатої худоби і в кошару до овечат, і кожній тварині по кусочку давали цього пирога, але до коней і до свиней з цим пирогом ходити не годилось. Це надзвичайно давній звичай, недосліджений і не освічений в етнографії, який символічно поєднує хліборобство і скотарство і говорить про те, що скотарство і хліборобство поєднались і ідуть у парі з дуже сивої давнини, але цей звичай сам за себе говорить, що скотарство значно старше за хліборобство, коли в цім традиційнім сюжеті хліб приносять в жертву «свійській» тварині. І на Хрещення [Водохреща] уже «прострілювали» (лунко били макогоном по ворітницях) кутю, тобто проганяли вже її геть, до наступно-

¹ Дати усіх свят автор наводить за старим стилем. – Прим. упоряд.

го року. А з зимовими холодами на Голодній куті був звичай ще брататися. Перед початком вечері батько, глянувши у вікно надвір, за звичаєм обзивається туди в простір:

– Морозе-морозе, йди до нас вечеряти!

Бо вважали, як буде морозяна зима, то за нею прийде й дощове літо, отже, буде добрий урожай.

Селянське «міню» після зимових свят дотримувалось ще традиційних вимог на «Мнясницях», коли дозволялось їсти всілякі м'ясні страви.

– Як у кого було за що, – обов'язково додасть свій коментар про цей звичай колишній вантажник дід Симіняка Бурчик.

Мясниці закінчувались, так званим, «обніжковим пущенням» (м'ясними заговінами). А після цього ішов традиційний тиждень, який називався Масниця, коли, за звичаєм, годилось варити вареники з сиром, мащені маслом. Селянки-незаможниці всякими засобами намагались роздобути масла й сиру за відробіток у багачів, щоб на Масниці хоч раз зварити і своїм дітям тих повсюдних вареників:

– Щоб і в нас було, хоч не так, як у людей, а хоч так як побіля людей, – говорила вона при цій нагоді.

Серед бідноти поширено було на Масниці анегдотичне прислів'я: «Ну, дітки, вода вже в нас є, якби ще сир, масло та мука, то можна вже й починати варити вареники».

Образ «св'ятого хліба» і назви всіх цих народних страв входять до основного словарного фонду загальнонаціональної мови, і на їх основі створено в народній словесності багато мудрих афоризмів – приказок, прислів'їв, філософських оповідань-притч, казок, пісень.

Мудре художнє слово і шматок хліба в народному побуті навіки органічно поєднані і вічно фігурують нерозлучно, ні один шматок хліба в сім'ї, в громаді, товаристві, в армії, в по-

ході, при роботі ніколи не споживається мовчки, а завжди супроводжується добрим людським словом.

– Просимо Вас на хліб, на сіль до нас завітати, – кажуть люди в Андрушах, запрошуючи гостя.

– Просили батько й мати, і я покорно прошу до нас на хліб, на сіль – на весілля, – запрошує молода до себе на свайбу.

– Добридень, хліб та сіль вам! – кажуть при вступі до хати, коли застають сім'ю за їжою, тоді господарі відповідають на це:

– Щасливі ж ви, що на обід заспіли, просимо й вас до столу.

При одруженні молодих всі зустрічі і благословення молодого і молодої, а потім і обох їх у парі батьки й матері зустрічають, благословляють і виражають обов'язково з хлібиною в руках. Хліб є основною св'ятиною і основним освячуючим символом у всіх найсвятіших актах весільного дійства. Це вказує на те, як давно наші предки основною св'ятиною вважали символ своєї праці, добробуту, щастя і заможності саме «хліб св'ятий», а не що інше. Ікони, образи, зображення богів – це вже значно пізніше механічно додане церквою благословення, тому воно легко і так же механічно відпадає від благословення хлібом.

В Андрушах у кожній родині в центрі хати на накритому скатертиною столі покладена була хлібина, без якої і стіл, і [хата] вважалися пустими, неповноцінними і «не звичайні», тобто такі, що не виконують звичаю.

Хліба не годилось кришити на долівку, на ті крихти аж ніяк не дозволялось наступати ногою, а коли «ненарошне» упустив додолю шматок хліба чи хлібину, то одразу, як найшвидче, нахились, возьми його в руки, поцілуй і поклади на стіл – так велить народний звичай, такий трудовий заповіт батьків.

А коли тебе чи як «молодого», чи як посланця «молодого», чи як шановного вельмибажаного гостя зустрічають у якійсь сім'ї або в громаді і на знак пошани підносять тобі на рушникові хліб та сіль, склонись над хлібиною і, приймаючи її в свої руки, обов'язково поцілуй цю символічну св'ятиню.

І зустрічають народження дитини, і проважають до війська юнака, і одружують, і хоронять людину обов'язково з хлібом і сіллю. Без хлібини, без спеціально спеченої паляниці не відбувається ні одна важлива подія як у сім'ї, так і в громаді. Чи йде чоловік з жінкою в гості до батьків, чи родич до родича вирушає в гості, не кажучи вже про сватів, що йдуть висватувати дівку – люди обов'язково беруть під плече зав'язану в хустку хлібину-паляницю, як символічне виявлення поваги, пошани, приязні, родичання та урочистості людських взаємин.

Скільки створено і в Андрушах, і в кожному трудовому поселенню людей зразків народньої творчості, що звеличає хліб св'ятий, що підносить його значення, що стверджує його роль в житті людини, що осв'ячує, благословляє і скрашує побут селянина, а іноді й висловлює гіркі роздуми над нестачею хліба чи висловлює гірку іронію або над своїм становищем, або над становищем когось іншого при нестачі хліба.

Хліб – голова всьому.

Без хліба й солі немає й волі.

Хлібом благословляй, хлібом і діло кінчай!

Хліб-сіль їж, а правду ріж!

Дай же, Боже, нам, дружино, ще не одну скибку хліба разом зісти на віку!

Спасибі вам, тату й мамо, за хліб, за сіль, за добру науку.

Спасибі вам, чесна громадо, за той шматок хліба, що я від вас мав.

Спасибі ж вам, добрі люди, що ви своїм шматком хліба вигодували мене і вивели в люди.

З вашим св'ятим хлібом і вашим благословенням я й піду у широкий світ на свою путь-дорогу.

Житний хліб найстарший, над білими калачами дід.

Як маеш у дорозі хліб житняк – не загинеш нігде і ніяк.

Шукай правду, як люди хліба шукають. Як найдеш хліб, то найдеш і правду.

Без соли не солено, без хліба невесело.

Де на столі сяє паляниця, там і столиця.

Хліб на столі як сонце сяє.

Де хліб на столі сонцем сяє, то та хата й щастя має.

Брехнею хліба не заробиш, хіба що вкрадеш.

Як хліба заробив, то вже й злидні побив.

[Без] хліба люди мруть.

[Без] хліба в дітей животи пухнуть.

Від хліба чоловік життя має, від хліба й умирає.

Як хліба на столі вдосталь, то за столом і гостям тісно.

А як на столі пусто, то й гостям просторо.

Як хліб добре учиняється, то ніколи й двері не зачиняються, а як нічого в діжі вчиняти, то нікого й не докличешся в хату.

Де пахне хлібом, там дзвенить і грошима.

Де хлібом запахне, там і сріблом задзвонить.

Мужика не кожух грі[є], а хліб.

Як хліб на столі лежить, то й думка в дорогу біжить, а як хліба не стає, то й кінь у возі пристає.

Хліб у дорозі ніколи не заважить.

У дорозі й голка важка, а хлібина легенька.

Без калача і год прожевеш, а без хліба і за тиждень гигниш.

Як хліб св'ятий у руках, то й золото на замках.

ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ

Громадський побут села Андрушів після реформи 1861 року і до 1917 року характеризується надто повільним економічним розвитком, значною відсталістю у сільськогосподарському господарюванні, бо в Андрушах на піщаних горбах, очевидно, не вигідно було застосування нових і складних сільськогосподарських машин, лугові сінокоси в Андрушах були просторі і в чималій кількості, але вони так само були мало придатні до застосування тут сінозбиральних машин. Сінокоси були перерізані численними протьоками, річищами, озерами і, майже через рік, половину літа вони були залиті водою. В Андрушах не було жодного крупного землевласника ні з поміщиків, ні з місцевих куркулів.

До реформи 1861 року андрушівські землі (гаї, сінокоси та пасовиська) належали монастирському землевласникові. Після реформи найкращі землі, луки і пасовиська також були одрізані у власність переяславському монастиреві, селянам були передані через державний банк у багаторічний викуп найгірші землі і найдальші та найгірші сінокоси. Непридатні для сінокосіння вигони були віддані андрушанам під пасовиська.

Але й ці пасовиська являли собою не суцільні масиви, а [були] перерізані і перехоплені у найкращих місцях монастирськими пасовиськами. Це явище протягом шестидесятиліття було додатковою причиною до постійних спорів, сутичок, судової тяганини і фізичних побоїв поміж селянами і монахами-землевласниками.

Всією купленою через банк луговою і орною землею в Андрушах розпорядилась, як і по всій Росії, одна земельна

громада. Всі селяни села Андрушів були причислені до «с-словія государственных крестьян». На чолі земельної громади («общества») стояли щорічно обираєні сільський староста, писар та «зборщик податей». Одному з них, а саме писареві, громада щороку збирала сто або сто двадцять карбованців на сплату йому річного «жалування». Останні виборні особи працювали начебто безплатно, але вони, користуючись владою, мали цілий ряд вигод від свого впливового становища, особливо при переділах і розподілах землі вони самі себе вигідно винагороджували.

Робота писаря вимагала відповідної грамотності, уміння вести за певними офіціальними формами протоколи, акти і всілякі папери, а так як у селі Андрушах відповідно умілих людей майже не було, то посада писаря була зайнята, як кажуть андрушани, завжди одним «касянівським поколінням». Ця родина, поряд з своїм офіціальним прізвищем Касян, через те мала ще й додаткове вуличне прізвище – Писарьонки.

Виборна посада старости була постійно зайнята найбагатшими андрушанами, які, незважаючи на щорічне переобрання старшини, намагались утримувати за своїм невеликим кількістю, але владним і впливовим соціальним прошарком, цю посаду. Останніми роками XIX ст. аж до початку XX ст. посаду старости найчастіше займав Юхим Іванович Сулима.

Крім виборних керівних посад сільська громада, крім того, на кожний рік з свого середовища по всіх кутках і вулицях, більш-менш додержуючись черговості, визначала з числа дорослих мужчин, так званих, «соцьких», «десятьських» (десятників) та поліцейських, на яких громада поклала нести обов'язки нічної охорони села, підтримання адміністративного порядку та громадського спокою.

Крім цієї самовизначеної громадою поліції, в селі був ще штат від державної офіціальної поліції із штатів міністерства

внутрішніх справ. Ці представники царської поліції носили обов'язково стандартну всеросійську поліцейську форму з відзнаками чинів на погонах і носили при собі належну зброю.

Сама ж хата, в якій містилось громадське самоврядування, і та адміністрація в андрушівському побуті називалась іноді *зборня*, а переважно мала побутову назву – «поліція». Андрушанська громада, не маючи своєї громадської хати, щороку наймала за невелику платню одну хату в центрі Новоселиці.

Певна річ, що цьому селянинові також було вигідно тримати в своїй оселі поліцію, ця вигода позначалась під час перерозподілів землі.

Треба відзначити, що заможня частина села, захопивши собі найкращі угіддя під час чергового перерозподілу, уперто затримувала подальший розподіл землі і не була заінтересована часто робити переділи землі.

Незаможна частина андрушан і, особливо, багатосімейні родини доходила до того, що вже не було чим наділяти своїх синів, і тому голосно ремствувала і на сільських сходах налягала на розподілу угідь.

Останній раз в селі Андрушах в період капіталізму громада переділяла свій земляний фонд на початку XX сторіччя перед русько-японською війною, а саме в 1903/1904 господарському році. Сільський сход визначив був норму наділу по дві десятини на мужську душу в кожній сім'ї.

Але в зв'язку з тим, що земля була в Андрушах різноманітна по своїй цінності і придатності до її хліборобського використання, тому кожне урочище розподілялось хоч по невеликій ділянці з таким розрахунком, щоб у ньому було дано наділ кожному двору.

В результаті такого розподілу селянин-господар одержував землю незначними частками у багатьох урочищах,

а це надто утруднювало господарювання, бо багато робочого часу і багато сил як людських, так і тяглових витрачалося на переїзди та на перевози як збіжжя в поле для посіву, так і на возовицю врожаю додому. Ці всі болючі питання були постійним предметом нескінченної громадської гризні і гострих суперечок на сільських сходах. Для характеристики розпорошення землі в андрушівських селян поглянемо на віддалення розпорошеного наділу угідь у андрушівського селянина-середняка Савки Васильовича Доброскока¹ з новоселицької частини Андрушів. Його орна земля була розкидана незначними частками аж у шести віддалених від Андрушів урочищах. В урочищі Захариві йому було наділено півгектара, у Слобідці – один гектар, і найкращі два гектари наділу орної чорноземлі йому було наділено аж за селом Стовп'яги, на північний схід за Старокиївським шляхом. Ці два гектари були найкращі і основним по урожайності шматком наділу, але виснажувало й допікало родину Доброскока значна віддаленість цієї землі від домівки. Під час оранки та сіяння, в пору жнив і, особливо, під возовицю доводилось майже не спати уночі, перебуваючи весь час у дорозі, аби уже сонячний день повністю використовувати, працюючи на полі, і тільки в двох урочищах, ближчих до села, у Мочарі мав Доброскок півгектара і півгектара біля Ситного озера, але тут земля була сіра і супіскувата.

Сінокосний наділ Савки Доброскока також було визначено аж у п'ятьох урочищах. Одна пайка сінокосу була біля Полуботкової слободи (по дорозі від Андрушів на Переяслав). Одна пайка – на Лужку біля пристані, одна пайка – біля

---

¹ С. В. Доброскок в той час мав двох синів: дорослого Андрія та малолітнього Івана, а також п'ять дочок: Олену, Тетяну, Мелашку, Гальку і Гапку. Мав одну корову дійну і мав або двоє коней, або замість них пару волів. – *Прим. автора.*

урочища Поминиця (в андрушівській говірці звук *ій* не вимовляється і тому кажуть замість Помийниця – Поминиця, замість стійло – стіло і т. п.), на урочищі Стадня – дві пайки (десять опругів). Це все невеликі ділянки сінокоосу, бо одна пайка дорівнювалась 1/5 частині гектара. І лише в одному урочищі, Захаровім, Доброскок одержав один гектар сінокоосу. Таким чином увесь наділ середняка Савки Доброскока розміром 5 гектарів орної землі і два гектари сінокоосу (на вісім їдоків у сім'ї) було розпорощено при переділах аж на одинадцять дрібних і взаємно віддалених ділянок. При підросанні синів у сім'ї доводилось ці ділянки ще більше зменшувати, щоб виділити одруженого сина на окреме одноосібне господарство. Це явище було болючим моментом у виробничому, господарському побуті кожного середняка зокрема і андрушівської громади в цілому. Заможня частина андрушівських хліборобів, шляхом орендування землі у бідняків, збивала собі у чорноземних і ближчих до села урочищах значно ширші ділянки лану, і тому заможня верхівка громади, будучи заінтересована у збереженні своїх скупчених шматків землі, виступала проти частого перерозподілу наділу землі, домагалась такого становища, коли за чотирнадцять років у ХХ сторіччі не було вже жодного земельного переділу в Андрушах. Це питання було одним із тих соціальних аграрних питань, боротьба навколо яких розколювала єдність земельної громади на три виразних соціальних прошарків серед андрушівської сільської общини.

І хоч заможних хліборобів в андрушівській общині (земельній громаді) було не більше одної п'ятої частини від загальної кількості дворів (надільних «номирів» – за термінологією офіційного списку общини), але вони єднались в громадській поведінці, порівнюючи до бідняків, поміж собою дружніше, і що особливо важливо відзначити, офіційні

виборні посади в земельній громаді були захоплені заможною верхівкою села або шляхом проведення своїх кандидатур на щорічних виборах, або шляхом підкупу.

Також дуже важливим моментом у громадському житті сільської общини було те, що й вся урядова адміністрація перебувала в повному службово-виконавському державно-політичному і щоденно-дійовому контакті і єдності з соціальною верхівкою андрушівської громади.

І так, як і в пісні згадується радість і горе, і навіть погане слово з пісні не викидається, тому і в цім історико-етнографічному нарисі, в огляді села доводиться згадувати останніх адміністраторів громади.

Останніми старостами в андрушівській громаді владарювали: староста Бурчик (у побутовій мові частіше іменувався Куземенко) Данило Дмитрович, а також запам'ятався староста Степаненко Захарій Свиридович. Крім старости андрушівська громада щороку обирала 12 чоловік, так званих, виборних членів, серед них запам'ятався один з останніх виборних – Сулима Петро Федорович. Серед зборщиків податків згадується в селі Македон Афонік Іванович. Останнім із громадських писарів був Касян Петро Федорович, соцький – Македон Іван Уласович. Десятських у селі щороку обіралось чимало, але при цьому слові андрушани в першу чергу згадують десятника Могилевича Прохора Васильовича.

Запам'ятався також [представник] царської державної поліції в селі Пидан Василь Семенович. Ясно, що чини поліції були, як правило, надіслані в село з уродженців інших країв.

Сільська громада ще мусила обирати щороку пожарного старосту, який підлягав у своїй діяльності і поліції, і громаді – Зозуль-Заболотний.

Цікаво відзначити, що в мовній культурі села Андрушів побутував термін «громада», а не «общество». Слово «грома-

да» з того часу закріпилось у щоденній побутовій мові андрушан і фігурує донині, але вже в переносному, в іронічному або жартівливому смислі. І досі в Андрушах щоденно можна почути оцю ходову фразу:

– Здрастуйте, господа громадо, і ви, дядьку Опанас.

Ця похватна жартівлива фраза лишилась далеким відгомном з того часу, коли справді в Андрушах селянин приходив на сход і здоровкався до всієї громади разом, але при цьому мусив обов'язково додавати ще й особисте привітання Опанасові Левченкові, який був найвпливовішою постаттю на зборах громади, був ще й до того фізично найсильніший на сході, і коли його хто розсердив, то він дуже бився ціпком по плечах.

– Так і вперщить ціпурою, і ніхто йому за це не скаже, бо тоді чия була сила – того й право... – Пояснює те побутове громадське явище колгоспний рахівник Федір Касян.

З громадського життя села Андрушів треба відзначити три громадсько-побутових явища: шинок, чайна, читальня. В українських селах узагалі, а в Андрушах зокрема, в період кріпацтва побутували, переважно, приватні продавці горілки і хмільних напоїв взагалі. Вони широко описані в етнографічній і художній літературі, і найбільш виразно у творах Шевченка. В період кріпацтва були породжені і ввійшли в побутову мову терміни «шинок» і «корчма».

Після реформи 1861 року царська держава запровадила монопольну торгівлю спиртними напоями і розповсюдила по селах широку торгівлю горілкою, побудувавши для цієї мети в кожному селі (або відремонтувавши старий будинок) спеціальні «винные лавки» або «питейные заведения», на вивісках яких фігурували вказівки, в який спосіб тут іде торгівля горілкою «распивочно» чи «на вынос», а може «распивочно и

на вынос». В цих державних крамницях продавалась горілка, привезена з державних горілчаних заводів в скляній посуді і обов'язково запечатана сургучевою печаткою. В такій крамниці за дротяною сіткою (дротяна сітка і гарантувала збереження товару, і в той же час крізь неї кожному видно було всю «привабну» картину рекламованого товару) були виставлені пляшки розміром: *осьмушка* (восьмушка, осьмуха), *чвертка* (у побутовій термінології «мерзавчик»), *півкварти*, *кварти*.

Були ще й більші розміри горілячого посуду, які вже називались по-різному, наприклад, *сулія*, а кількість горілки, купленої, приміром, на весілля, в побутовій мові називалось *відро* горілки, *піввідра*.

Головний розпорядник чи головний продавець у такій державній горілчаній крамниці в побутовій мові називався «сидельщик» (від слова сидіти за торговим прилавком) або «монопольщик» (цей термін фігурує в класичному оповіданні українського письменника Степана Васильченка «Мужицька арифметика», в якому сатирично відтворено ставлення селян-хурциків до перевозу горілки з міста в село).

Сама ж горілчана крамниця в українських селах продовжувала побутувати під старими назвами «корчма», а, наприклад, в Андрушах вона весь час називалась «шинок». На початку ХХ ст. стали входити в побут і нові терміни «монополька» або з іронічно-глумливою назвою «марномолька».

Ці шинки-монопольки витіснили в селах як приватню торгівлю горілкою, так і саморобні селянські вироби хмільних напоїв.

В історії українського села, в селянському побуті ця торговельна установа царського самодержавства зіграла горезвісну, ганебну, жорстоку і нищівну роль. Все передове, все прогресивне в громадянстві села, в суспільстві протестувало, викривало жажливу роль шинків, були спроби організувати

громадський рух боротьби проти державного шинкарства, але все це були марні, безсилі і безуспішні заходи. Тільки найсвідоміша частина селянства, яка налічувала в селі одиниці людей, не піддавалася матер'яльному і моральному впливові горілчаної торгівлі на селі. Вся ж основна маса селян була підкорена впливові цього «зеленого змія», а селянська голота прямо «топила свою долю» і віддавала останній карбованець за горілку. Бо всі ті громадські, переважно інтелегентські, боротьби проти ролі шинку на селі були ідеалістичними заходами, не спирались на економічну якусь протидію і тому були безсильними. Державна ж монопольна торгівля горілкою діяла в органічному поєднанні з усіма чинниками економічного, адміністративного і морального наступального впливу капіталізму, підтримуваного царською державою на селі.

Кожна подія громадська в селі і кожна подія сімейна не могла обійтись без звертання до шинку.

– Церква починає і благословляє, а шинок кінчає! – Говорили в Андрушах.

І справді, кожна подія в сім'ї андрушівській, починаючи від народження людини і до її смерті, починалася з церковних реєстрацій в актових книгах і релігійних ритуалів, а завершувалась обов'язково з горілкою, а горілку нігде було брати крім державної монополії. Так само й громадсько-побутові події починались відправою молебні, а завершувались традиційним побутовим явищем, що іменувалось терміном *могорич*. Могорич мусив поставити громаді (а фактично верхівці громади) і прийшлий до Андрушів із-за Дніпра Дзюба, і прийшлий Мосьпан, і всі, хто після наділу андрушівської громади землею, тобто після реформи 1861 року, приставав у прийми до андрушівської сім'ї, мусив поставити владарям у андрушівській громаді *могорич* (традиційно такий *могорич* ставився в розмірі «відра горілки»), тоді йому «нарізали» ді-

лянку землі для садиби з фонду громадських земель, але десь на піщаному горбі, приміром, під сошою.

Громадські могоричі, переважно, відбувалися біля шинку або на квартирі у сільського старости чи в сільського писаря. Кожен акт купівлі і продажі завершувався звичаєвим частуванням, що називалось могорич. В кожному випадку звертались до шинку. Тільки ярмаркові могоричі при продажі і купівлі коней, корів відбувались біля воза одної з сторін цього акту або біля *ятки*, тобто пересувний ярмарковий торговельний пункт продажі горілки. Всі ж останні акти громадського побуту завершувались могоричем в шинку або біля шинку. Всі акти здирства, обдурювання теж завершувались біля шинку. І тому приміщення андрушівського шинку лишилося в пам'яті старшого покоління андрушан як символ старого побуту. Біля порогу шинку [в] пам'яті того покоління воскресають постаті п'яних людей, що валяються, точаться, кричать і б'ються біля шинку.

– Як прийде Різдво було, то мій батько отам і пропадає день і ніч, два тижні підряд біля шинку валяється, – говорить дід Пацюченко – Левченко Аривон.

Лежать п'яні, валяються, собаки їм і губи облизують, людський образ втратили, а ще й додержуються своєї п'яницької гордості – як прийде чия жінка з криком та лайкою і буде тягти додому – не піддаваться, одбиваться всіма засобами і не йти додому.

– От нехай стара нову плахту надіне та візьме в руки паланицю, та нехай прийде поклониться мені в ноги як хазяїнові, попросить гарненько, пообіщає дома почастувати чаркою гарненько, отоді я встану і піду додому, – гордовито та задакувато нахвалялись поміж собою п'яні напівтрупи.

І дійсно, не здавались на жіночі крики, бійки і вимоги вернутись додому, а валялись п'яні під монополькою аж

поки, справді, жінка надіне плахту, запнеться хусткою, як до церкви йдучи, візьме хлібину під плече, поважно прийде до нього, низенько поклониться і попросить п'яницю:

– Ходім, Іваночко, хазяїне мій дорогий, пора вже й додому, там тебе діти ждуть, виглядають та скучають, і худоба реве без хазяйського слова та батьківського розпорядку, – і, при цім слові, бере свого чоловіка під руки і веде його п'яного як чопа додому. Він уже не відбивається і не опирається, покірно йде, спираючись на жіночі плечі, а тільки ще вимахує руками і хрипло вигукує, щоб люди чули й бачили, як він додому з гуляння вертається.

Гуляють біля монопольки селяни, пропивають, було, закладаючи тут і робочу скотину, і землю, і одяг, і частину господарства, і залазять в борги. «Сідельщик-монопольщик» користується п'яним, безрозсудним станом чоловіка і підсуває йому підписувати одну розписку за другою, видаючи горілку в борг.

Напиваються було андрушани біля монопольки та ще й вихваляються, що от, мовляв, раніше, поки не було оцієї казьонки, а були приватні шинки, привольніше було селянинові випити горілки. Бо Андрушами було їдеш, посеред Новоселиці був один шинок, зупинишся, вип'єш, а виїдеш за Андруші, під сошою знову стояла корчма. «Воли, тпру!», – удруге вип'єш і поїхав далі. По дорозі, в Карані, знов корчма – утретє вип'єш, уїжаєш у самий город Переяслав, тут на повороті біля тюрми стоїть корчма, ще раз вип'єш. Та так було чоловік уп'ється та вимориться, поки в город з'їздить по ділу, що падає в солому на віз і спить, назад його сонного додому самі воли привозять.

– Ото була воля на шинки та корчми, – згадували п'яниці в той час, а як стала казьонка, то монополька в Андрушах, приблизно, з 1900 року, то всі оті приватні крамниці з горілкою були закриті, і поставлена була в Андрушах

одна державна крамниця, яка торгувала безконкурентно спиртними напоями і так же безконкурентно грабувала андрушан.

Спочатку монополюку заарендував у держави і став «сідельщиком» на кілька років той же Опанас Лукич Шевченко, що був перед цим кілька років громадським старостою і забагатів, мав десять десятин землі у Підгайках, десять за сошою, в урочищі Захариво та ще й сінокосу на лугах надбав, багатіючи на посаді громадського старости, а потім, торгуючи в монополюці. Після Левченка став на його місце каранський «сідельщик» і перевів горільчану крамницю у Карань, поставивши її там над шляхом на вигіднішій місці, бо там його не минали і андрушани, і повністю в його руках був попит на горілку каранських жителів, і всі хурщики з гужового транспорту, що рухався від пристані до Переяслава і навпаки.

- Всі чорні дороги до шинку ведуть.
- Без шинку ні в село не вступиш, ні з села не вийдеш.
- Шинок – як петля на шиї людській, – засвідчують старі прислів'я.
- У п'яниці дома жінка з дітьми плаче, а він біля шинку квачем скаче.
- На подвір'ї голодні корови ревуть, а вони під шинком як бики горілку п'ють.

В час революційних заворушень в 1905 році в Андрушах організувалась невелика ініціативна група передової молоді, яка організувала в селі бібліотеку-читальню з політично-революційною літературою. І, як пише в своїх спогадах андрушівський старожил освітчений краєзнавець В. А. Чубук-Подільський, ця бібліотека-читальня почала успішно залучати молодь до себе. Але тому, що вона була відкрита не спочат-

---

ку революційного піднесення, а вже в час поразки першої революції, тому проіснувала недовго, і царські урядники швидко прикрили читальню, організаторів її заарештували, а головного ініціатора було адміністративно вислано за межі Полтавської губернії. Тому читальня лишилася лише як світла згадка про період першої революції 1905 – 1907 років. А другою згадкою про той час лишилися в Андрушах посилена команда озброєних козаків, що в кількості дванадцяти вершників прибула в село для охорони монастирської, монашеської економії і почала щоденними об'їздами пильно охороняти господарство. Інших визначних подій в Андрушах в період першої революції не було. Сюди лиш доходили відгомони про революційні заворушення в Переяславі, в великих селах Полтавщини, на залізниці та в Києві.

Після закриття читальні в Андрушах та після переведення монополюки до Карані об'єднане товариство «Андрушівсько-каранська потребительська кооперація» відкрило на головній вулиці андрушівської Новоселиці чайну. Це стало єдиним громадським місцем, де збирались люди на бесіду. В чайній стояло кілька столиків. На столик подавався чайник з завареним чаєм, і на кожного замовця подавали три грудочки цукру.

Тут же в чайній була невелика бібліотечка, але її політичний характер оприділявся лише отими горезвісними виданнями, що випускав у Києві на Подолі спритний видавець Губанов. Серед його видань, як згадують андрушани, найчастіше читалася у тутешній чайній відома побрехенька під заголовком «Сім мішків гречаної вовни або не любо не слухай – брехать не мішай!».

– Цю химерію читали усі залюбки, бо вона була і весела, і неопасна, за неї не хватили так людей, як за таємне читання

«Кобзаря». Почитаєм, порегочемось і розійдемося, – розповідають тодішні відвідувачі чайної.

Хоча знаходилися дотепні гострослови, що й у тій, аполітичній химерії, знаходили місця, які давали привід для злободенної іронії, особливо, надавалось до цього те місце з тексту побрехеньки, де говорилося: «Як поїхали ми з дідом у поле індиками орати, а за возом Рябко біг. Приїхали в поле, а ниви нема. Шукаєм і не знаходим її. Коли гульк, аж наш Рябко ліг при дорозі і своїм собачим хвостом усю нашу ниву накрив». Отут-то й можна було посміятись багатозначно над розмірами селянських нив.

Найбільші багатії андрушівські: Козюренко – власник конної машини, який придбав її ще до 1905 року, Іван Панько, що купив конну машину після 1905 року, Козюренко, Моргун, Ісак, три брати Доброскоки, у яких були хати вкриті залізом, вихвалялися перед бідняками, такими, як був найбідніший у Андрушах Кирило Грищенко – постійний наймит-пастух гуртового скоту. Заходили до чайної андрушівські гружчики, які заробляли, ходили на заробітки «у берег», тобто на переяславську пристань, у них була своя кривна свіжа копійка, і вони трималися бійкіше і незалежніше перед андрушівськими тузами.

Пишучи про громадський побут у Андрушах, треба ще згадати про існування при громадській хаті заграшованої камери, куди за постановою громади, а вірніше з наказу старости, а найчастіше заходами поліції, сажали затриманого чи заарештованого, чи в такий спосіб покараного селянина. Ця камера, запручена залізними ґратами і замкнена великим надійним замком, називалась кількома народніми термінами: «холодна», «кутузка», «буцигарня» і цілий ряд народних непристойних найменувань.

— ~ ~ ~ ~ ~ —

– Громада – великий чоловік!

Говорили колись і андрушани цю горду і багатозначну фразу про своє громадське життя. Але то було в далекому минулому.

Дослідник громадського побуту, вивчаючи історичний розвиток села Андрушів, не може не помітити і не відзначити того сумного явища, яке так виразно помітно в історії андрушівської громади. В роки заснування Андрушів, в часи національно-визвольних війн, в роки Тараса Трясила, Богдана Хмельницького невелика андрушівська козацька сотня гриміла славою, тогочасні українці-козаки і посполиті високо тримали свій громадський престиж, національне достоїнство, соціальну гордість, нескоримий свободолюбивий рух, патріотичну єдність і однастайність, щоденну бойову готовність із зброєю в руках захищати свої вільні права, землю Батьківщини, соціальну і національну свободу. Але в часи кріпацького рабства і, особливо, в період капіталістичного поневолення андрушівська громада в своєму суспільному розвитку все більше занепадала, знижувалась, і на початку ХХ сторіччя під натиском царського самодержавного устрою зовсім розкололась на три нерівні соціальні групи, втратила колишню солідарність, питому вагу і зазнала найбільшого приниження.

– Як пуговиця на сорочці під гарячим утюгом тріснула, такою наша андрушівська громада стала!.. – констатуючи гіркий факт, свідчать старожили села.

Земельні наділи, аграрні несправедливості, важкі податки, соціальна нерівність і нерівноправність між заможними, середняками і біднотою, відсутність освіти, темрява, горілка, пияцтво, церковне духовне рабство. А також віддаленість від робітничого міста, від залізниці. У Переяславі не було жодної фабрики чи заводу з робітничим осередком. Тільки ринок, лише переяславський базар з купцями, перекупками, прасо-

лами, крамницями і були виявами заштатного, провінціального, повітового міста до ще глухішого і відсталішого села Андрушів. І таке становище андрушан було не винятковим і поодиноким, а навпаки, типовим і характерним для всіх подібних прибережних лівобережних сіл Надніпрянської України по географічній лінії: Гнідин – Вишеньки – Проців – Кийлів – Рудаки – Гусенці – Підсінне – Андруші – Козинці – В'юнища – Циблі – Городище – Комарівка – Озерище – Ліплява – Келеберда – Прохорівка – Сушки – Домантов – Коробівка – Чехівка – Самовиця – Старе – Митьки – Мойсинці – Васютинці – Москаленки – Вереміївка – Жовнин.

І єдиним просвітком для передового громадського духу андрушан і подібних до їхньої долі жителів прибережних глухих сіл стала праця на дніпровському водному транспорті.

Уже оті два десятки чорноробочих вантажників-андрушан, які пішли працювати по найму «у берег» (як вони називали роботу на пристані біля причала, біля склепів, біля зерноховищ, біля лабазів), трималися на фоні андрушівської громади гордо, незалежно і, в якійсь мірі, солідарно як перед своїми односельцями-хліборобами, так і, особливо, перед заможною верхівкою села. Вони нікому не кланялись, ні перед ким не принижували свого достоїнства.

– В батька хліба ні куска – син гармонію таска!

Вантажники, і, особливо, матроси виходили на вулицю в шапці набакир, розчесавши кучері, взявшись одною рукою в бік, а другу тримаючи в кишені, готові в любий момент одбиватись кулаком, міцним дужим робочим кулаком.

У вільний день вони проходили вулицями від Староселиці побіля церкви, побіля громадської хати, мимо шинку і чайної, головною вулицею Новоселиці аж до Окопу і назад, співаючи гуртом парубоцької пісні. А в парубоцьких піснях не загивав, не забувався, а героїчним відгомоном часто зву-

---

чав і той давній козацький національний героїзм, який оспівував народні подвиги часів Богдана Хмельницького.

– Читали таємно ми гуртом і «Кобзаря» Шевченкового, хоч він і був суворо заборонений, траплялося читати підпільну революційну літературу, розповсюджену серед кочегарів і матросів на дніпрових пароплавах від Києва до Катеринослава і від Кременчука до Черкас, – розповідають про той час андрушівські вантажники-бережани.

Найгордішими і найщасливішими почували себе на фоні андрушівської громади ті молоді дужі парубки, яким удавалось пробитись, найнятись на роботу на пароплав і працювати матросом.

Хоча треба тут відзначити, що в першу чергу відривались від андрушівського хліборобсько-рибальського та хурциківського побуту парубки із безземельних та малоземельних сімейств, зокрема, із прийшлих родин, які не мали в Андрушах законного орного наділу. Але й серед цих, відірваних від сільського побуту, вантажників і матросів існували в роботі, у поведінці, у психології, а, головне, у прагненні дві різні, майже протилежні тенденції. Найвиразніше це виявилось у біографіях матросів Мосьпана Офанасія і Петра Дзюби. Дзюбин Петро, спираючись на батьківську заможність, на його заробітки вагарем на пристані, вступивши у матроси, маючи за плечима кілька класів початкової освіти, прагнув якомога швидше переступити професійну межу фізичної праці і пробитись у прошарок вище кваліфікованих професій на пароплаванні. А парубчак біднішого безземельного селянина Мосьпана, розбитний, цікавий Офанасій, любив побратимство матросів, їхній гурт, знання країв, прагнув, ознайомившись з надніпрянськими пароплавами, їх маршрутами і горизонтами, пробитись на море, на морські простори, стати чорноморським матросом-моряком.

І мрії обох цих андрушан здійснились.

Петро Дзюба спочатку став помошником капітана, а далі й капітаном на пароплаві «Гоголь», але це був єдиний подібний приклад в житті андрушівської молоді. Біографія Офанасія Мосьпана типовіша і характерніша для андрушівських парубків, і якщо Мосьпан своїми силами, своїми плечима не пробився з середовища дніпровських матросів на Чорноморський торговельний флот, то призов до армії йому допоміг. Він був мобілізований на кораблі Чорноморського військового флоту у Миколаїв. Від Миколаєва до Одеси, від Одеси до Севастополя, від Севастополя до берегів Румунії і Турції відкрились йому горизонти. Він побував із кораблями в Батумі, в Трапезунді, він побував у маневрових походах і брав участь у воєнних битвах на морі як військовий моряк-матрос. Він довідався і навіть добре взнав усю правду про повстання на броненосці «Потьомкін», чув про матроса, свого тезка, Офанасія Матюшенка, знав усі кораблі і окремих матросів, які брали участь у революційних повстаннях. Його й самого не раз поліція та жандарми тягали на допити з того чи іншого політичного приводу. Вся атмосфера, у якій він жив на морських кораблях, товаришування з робітниками і, особливо, з робітничою молоддю у Миколаєві, Херсоні, Одесі піднесли його, андрушівського сільського юнака, значно вище над рівнем своїх земляків, і коли він прибував на якийсь час додому, то він бачив і гордо відчував, як андрушівська молодь дивиться на матросів знизу вгору, як матроси становлять ідеал для андрушівських юнаків і дівчат.

А поступово андрушівські селяни поміж собою почали гомоніти, що серед їхніх односельців-матросів є один земляк – Прокіп Захарович Сулима, який служив на броненосці «Потьомкіні», і як рядовий матрос був безпосереднім учасником збройного повстання. В соціальних прошарках села нео-

днаково про це гомоніли, неоднакова була реакція, але вже по всіх [усюдах], напевно, чули, що там на Чорному морі щось таке скоїлось, що стривожило всю Росію, що стривожило кожную хату і тривогою потрясло всю імперію і царський трон.

Після тієї чутки андрушани з цікавістю напружено ждали появи в селі того загадкового потьомкінця Прокопа Сулими. Але матрос прибув у село, пройшов по всіх вулицях рівно, зосереджено, спокійно, він бачив як з кожного вікна, з кожних воріт на нього дивились селянські очі, ждучи від нього хоч одного слова про ту загадкову подію на Чорному морі. Але вже третій і битий життям матрос Сулима знав, що за ним також стежать пильні очі стражника і урядника та їхніх довірених шпигунів, і пам'ятав те, що йому було суворо наказано мовчати і заборонено розповідати про «бунт» на броненосці. Він зайшов у поліцію (найнята у селянина хата для проведення в ній сільського сходу, в якій постійно працював сільський писар та громадський староста, ця хата в андрушівському побуті називалась не «зборня», як в інших полтавських селах, а іменувалась завжди «поліція»), офіційно заявив про своє прибуття в село і продовжував мовчки жити в Андрушах. Але в святкові дні урочисто надівав свою морську матроську форму, надівав безкозирку, на якій красувалась назва його бойового корабля. Але йому поліція заборонила і форму цю надівати, бо і сама назва було заборонена в Росії, і той корабель був переіменований.

Однаке, як розповідають старожили, кожного року різдвяними святами в андрушівській громаді відбувались щорічні перевибори свого старости. Між претендентами на посаду старости відбувалася передвиборна боротьба. Кожен з претендентів збирав частину виборців, підпоював їх, закликаючи кричати на сході за свою кандидатуру. От саме в ці дні Прокіп Сулима між гуртом земляків і почав, хоч стримано,

розповідати, як матроси уперше в Росії піднімали на корабельну щоглу червоний прапор революції. І натяками говорив, як матроси-повстанці проголосили на всю імперію свою найсильнішу програму-заклик:

– Геть самодержавство!

Так виразно, зовні малопомітно, але впливали андрушівські матроси на громадську свідомість своїх земляків-односельців і вливали новий струмінь в громадський побут свого тихого придавленого села.

Солдати і матроси андрушани були носіями найпередовіших прогресивних явищ в громадському побуті своїх батьків і братів. Із усіх щорічно закликаних на військову службу андрушан дві третини йшло служити в сухопутні війська, а одна третина андрушан служила у військово-морському флоті. Від двадцяти до тридцяти душ щорічно було мобілізовано в Андрушах новобранців саме для служби на кораблях. Ця цифра для невеликої сільської громади (350 дворів) була значною, і як бачимо лише на кількох конкретних прикладах, була суспільно-впливовою і виразно помітною, а для андрушівської молоді стала своєрідним прагненням до ідеалу попасти служити у військово-морський флот. Хоч плакали, побивались і голосили матері та сестри, щорічно виражаючи восени своїх синів на призов, хоч співалось і приговорювалось при цьому важкими словами антимілітаристичної пісні:

Легче мені, моя мати,
Круту гору копати.
Круту гору копаючи,
Хоч сяду, спочину,
Як надіну ж царське плаття
Довіку не скину.

Проте, прослуживши певний час у війську і повернувшись додому у відпуск, кожен селянин тверезо і реально зважував удачу, що навіть царська, трижди розпроклята, казарма була легшою для селянина, ніж безпросвітній побут трижди пригніченого селянина-бідняка в роботі і в побуті дома. І тому серед солдат-андрушівців не раз проривались характерні вислови:

– Весело служити в солдатах, а ще лучче в матросах, коли б тільки війни не було. Та якби діти та жінка дома не плакали, – додавали сімейні солдати.

Отже, тільки у військовій службі та в середовищі робітників і знаходив вихід громадський дух, громадські прагнення колись козацького пригнобленого маленького українського глухого села.

І по всіх прибережних дніпровських селах вихідці з-під селянських стріх стали матросами дніпровського флоту, а частково – й чорноморського флоту, рятували і підносили українську національну традицію, бойовий революційний дух, славу запорожських, дніпровських і чорноморських, а то навіть і середземноморських відважних походів. Кілька десятків андрушівських матросів своїми трудовими біографіями і професіями водників піднесли образ громадського обличчя прибережного села Андрушів і внесли скромний, але помітний внесок свого села у величну історію надніпрянського напівселянства, напівпролетаріату. А цим самим впливались в річище загальної величної історії українського народу взагалі.

Характеризуючи виробничий побут українського села Андрушів, треба відзначити в йому елементи колективізму, які виразно виявлялись навіть в період капіталізму і не були стерті, знищені всією системою економічного пригноблення.

Буржуазна етнографія всі моменти колективного труда в середовищі українського селянства як в період феодалізму, так і в період капіталізму повертала і генезисом, і обличчям тільки у минуле. Всі явища гуртової праці реакційні буржуазні етнографи цілком віддавали минулому, і всі виробничі хліборобські, сільськогосподарські гуртування, тимчасові чи постійні об'єднування іменувала пережитками минулих соціально-економічних історичних етапів і на цьому ставила крапку. Буржуазним етнографам не було ніякого суспільного інтересу науково проаналізувати всі явища колективізму в гуртуванні селян у виробничому побуті і розібратися, які елементи є традиційним продовженням і пережитком минулих епох, а які явища виявились породженими саме в період капіталізму і виявились своєрідною виробничою громадською протидією проти капіталістичного нищівного наступу.

Розглянемо конкретний історико-побутовий матер'ял з андрушівського громадського побуту в світлі марксистських принципів радянської етнографічної науки. Погляньмо, що скажуть нашій науці такі конкретні явища в історії Андрушів періоду капіталізму як громадське (община, земельна громада) випасання корів і овець, обробка землі *супрягою*, масові традиційні *толоки* в час спорудження селянських хат, гуртова молотьба урожаю кінними машинами, артільні об'єднання заробітчан взагалі і зокрема заробітчан у *березі*, тобто на роботі на переяславській пристані, а також розглянемо дівочькі і парубоцькі гуртування на *вечорницях* і *досвітках*.

Починаючи розгляд проявів гуртової колективної праці в Андрушах, належить перше всього сказати, що андрушівська земельна громада, її існування як общини, майже не дає ніякого матер'ялу, на якому можна було б, хоч малою мірою, виявити характерні риси колективізму чи пережиточного, чи

ембріонально-перспективного характеру. Бо існування громади-общини в Андрушах в період капіталізму підтримувалось в інтересах панівних класів Росії, в інтересах царської держави. Громада (община), здійснюючи запропонований адміністративно (згори) принцип кругової поруки звільнила державну адміністрацію від складного, марудного ніколи не примереного між селянами, переділу (перерозподілу) земельних угідь; громада звільнила державну адміністрацію від марудного мікроскопічно-роздрібного стягання щорічних андрушівських копійок, четвертаків, полтинників, карбованців для сплати в державний банк, щорічної виплати за колишні панські землі, якими тепер користувалась, як вічний боржник перед банком цією землею, андрушівська земельна громада. Ця ж громада, звільнивши державу від стосунків з окремим хліборобом – обробником маленької ділянки землі, взяла на свої плечі громадського посередника між державою і селянином. Фактично, громада стала громадським добровільним державним фінансовим органом, добровільним масовим продовженням державного апарату, приростком до фінансово-адміністративних ричагів державної системи. Але слово «добровільний» тут обов'язково треба брати в лапки. Бо хай би спробувала добровільно відмовитися від цих функцій андрушівська община, її б примусили всіма карально-поліцейськими заходами взяти на себе гуртове землеволодіння і гуртову щорічну виплату грошових податків у державний банк. Отже, община була вигідна царському самодержавству і обслуговувала інтереси панівних класів, а зовсім не інтереси об'єднаного в общину андрушівського населення. Тому і марно шукати тут елементів виробничо-побутового колективізму. Якщо тут і знаходили буржуазні етнографи якусь облуду, якийсь відгомін чи стародавнього віча у сільському сході, чи козацьких військових чорних рад у формах прове-

дення сільського сходу, чи в формах проведення різдв'яних виборів старости, писаря і казначея, річних і місячних поліцейських та десятників. Всі ці форми в період капіталізму настільки одірвалися від змісту, від самої суті стародавніх громадських традицій, що не тільки відокремились від народних інтересів, а вступили з ними в протиріччя антогоністичного характеру. Селяни на сход намагались не йти, бо наперед знали, що ухвала сільського сходу скерована проти інтересів селянства і обов'язково принесе новий економічний тягар на шию хлібороба-трудівника, а обрані общиною староста, писар, казначей, річні і місячні поліцейські кожним своїм заходом, словом, кожним новим протоколом відстоювали інтереси панівних класів і були явно гостро скеровані проти селянина, проти трудящої основної частини сільської громади і тому були чужі і ворожі проголошеній декларативно самій ідеї общини-громади. Це стало настільки очевидним явищем, що селяни вже не довіряли своїй громаді і своїм громадським обранцям, а дивились на неї як на адміністративно-економічний орган, і тому незпроста в Андрушах так закорінився термін, назва, саркастичне слово, яке десятиліттями входило в побут села, в якому осередок, суспільне місце діяльності громади цілком серйозно звалось «поліція». Як це правдиво, конкретно сказано і як самою цією назвою трудящі винесли вирок і пригвоздили до ганебного стовба всю діяльність своєї общини-громади. В цім слові виявилось всенародне недовір'я общині і відчужденість від її всіх заходів діяльності.

Не довіряло общині-громаді і царське самодержавство, не довіряло, бо боялось і селянського масового непослуху та наростаючого стихійного незадоволення, нескоримого обурення, не довіряло самодержавство і обраній верхівці, знало безсилля цієї верхівки перед всім селом. І найкращим вия-

---

вом і доказом свого недовір'я до общини царське самодержавство продемонструвало призначенням у кожне село своїх озброєних адміністративно-каральних чинів поліції. У маленьке село Андруші було насаджено два крупних чини поліційної системи – стражник і урядник. Вони стояли на чолі урядування в селі, вони фактично ліквідували навіть пережитки громадського самоврядування, перетворивши його в державно-поліцейське, зверхнє, зовнішнє урядування. Ці два чини поліції: стражник (представник середнього поліційного командування) і урядник (чин старшого поліцейського офіцерства) підпорядковували своїй владі, офіційно командували всіма обраними на сході громадськими поліцейськими як місячними, так і річними. Це вже вони, чини поліції, з доручення державного апарату, наділи на шию громадським поліцейським оті мідні державні бляхи, які мусили носити на шиї сільські обрані поліцейські під час виконання своїх обов'язків. Так гинула громадська суть так званої общини в українському селі.

Але капіталізм породив ще сильнішу соціально-економічну суспільну картину, яка вже остаточно, іззовні і знутри, трощила сільську традиційну українську громаду, підривала, розчахувала на три частини і розмивала остаточно земельну общину.

Тут, у Андрушах, сільський середняцький масив громади почав розмиватись ще в восьмидесятих і дев'яностих роках минулого [XIX] сторіччя, а на кінець капіталістичного періоду процес розмивання середняцького масиву між двома протилежними полюсами, між експлуататорською, куркульсько-купецькою верхівкою села та між бідняцько-пролетарською частиною став особливо виразно виявлений. Місцевою особливістю в суспільно-економічному побуті Андрушів були місцеві явища, які ще підсилювали і підкреслювали з одного

боку – пролетаризацію села, а з другого боку – збагачення експлуататорської верхівки. Серед цих місцевих соціально-економічних явищ треба, в першу чергу, назвати: андрушівсько-монастирську економію, переяславську пристань, яка міститься зразу на околиці села Андрушів, переяславський ринок – крупний щотижневий базар у заштатному повітовому місті, подвійне проведення купцями-підрядчиками сошейної дороги з дамбою (з греблею) від міста Переяслава до переяславсько-андрушівської пристані. Це основні економічні явища капіталістичної економіки в селі Андрушах. Були ще й другорядні додаткові явища, які починались в Андрушах ще в період феодалізму, але в період капіталізму вони набрали нового змісту і навіть деяких нових форм зовнішніх. Тут маємо на увазі розведення овець андрушівськими селянами, наприкінці XIX ст. вівчарська отара розрослась до найбільших розмірів, але вся вона повністю поглиналась зажерливими купцями, а також монополістичними, які тургували горілкою. Також в Андрушах здавна було розвинуте чумацтво. В період капіталізму воно переросло тут в так зване *хурування*.

Ми не пишемо економічного нарису про розвиток андрушівської общини. Ці явища розглядаємо як ті причини, поштовхи, стимули, які впливали на культуру і побут андрушівської громади, які породжували етнографічні зміни в громадському житті села.

А зміни сталися дійсно виразні. Село змінило своє старе хліборобсько-рибальське, пастухівське обличчя і стало набирати образу робітничо-купецького виселку над торговельним трактом.

Замість старих чумацьких *маж* з'явилися, у два рази менші за розміром, грабарські *каламашки*, замість старих дерев'яних возів з'явились «залізні вози». Обіддя на колесах звузилося наполовину, їх обкували металевими шинами,

вози вже не скрипіли по-стародавньому, а видзвонювали колесами так, що хазяїн здалеку пізнавав звукову особливість свого воза. Замість війя та ярма з'явилося дишло і оглоблі, а замість волів стали основною тяговою силою коні. Бідняк поїхав під хуру навіть одноконною підводою, а середняк запрягав пару коней і вже орудував ними як хурщик так, що задовольняв не лише потреби сім'ї, а міг мати й деякий приробіток, спираючись на який, уже планував замість солом'яної покрівлі покласти на хату дах металевий або із черепиці.

В Андрушах, особливо біля пристані і на головній вулиці Новоселиці, з'явився добрий десяток хат, які скинули з себе солом'яну стріху. На Староселиці всі старі типові клуні на токах перетворились у зсипні зерносховища, заарендовані купцями-лабазниками. З'явилися у багатіїв, замість старих класичних воріт, високі дощані ворота-брами, а стара плетена ліса змінилась дощаним парканом. Замість рублених стін, в оселях кількох багатіїв, з'явилися цеглові муровані стіни. Це явища верхнього полюсу, але з'явилися у Андрушах зарослі зеленим мохом старі солом'яні стріхи, обшарпані бовдури, наполовину розірвані хати (два сини, поділившись, розрубали хату надвоє), зарослі бур'янами двори, упалі, похилі, напіврозтягнуті, напіврозламані ліси [тини], двори без воріт. З'явилися і жебраки під церквою із середовища калік, покинутих одиноких старих удів, з середовища інвалідів з японської війни та інвалідів, покалічених на вантажних роботах біля пристані, на залізниці, грабарських працях, на далеких заробітках. З'явилось поняття, [поряд] з новим побутовим терміном «купований хліб», «домашній або свій хліб».

Почав зникати старий традиційний одяг, а на зміну йому прийшло, з одного боку, особливо в чоловіків – вбрання робітниче, а з другого боку – купецьке вбрання у заможної верхівки: глибокі гумові калоші, чоботи «на бутилках», «бо-

брикове» пальто, картуз «обичайкою» і навіть годинник з ланцюжком у багатших, яких селяни іронічно називали «парубок при часах».

– А для чого йому ті часи здались?

– Як для чого, він по часах до вітру ходить.

Вся біднота і, особливо, малеча, підлітки виходили на заробітки або виходили одробляти штрафні дні на роботу до монахів, тобто в монастирську економію, особливо, в пору збирання помідорів-баклажан, груш і кислиць, яких було дуже багато у монастирському господарстві. Багато андрушан працювало грабарями і, особливо, землекопами на місцевій соші, яка часто ремонтувалась і підсипалась. Чимало селян почали плести кошики, корзини на переяславський базар. З'явилося у селі слово «острожник». Кілька душ щороку з Андрушів сиділо в тюрмі за різного роду грабунки, крадіжки, розбої. Поряд з пристанськими вантажниками-робітниками, пролетарями з'явилися і люмпин-пролетарі, бездомні «босяки». Все це продукт прискороеного наступу капіталізму на колишній сільськогосподарський андрушівський побут.

А про земельну громаду (про незрозумілу навіть покоління XX сторіччя общину) згадували тільки тоді, коли поліцейський десятник з бляхою на шиї загадував нести податі або іти на сільський сход, де також ішла переважно мова про несплату податків.

В розпорядженні істориків є стародавній малюнок з побуту Запорізької Січі. На ньому зображено, як поспішають козаки на свою громадську раду, поспішають аж збігаються з усіх боків. Видно [в] козацькїї часи, в часи козака Якима Андрущенка, в часи Богдана Хмельницького, може і в Андрушах козаки так поспішали на свої громадські збори, але в часи столипінські про це не може бути й мови, і старе прислів'я – «Громада – великий чоловік» – уже втратило свій первісний

зміст. В андрушівському побуті ця класична фраза була перетворена в іронічне прислів'я, скероване саркастичним жалом проти того громадського старости, про якого ще й говорили: «Здрастуйте господа громадо і дядьку Опанас». Він був економічно сильний і фізично дебелий так, що боров усіх приїзжих борців. От про нього й говорили, що він підборкав, підкорив своїй владі, і цей один чоловік, та ще й справді дужий і великий, став синонімом громади.

– Куди йдеш чоловіче?

– Та гонять же в поліцію, – тобто на андрушівський сход.

Отже, в андрушівській конкретній дійсності община земельна в столипінські часи не лише була пережитком минулих громадських форм побуту, а взагалі пережила себе і існувала як відгомін минулого. І тому-то в Андрушах останній переділ землі відбувся в 1903 році. А в столипінські роки переділ уже і юридичними законами був скасований. Єдине чого не було в Андрушах, це не було отрубних хуторів, і не було масового переселення селян «на поселяни» в Сибір і на Зелений Клин, що було типовим явищем на Полтавщині і, взагалі, на Лівобережній Україні. Для столипінських хуторів не було в Андрушах відповідної землі. Піскуваті, малородючі навколишні ґрунти нікого не приваблювали з куркулів, бо далеко скоріше, вигідніше і ефективніше можна було вложити гроші в капіталістичні торгівлі, зокрема, зерном, зважаючи, що тепер Андруші перебували між двома вигідними торговими полюсами: між переяславським ринком і переяславською пристанню, не кажучи вже про досягнення сюди магнітного поля київського крупного ринку та його посібника бориспільського базару.

Так виглядала справа з общиною, з громадським землеволодінням в Андрушах на початку ХХ сторіччя.

Що торкається інших явищ громадського побуту, то в їхньому побутуванні виявилась капіталістична економіка і ви-

разний вплив капіталістичної системи на громадську духовну культуру українців взагалі і андрушан зокрема. Почнемо під цим кутом зору розглядати явища колективної гуртової праці в Андрушах в кінці XIX і на початку XX сторіччя. Випасання рогатої худоби і овець у Андрушах з давніх-давен відбувалось на громадських вигонах, в центрі яких містяться озера Очеретувате, Віловицька Велика і Віловицька Мала. Біля цих озер традиційно, можна навіть сказати віковично, міститься та частина пастівника, де худоба пригнана в обід до водопою, напившись, стає і лягає терлуватись. Це місце називається андрушівським діалектним терміном *стіло*, тобто *тирло*. Судячи по тому, що навколо цього урочища Стіло археологи знаходять матер'ял ще з кам'яної доби та з періоду бронзи, виходить, що тут були пастухівські оселі і стілувався скот ще тисячоліття тому назад. Отже, андрушівська громада перейняла в спадщину і пастівник, і громадські форми випасання на громадських пастівниках з дуже давніх часів. Луки і пасовиська були розбиті на приватно-власницькі ділянки, зокрема, найкращі пасовиська перебували в приватно-власницькій економії переяславського монастиря, і громаді андрушівській уже не було місця для громадського випасу скоту. В часи ж столипінської земельної реформи навіть рештки громадських вигонів і, так званих, «невдобних» земель були поділені на окремі ділянки на кожну «мужиську душу», які були названі в побуті *душовки*, і на цих вузьких душовках з побитими межовими гербовими стовпами уже не можна було пасти гуртової череди рогатого скоту або гуртової отари овець, і тому рештки колективізму в цій громадській трудовій діяльності були убиті, як пережиток минулого. Але видно справді нам, етнографам, [в] кожній ланці гуртової праці, в кожному найменшому явищі колективізму треба бачити наявність двох тенденцій: одна тенденція тяжить до минулих

часів і є справді пережиточною тенденцією, а друга тенденція тяжить до майбутніх форм колективної праці. Ця друга тенденція є ембріоном, зародком майбутнього гуртування сільськогосподарських трудівників. І ця друга тенденція, отже, є прогресивною і перспективною, і вона завжди жевріла в громадському побуті селян і завжди намагалась протидіяти знищенню колективної праці.

Коли в такому розчепленому вигляді розглядати в андрушівській сільській громаді випасання скоту, то й тут побачимо, що першу половину року гуртового випасання не могло бути, не дозволяли столипінські межі, поорані землемірами борознами, і поставлені стовби з двохглавими орлами. І тут колективізм начебто був убитий зовсім, але ось кінчались жнива, кінчалась возовиця, копи звозили в село, і пастухи переступали одноосібні межі, з'єднували скот малими чередками і гуртом пускали пасти «по стернях». А потім стерні ці зорювались, тоді пасли гуртом на всіх пасовиськах, ігноруючи межі, а коли на сінокосах скошували і згрібали отави, тоді вільно пасли пастухи уже великими чередками свій скот по всіх лугах, а після Покрови і аж до самого снігу пасли рогатий скот і, особливо, вівці навіть на зелених врунистих посівах озимини. Отже, друга половина року і, особливо, осінь давала можливість оживати елементам гуртової праці серед пастухів. Таким чином, живуча була друга тенденція і не загибала, вишукуючи можливості для існування. І в другій половині року сили пастухів гуртувались, об'єднувались і по-своєму регулювались в формі чергування, але тут з'являлись елементи і найманої праці. «Кучани» (жителі певного кутка села) могли наймати собі пастуха для певного періоду випасання, особливо після Семена, коли пастухи-підлітки із заможніх і середняцьких родин мусили йти до школи, тоді бідняцькі підлітки-пастухи за певну заробітну плату «допасували літо»

і за своїх заможніших однолітків, і ставали напівнаймитами аж до першого снігу.

Поглянемо тепер на андрушівську *супрягу*, також розчеплюючи поняття колективізму на пережиточні тенденції і на тенденції ембріональні, перспективні, щоб не віддавати супрягу всю цілком і повністю тільки минулим формам гуртової праці.

Явище супряги дуже давнє і витривало традиційне. Про слов'янську стародавність цього явища в громадському побуті свідчить перше всього сам термін «су-пряга». Це слово творилось в одну епоху з давніми термінами «су-сід». А термін завжди з'являється після появи самого явища. На Україні супряга також дуже стародавніми традиціями стверджена в побуті хліборобів на Лівобережжі, на Полтавщині, наприклад, дуже поширене прізвище Супряга, яке нині стало офіційним прізвищем людей чи його носіїв. Сама природа супряги свідчить про те, що вона мусила з'явитись у побуті в часи індивідуального обробітку землі, крім того, в такій суспільній соціальній диференціації, коли поряд існували господарі спроможні і неспроможні самостійно виконати певну господарчу функцію. Тоді неспроможні, для повного виконання даного господарчого заходу, мусили поєднувати, перше всього, свою тяглову силу, а потім поєднувати тяглову силу з транспортними засобами.

В усякому разі на Україні [супряга] як громадське явище з'явилося у добу раннього феодалізму. Супряга виявилась настільки потрібною формою взаємодопомоги, що витримала іспит уже кількох віків, кількох суспільно-економічних формацій. Сама ж форма супряги, протягом всіх часів, принципіально не змінювалася. Змінялися лише розміри взаємодопомоги. В поняття розмірів входить різна кількість самих супряжників, самих господарів, різна кількість поєдна-

---

них тяглових та транспортних засобів, різна кількість землі, яка оброблялась формою супряги. Говоримо про землю, бо супряга, головним чином, в побуті українців викликала хліборобською потребою. Супряга, наприклад, серед чумацтва та серед хурщиків не була поширена і не була типовим явищем. Бо там існувала, в різних формах, наймана праця – багатший чумак брав у дорогу наймитів, але до своїх волів і до своїх маж. Наймана праця існувала й серед фурманів. Як у чумацтві, так і в хуруванні економічним стимулом і метою був не просто заробіток, а, головним чином, прибуток, а природа прибутку, як відомо, не терпить поділу поміж рівними співучасниками її.

Соціальна ж природа супряги позбавлена прагненням до прибутку від данної господарчої операції. Супряга від початку до кінця пройнята духом господарської взаємодопомоги на основі рівного звичаєвого і юридичного права, на основі рівної участі рівними засобами виробництва у виконанні короткочасної, обмеженої певним сезоном, сільськогосподарської праці. Співучасники супряги відрізняються один від одного лише тим, що один має тяглову силу, а другий засоби транспорту чи засоби обробки землі. Тяглова сила також може бути поєднаною, наприклад, двоє одноконних господарів спрягаються для пароконної упряжки.

В досліджуваному селі Андрушах явище супряги було постійним громадсько-побутовим явищем. Громадський характер супряги в побуті андрушан підкреслюється ще й тим, що спрягалися не тільки члени одного роду по лінії одної родової генеології, а спрягалися сусіди по одній вулиці, сусіди по місцю положення орної землі, а що найважливіше для характеристики супряги, це те, що в Андрушах спрягалися неможливі селяни не по принципу родичання і не по принципу сусідства, а по принципу однакового громадсько-

матер'яльного становища хліборобського двору. Наприклад, Левченко Гаврило Йовдокимович на протязі кількох років орав і сів свою землю з Сулимою Єгором Левонтійовичом. У кожного з них було по одній коняці, і в одного з них був плуг. Вони спрягались і парою кіньми орали. Землі в них були в різних урочищах і садиби були також в різних місцях. Сулима жив біля Ситного озера, а Левченко жив на Мочарі. Цікаво відзначити в історії цієї супряги, що й батьки їхні колись товаришували і також по принципу соціальної спорідненості, а не по принципу спільної генеалогії, хоч треба відзначити, що споріднені двори (батько з сином, брат з братом, сестра з зятем) спрягались в період також часто.

Запитуємо в Левченка Гаврила чи єднались тільки плугом і кіньми чи й зерном для посіву.

– Ні, було й таке, що в його не було проса для посіву, а в мене не було гречки, то ми й цим взаємно єднались.

Але, переважно, в Андрушах супряга гуртувала і поєднувала, в першу чергу, тяглову силу і, в другу чергу, поєднувала супряжників навколо одного плуга. Фіксуємо в Андрушах і такі явища, коли двоє супряжників поєднували гроші для спільного придбання одного плуга.

Характеризуючи супрягу як найпримітивніший, найпростіший, як перший ступінь колективної, гуртової праці на орній землі, мусимо відзначити, що в Андрушах [вона] переважно поєднувала двох незаможних господарів і дуже рідко об'єднувала трьох бідняків. Крім того супряга не зобов'язувала нікого до довготривалості об'єднання, бо спрягались, переважно, на один сезон, на одну оранку і, якщо це виправдовувалось, то повторювали супрягу на слідуючі виробничі сезони. Таке повторення могло тягтися й кілька років. Це об'єднання не потребувало ніяких юридичних узаконень, а трималось на віковичній звичаєвій традиції.

Треба відзначити ще одне явище породжене новітнім економічним життям у селі Андрушах – двоє заможних господарів об'єднувались для придбання одної молотарки, кінної машини, віялки і, значно рідше, для спільного придбання сіялки. Залишалась у селі також традиційна форма спільного володіння одним вітряком. Але ці відростки від супряги, породженні уже капіталістичними відносинами, і вони не можуть бути прикладами вирішальними для характеристики еволюції супряги, як форми об'єднання бідняків-хліборобів.

Поняття супряги в період капіталізму в тому побутуванні, яке ми досліджуємо в Андрушах також розчіплюється на дві протилежні тенденції.

Наприклад, супряги, побудовані по принципу кривної спорідненості, більше підходять до положення, що супряга є пережиток минулих історичних станів, а супрягу по принципу соціальної спорідненості цілком можна характеризувати як тенденцію зародкового характеру, як ембріон до майбутніх спільних обробок землі у наступну епоху, соціалістичну формацію. Адже, міркуючи по аналогії, ми бачимо, як робітничий клас породжує нові революційні форми об'єднань, наприклад, робітничу ощадна каса, робітничу каса взаємної допомоги. Так чому ж і в середовищі сільськогосподарських пролетарів, напівпролетарів, у незалежних селян не може з'явитися економічна форма об'єднання до колективного господарювання. Очевидно, найвірніше супрягу треба кваліфікувати як таку форму примітивного вияву колективізму у сільськогосподарських трудівників, яка в різні формації була сповнена неоднакового змісту.

Масові традиційні *толоки* в Андрушах є може найбільшим явищем гуртової праці, яке може найбільше підійти під форму пережиточних форм колективізму в сільській громаді,

---

хоч і тут, безумовно, є зародкові тенденції, які повністю проявляться в Андрушах в період соціалістичної формації. Бо, очевидно, й толоку треба розуміти як одну з кращих громадських традицій народів, зокрема, прогресивною традицією в історії українського народу. Про прогресивність української толоки говорив не раз у своїх виступах М. С. Хрущов.

Про місцеву андрушівську особливість толоки, що вона застосовувалась, [говорять] найчастіше у двох випадках, коли будували хату і коли молотили врожай кінною або паровою машиною.

Що торкається останнього явища толоки, тобто гуртова молотьба хліба при застосуванні кінної чи парової машини, то це явище аж ніяк не підходить під оприділення пережиточних форм колективізму. Ні, це явище, породжене в Андрушах після 1905 року, в капіталістичний час тут з'явилися дві конні і парова машина. У Козюренка конна машина з'явилась напередодні революції 1905, але уже у ХХ сторіччі, [у] Панька Івана, крім того, з'явилась конна машина у Степаненка Олексія. А Оврам Козоріз та Іван Касян купили удвох «на паях» парового двигуна.

Ці конні і парові машини ходили по окремих дворах як заможних, так і середняцьких господарств, бідняцькі ж господарства звозили свій хліб на один тік і тут молотили машиною. Бідні вдови продовжували молотити свій незначний зажинок ціпами. Молотили, переважно, силами своєї сім'ї, лише іноді могли закликати молотника на кілька днів. У заможних господарів машиною обмолочували врожай протягом одної доби, починаючи працю ще до сходу сонця й кінчаючи пізно при місяці.

У середняків також протягом дня, з перервами на снідання, обід і полудень, повністю обмолочували його врожай при конній чи паровій машині. Маломіцні середняки і бідняки

або обмолочували свій хліб протягом частини дня, а потім спішно перевозили машину на другий тік, або звозили своє збіжжя до одного току і тут його гуртом молотили.

Молотьба машиною вимагала мінімуму два десятки робітників. Із них тільки машиніст і барабанщик були постійними робітниками, які протягом цілого сезону молотьби працювали біля даної машини. Всі останні робітники були закликані господарем толоки на одноденну роботу, але з тою відмінністю, що на наступні [дні] сьогоднішній господар на току мусив завтра (чи там через кілька днів поблизу) іти одробляти працю також біля машини всім тим господарям, що працювали у нього біля машини.

Таким чином, за одною машиною протягом двадцяти днів, переважно, в серпні місяці пересувався і працював, в основному, один колектив, один гурт людей, в якому були і родичі кривно-споріднені, але більше єднались по принципу соціально-економічної спорідненості. Отже, вся форма, з цим зовсім новим змістом колективізму сільськогосподарських трудівників, не може бути віднесена до пережиточних форм колективізму. Ця толока біля машини формувала певні колективи. Більш-менш устійлива була диференціація праці в цім колективі: уточняли свої [правила] постійні *соломоноси*, що вмiли вправно, акуратно, навіть красиво носити солону на рожнах з-під машини, зносити її по драбині аж на ожеред, донести так, щоб не розтрусити, «щоб не проколоти рожнем неба», щоб не бути осміяним і акуратно покласти важкий тягар свіжої соломи на вказане місце на ожереді. Крім постійних соломоносів виділялись постійні досвідчені майстри, які вмiли добре, акуратно вивершити ожеред соломи, навіть при великому, несприятливому вітрі. Потрібні були постійні звичні жінки, які подавали машиністові снопи, оперативно розв'язуючи їх і настилаючи під руку барабанщи-

кові. Виділялись навіть постійні підлітки або напівспособні робітники возити воду до машини. Були також постійні, в даному колективі, помошники кочегара, а то й кочегари, які під керівництвом топили соломкою двигун (*паровик*) і «наганяли градуси». Потрібно було здорових, натренованих, досвідчених погоничів коней, які, стоячи на приводі конної машини, поганяли довгим батоном коней. Там потрібна була витривалість, щоб не закрутилась голова, щоб не пішла кров з носа, щоб обережно переступав з ноги на ногу назустріч рухові привода, щоб не оступився і не дав у *трибки* потягти кінцівок свого одягу, бо найчастіше саме тут погоничам одрізали скалічені ноги. Були такі майстри-погоничі на приводі, що вміли побігти по одному вії аж до коней, поправити на ходу машини упряж на коняці або відчепити зачеплений кінець свого батога і блискавично перебігти по деревині дишла на своє робоче місце так, щоб не спиняти привода, не спиняти виробничого процесу. Але це вже вміли або досвідчені погоничі, або, з ризиком для життя, відчайдушні парубки.

В усякому разі як соломониси, так і погоничі на машині були більш-менш постійними, і їх трудова майстерність була навіть оточена певною романтикою і людською доброю славою.

Були ще постійні жінки-кухарки біля машини, але то вже інша річ. В усякому разі, гуртові об'єднання в Андрушах, оці колективи навколо машини-молотарки явища не пережиточного характеру, а повітнього, зародкового, яке було формою колективного селянського протидіяння проти нищівного наступу на селянське господарство збоку озброєного машинами капіталізму. Саме тут, при гуртовій роботі біля машини, найбільше творилось, найрясніше народжувалось зразків народної усної словесності, сповненої класичними афоризмами, які ствержували, увічнювали, а то й прослав-

---

ляли св'ященний, глибоко народний принцип гуртової взаємодопомоги, народний ідеал колективної праці. Отут поновому зазвучав у андрушан давній афорізм «Громада – великий чоловік», тут життєствердно зазвучав своїм здоровим змістом, хоч і в жартівливій формі, афорізм «Гуртом і батька добре бити», «Гуртом не страшно й вовка бити», «При гурті й каша добре їсться».

Гуртування серед хурщиків в Андрушах також треба відзначити і зафіксувати, бо воно було поширеним явищем по всіх селах, які їздили на базар до міста чи в особистих справах, чи на заробітки *під хуру*. Це явище справді було відгомном давніх гуртувань чумаків у чумацькі валки. Воно справді може бути віднесене до категорії пережиточних явищ, але в той же час треба відзначити, що воно є вічним явищем і в кожному епоху воно існує, як необхідний елемент громадського співіснування одноосібних господарств. Хурщикам безпечніше вибиратися в дорогу гуртом, бо і оборонитись від нападу злодіїв та грабіжників можна гуртом, та грабіжники і обминали гуртові валки і не чіпали їх. Крім того, на випадок у кого віз поламається або перекинеться чи загрузне, гуртовою взаємодопомогою хурщик завжди скоріше й легше вирятується з біди. Особливо, трималися гурту хурщики під час негоди, під час зимових завірюх і хуртовин. Хурщики тримались якомога тісніше підвода за підводою, аби не збитися з дороги. Любили гуртуватись хурщики в Андрушах навколо старших, досвідчених, буваліших хурщиків, які найкраще знають всі особливості дороги і в яких є всякий необхідний для дороги інструмент на випадок полагодження підводи.

Найбільш бувалими хурщиками в Андрушах являлися: Яків Сулима, Плискач Пилип, часто хурував і Лаврін Касян, поки й загинув у дорозі під хурою від злодійської руки.

Маршрути андрушівських хурщиків були близькі і дальні. Близьким маршрутом вважалась поїздка, яка вкладалась в одну добу (перевезення товарів на пристань, у Переяслав, а також до залізничної станції переяславської), а подорожі з вантажами до Борисполя, до Києва, до Яготина, до Золотоноші, а також до Тамані забірали дві, три доби на дорогу туди і назад. На близьку хуру виїзджали і однокінні бідняки з дерев'яним возом, на який можна було навантажити не більше тридцяти пудів зерна в мішках. А на дальні маршрути «іздили під хуру» тільки пароконними підводами на «залізних» возах. Ця подорож вимагала і заможніших хурщиків і більш постійних, триваліших за своїм взаємним гуртуванням хурщиків.

Артільні об'єднання андрушівських заробітчани були породжені під прямим безпосереднім впливом капіталізму на сільськогосподарських трудівників, і тому ця форма громадського побуту ні змістом, ні формою своєю аж ніяк не підходить під категорію пережиточних відгомонів колективізму. Хоча тут були використані всі традиційні звичаї і впливи всіх попередніх форм громадського об'єднання села. Звичайно, що тут не було яскравих обрядових звичаїв при обранні отамана артілі, тут не було навіть цієї назви для найстаршого організатора, не відбувалося формально ніяких зборів, не складалося ніяких списків заробітчани. Тут все складалося і гуртувалося, так би мовити, явочним характером навколо фізично здорового андрушівського парубка чи молодожона, який мав уже в селі впливовий авторитет, мав ясний, розсудливий, тверезий характер, ходив уже кілька раз на заробітки, знав дороги, знав ціни на строки, умів переконливо говорити, умів вигідно зторгуватись за ціну, виговорити її вигідно і відстояти, оборонити при потребі інтереси кожного учасника артілі.

Учасників своєї артілі, які навколо нього гуртувались, він знав кожного персонально ще з села і, не складаючи ніякого списку, він тільки їх усно рахував і кожного разу перевіряв у дорозі їх наявну кількість, а вже члени артілі мусили триматися купи і не розгублюватись у дорозі. Всю свою артіль (вона навіть не мала офіційної назви «артіль») ватажок навантажував на одного «дуба», разом з *дубівщиком* розподіляв між парубками обов'язки гребців для подорожі по Дніпру до Каховки. Визначав, хто кого має замінити на веслах, а під час бурі і, особливо, на час переходу через скелі і хвилі на дніпрових порогах визначав, хто має вихлюпувати *коряками* воду, щоб не заливало «дуба». На дівочу половину артілі ніяких особливих обов'язків у дорозі не покладалось. Харчування в артілі було індивідуальне, особливо, тоді, коли ще тільки їхали на заробітки, кожен споживав те, що йому було покладено в торбу ще з сім'ї. При переїзді через пороги дівчат висаджували з «дуба» на берег, і вони обходили пішки кілька кілометрів по правому березі Дніпра, особливо, дівчата заважали своїм сполоханим вереском гребти та вихлюпувати воду при переході найстрашнішого Ненаситницького порога, тому їх краще було висаджувати з «дуба».

Висаджувалась на берег артіль також на ночівлю. Тут, на ночівлі, яка відбувалась переважно надворі на березі Дніпра, хоч в цю пору були ще й холодні ночі (бо ця подорож відбувалась щороку від першого до дев'ятого травня), коли ж траплялась негода, то парубки лягали спати під накриттям перевернутого «дуба», а дівчата мусили проситись на ночівлю до якоїсь хати прибережного села або хоч би під повітку чи на соломку.

А прибувши дев'ятого травня [22 травня за н. с.], на весняного Миколи, на людський величезний, сорокатисячний ярмарок, на каховський базар, ватажок артілі нагадував всім

своїм односельцям-андрушанам триматися гурту, не найматись окремо, нічого не говорити про ціну на строк нікому без нього. Ватажок сам вів розмову з наймачами, сам відстоював ціну, особливо, відстоював ціну на дівочий труд і прагнув найнятися гуртом у одного хазяїна або, принаймні, щоб хоч по сусідству було працювати літом хлопцям і дівчатам. Артіль наймалась, переважно, на роботу до поміщика. Бо великі куркулі і не хотіли мати справу з організованими в артілі наймачами, та куркулям і непотрібна була така кількість робітників. Працювати в строку всією артіллю односельцям було легше, охотніше і навіть веселіше. На випадок хто захворіє, то він не буде лежати без догляду. Дівчата обов'язково прали білизну для хлопців своєї артілі андрушан і працювали при місці, і ночували при місці, у вільний час разом відпочивали і співали. А коли вже хто одержував листа з Андрушів, то всі гуртом його читали, дізнавались з одного листа про новини в селі і гуртом писали відповідь у Андруші. Хоч, правдоподібно, листування було дуже рідкісним явищем протягом заробітчанського сезону, листи писались на випадок якогось лиха чи нещастя. Допрацювавши, в основному, до Покрови ватажок артілі забрав у наймача всі паспорти і вже відстоював, і оберігав повний розрахунок з кожним робітником і робітницею. Заробіток одержував кожен робітник із рук наймача індивідуально. Договорів акордних на всю артіль, з розподілом заробленої платні, андрушівські гуртування не знали, що також визначає найнижчий рівень андрушівських гуртувань, але все ж таки гуртування були щороку. Ті ж андрушани, які надіялись лиш на свій розсуд і на свої фізичні сили, гуртувались у Андрушах поміж собою лише з метою доїхати одним гуртом разом на одному «дубі» до Каховки, а там наймались на роботу окремо, індивідуально і йшли на роботу, переважно, не в економії до поміщиків, а до багатих

куркулів. Тут була робота важча удвоє і втроє, тут куркуль не давав спочинку наймитам ні вдень, ні вночі, працюючи і сам поряд з ними, не давав відпочинку в неділю, в свято, але зате вже добре харчував (бо він був заінтересований у фізичній силі батрака) і, що найголовніше, ради чого, власне, і наймались андрушани до куркуля, платня за строк тут була удвічі більша як за чоловічий, так і за жіночий труд.

– Люди із сил вибивались, у каліки вганяли себе навк аби більше заробітку принести додому, – так пояснюють своє відокремлення від артілі андрушани.

Дозвілля молоді

Вечорниці

Парубоцькі і дівочькі громади в селі Андрушах в період капіталізму були єдиною можливою формою громадського побуту сільської трудової молоді.

Ніякого клубу тоді не було і не могло бути, і єдиним місцем, де традиційно гуртувались парубки і дівки, були молодіжні вечорниці, які в Андрушах називались цілком рівноправним синонімом «досвідки».

Літом молода частина трудящих села вечорами збиралась на лоні природи, на ливадах [левадах], в березі, біля джерела, на колодках біля дворів, і всі ці форми вечірнього гуляння [називались] «на вулицю» (або улицю).

Але з наступом осінніх холодів молодь надворі вже не мала змоги ходити «на вулицю», і треба було їй збиратись десь у теплій хаті. Громадського будинку для потреб молоді в Андрушах, звичайно, не було ніякого.

Пустити у ту найняту громадою хату, що іменувалось «поліція», їх ніхто не міг, бо сільська адміністрація, а особливо урядник і стражник, принципово з політичних і державних міркувань були якими противниками гуртування молоді. А після революції 1905–1907 рр. сільські чини поліції та сільське духовенство одержували з міністерства внутрішніх справ спеціальні суворі накази стежити за громадським групуванням серед молоді і всіляко протидіяти можливим революційним, політичним розмовам, об'єднанням, організаціям.

Тому то й парубоцькі та дівочькі гуртування на досвідках були дуже небажані як попові, який відповідав за моральний стан села, та поліцейським, які відповідали за політичний стан Андрушів. Піп систематично виступав у церковних

проповідях проти парубоцьких гулів, закликаючи батьків не пускати молодь на вечорниці, а стражник та урядник причіплювались до найменших гуртових виявів парубоцької забави, загрожуючи арештами та острогами.

Одначе, андрушівські досвідки мали таку віковичну побутову традицію, що проти неї нелегко було боротись. Бо з одного боку це було б просто у третини села, у наймолодшої частини андрушан, відняти молодість і позбавити її природнього права на свій молодіжний побут.

А тим більше, що кожен селянин, кожна андрушівська сім'я, кожен батько і кожна мати не тільки не перечили проти досвідок, а навпаки були прямо заінтересовані в тому, щоб на зимових досвідках, коли молодь була вільнішою від тяжкої літньої роботи, їхні діти (парубки і дівки) знаходили собі пару, взаємно знайомились, «обвикали», знаходили спільну мову, «призвичаювались» одне до одного і цілком природньо готувались до одруження, в чому була прямо заінтересована кожна сім'я.

Що ж таке досвідки по формі і за змістом своїм, батьки й матері прекрасно знали, бо кожен із них пройшов цю життєву школу, знав її моральну здорову основу і вірили в здорову етику своїх трудових дітей, і тому батьки аж ніяк не боялись досвідок, а навпаки сприяли цьому і дозволяли синам з сімнадцяти, вісімнадцяти років ходити на досвідки, а дочок пускали туди ще молодших.

Вечорниці – досвідки – це, так би мовити, класична форма громадсько-сімейного етнографічного життя слов'янських народів. Це явище списано майже в усіх класиків етнографів.

Але поглянемо на цей раз в андрушівські досвідки і зафіксуємо їх внутрішні виробничі, морально-етичні, побутові риси у відносинах між молоддю. Зафіксуємо їх місцеві етнографічні особливості.

Зважаючи на еволюцію зовнішньої форми і внутрішнього змісту досвідок в селі Андрушах, їх треба поділити на два виразних періоди, і водорозділом тут виступає період революції 1905 року.

До 1905 року в Андрушах побутовали старі, так би мовити, класичні форми досвідок, а після 1905 року досвідки, як пережиток минулого побуту, почали згасати і втрачати цілий ряд давніх своїх рис як в формах, так і в змістах.

Старі досвідки кінця ХІХ і на самому початку ХХ сторіччя були продовженням вікових форм молодіжного вечірнього гуляння. І зберегли їх до початку ХХ сторіччя, і цілком природньо, що парубоцька громада на андрушівській Староселиці, тобто в найстаршій частині села, зберігала стародавні риси цієї громади. Тут на Староселиці, в цьому кутку села, історично і етнографічно склались і побутовали свої традиційні форми та звичаї, згідно яких і обирали парубки свого старшого парубка, і цей старший парубок ще в 90-х роках ХІХ ст. називався не *береза*, як в інших сусідніх селах, не *отаманом*, як на Правобережній Україні, а тут його називали *берізка*.

Берізка, очолюючи парубоцьку громаду, щороку приймав до неї вступаючих молодих сімнадцятирічних парубків. Кожен із них, як вступний внесок, вносив полтинник грошей і півкварти горілки. Із цим внеском входив в парубоцький гурт повноправним парубком і мав право ходити разом з усім своїм товариством на вечорниці-досвідки.

Дівчата староселицького кутка восени після Покрови в жовтні місяці напитували, підшукували хату для свого молодіжного своєрідного клубу. Пускала в свою хату на вечорницю найчастіше одинока вдова.

Їй же матері довіряли своїх дочок і доручали їй навчати та доглядати за їхньою поведінкою з парубками.

На вечорниці-досвідки до одної вечорничної матері (вечорничної хазяйки) збирались від п'яти до семи дівок.

Дівки приходили на досвідки, маючи на руках роботу, до-ручену матерями кожній з них. Дівки, ідучи на досвідки увече-рі у понеділок, вівторок, середу і четвер, брали з собою прядку, гребінь і днище, а також заготовлені дома мички прядива.

Тут у просторій хаті паніматки, вони сідали на лавах по-під стінами (але за стіл ніхто не смів сідати) і починали пряс-ти, працюючи, розмовляли між собою про пригоди пережи-того дня, про сільські новини та про своїх парубків.

Через годину, дві після смеркання підходила до цього дівочого клубу перша група парубків і починали стукати, починали добиватись у двері, які були передбачливо хазяй-кою засунуті. В залежності від характеру стукання [хазяйка] оприділяла, чи парубки прийшли тверезі чи п'яні. П'яних розбишак намагались не впускати. Якщо ж парубки були чемні і поважні, вечорнична паніматка впускала їх у хату і знов засувала передбачливо сінешні двері. Парубки входили, весело і жваво здоровкались до дівчат і сідали коло печі, за-тіваючи якусь гуртову гру. Найбільшого розповсюдження на досвідках набрала гра в карти, але грали в карти, *у хвильки, у дурня, у п'яниці, в квочки*, але в цей період ще не було й моди, як свідчать тодішні парубки, грати *в очка* на гроші. Ця мода вже з'явиться пізніше. Гурт грає в карти, а два, три парубки підходять до дівок і сідають поміж ними.

Парубок, обравши собі дівчину для розмови, сідає як раз проти неї з протилежного боку гребіння і починає жартівли-ву розмову. Дівка, продовжуючи прясати, починає з ним через гребінь розмову. Розмова заглиблюється, парубок уже для жарту смиче й собі невміло нитку з мички на гребіні, дівчина кокетливо заміряється на нього гребінкою, просить його не заважати прясати.

— ~ ~ ~ ~ ~ —
— Бо мати ж завтра спитають мене, скільки я напрула за вечор.

Потім парубки закурюють з дозволу вечорничної матері, закурюють у хаті, пускаючи дим під піч.

А в цей час під вікнами бігають підлітки років п'ятнадцяти, яким ще не дозволяється бути на вечорницях, і в парубоцьку громаду їх ще не приймають, і вони, на знак своєї рідної помсти за це, затівають всякі неприємності парубкам і дівкам. Прив'язують до вікна фуркало, від якого не тільки вікна, а навіть стіни дрижать, зав'язують двері знадвору у вечорничній хаті, перепинають вірьовками дорогу перед порогом, щоб дорослі перечіпались і падали. Старші парубки вирішують покарати молодих розбишак, закликають їх у хату, і тут дівки вимазують в підлітка обличчя в сажу.

Аж ось наближається північна пора, починають співати перші півні, тоді паніматка звертається до всіх старших і молодших парубків:

— Ну, хлопці, виходьте вже з хати, бо дівчатам пора спати.

Тоді парубки виходять з цих вечорниць і йдуть на слідуючий куток шукати, може ще на яких вечорницях світиться.

Але не всі виходять з двору, кілька душ парубків, які протягом сьогоднішнього вечора змовились безпосередньо з дівчатами або умовились через старшу дівку, ті виходять з хати в сіни, і в сінях закурюють, дівки ж тим часом розстилають посеред долівки біля підніжжя столу велику в'язку соломи, розстилають поверх соломи білі рядна для спання на них. І коли дівчата вже постелять, тоді умовлені парубки, покуривши в сінях, уходять у хату і чинно сідають на лаві підряд і ждуть... Кожна дівка підходить до умовленого «ночувальника», нахилиється і починає розбувати його. Спочатку стягає один чобіт, потім другий, сміливіша або знайоміша при цьому гляне йому в вічі і скаже якесь слово, несмілива ж дівчина,

---

особливо новачка, соромливо опускає очі додола, закінчивши розбувати.

Цей вечорничний звичай, згідно якого дівка розбуває свого милого, дуже давній і зафіксований у звичаях Київської Русі ще в Несторовім літопису під 980 роком: Рогволод, звертаючись до дочки своєї: «Чи хочеш за Володимира заміж піти?» А дочка відповідає: «Не хочу роззути рабинича, но за Ярополка хочу».

Отже, цей старослов'янський звичай побутував на Наддніпрянщині майже тисячоліття.

Коли на вечорницях дівка розбула свого парубка, це означало на звичаєво-побутовій мові: саме з ним сю ніч ночуватиме.

Як же ж відбувалося те таємниче ночування в Андрушах?

Дівчата, порозбувавши хлопців, лягають на заготовлену постіль покотом, лягають, зкинувши лиш верхній робочий одяг, лишаючись в полотняних сорочках з довгими рукавами, і поверх сорочки ще одягнені і в спідницю. Хлопці також скидають з себе тільки верхні свитки і піджаки, але йдуть кожен до своєї дівчини, не скидаючи ні верхньої сорочки, ні верхніх штанів.

Ті, що полягали ночувати, парами лягають на долівці під один край, ті ж дівчата, до яких не лишились сьогодні ночувальники, лягають під другий край постелі або лізуть на піч до вечорничної матері і вмощуються ночувати сьогодні біля неї.

Вечорнична паніматка хоть і міститься на печі, але вона пильно, чутливо, уважно, виправдовуючи материнське доручення їй, прислухається до поведінки і шепоту на долівці і, коли б тільки вона почула щось неподобне, тоді вона миттєво, спираючись на свої звичаєві права і авторитет паніматки, розганяє підозрілу пару одним лиш авторитетним словом, дівку перекладає спати на піч, а присоромленому

парубкові нічого іншого не лишається, як мовчки одягтись і йти геть додому. Буває, що дівчина сама тікає, відчувши грубу поведінку свого ночувальника, і тікає від нього до паніматки на піч, тоді це являється ганьбою для парубка, для нього є великим соромом, і він також негайно тікає геть, вкритий презирством і ганьбою.

Ті ж парубки, що ведуть себе пристойно, в звичаєвих нормах ночування з дівчиною, продовжують лежати на постелі кожен з своєю дівчиною поряд, на його праву руку довірливо поклала голову дівчина, а лівою рукою він злегка обнімає її плечі, вони лежать і довірливо шепочуться, продовжують розмову, розпочату ще біля гребіня. Якщо вони ночують уперше, то в них відбувається взаємне всебічне ознайомлення, включаючи розпитування про батьків, матерів, про родину, і якщо вони відчують теплоту взаємної приязні або щось більше прокинулось в їх почуттях, тоді вони умовляються про наступні вечори і надійні зустрічі. Якщо ж контакт не складається, то знайомство на цій першій ночі і обривається.

Але є й такі пари, що вже рік і два, і навіть третій рік любляться й ночують, тоді в них темою нічних розмов є лиш одна улюблена нескінченна балачка про майбутнє сімейне життя, про одруження та про ті перепони досадні, які ще стоять їм на дорозі до щастя: чи батьківський недозвіл, чи матер'яльна скрута, чи не вийшли літа ще дівчині до заміжжя або парубкові ще треба йти на призов і відслужити в солдатах, а тоді вже й одружуватись.

Ці пари надійні, і паніматка їм повністю довіряє, цей парубок не дозволить собі образити дівчину, вибрану, облюбвану, він навпаки оберігає її геть від усіх сторонніх посягань.

Як тільки ледь-ледь відчувається світанок, а тим паче як треті півні проспівують, паніматка вже не проспить і нагадує хлопцям:

— ~ ~ ~ ~ ~ —
– Пора додому, бо якби заспав котрий і вискочив з досвідок завидна, його б протюкали й просвистали жонаті чоловіки, не зважаючи на те чи вулицями, чи городами, ховаючись, поспішає він додому.

– А котра це так задержала тебе до видна, Іване!

А дома ще й батько і старші брати будуть страмити, соромити і дорікати парубкові.

І тому совісні парубки, які дорожать батьківським пристіжом у селі, лишившись ночувати на досвідках, ніколи не мусять вертатись додому завидна, навпаки по-темному, щоб ніхто й не бачив, вони прибудуть додому, щоб сім'я ще спала, як він прийде з досвідок і камінем упаде, хоч часок до робочого дня поспати дома.

Дівки, лишившись удосвіта самі, наспіх прибирають постіль свою солом'яну, умиваються над помийницею, одна одній зливаючи на руки з кухля, і діловито сідають ще на годинку, щоб допрясти всі мички, які надала мати дочці, відпускаючи дочку на досвідки. А тоді вже, як починає розвиднятись, кожна дівка прядку під бік і додому, бо й дома цілий день доведеться на ній працювати.

Ми правдиво і достовірно вивчили класичні андрушівські стародавні молодіжні клуби – досвідки, і чесно про них оце розповідаємо з усією етнографічною конкретністю. Але це не значить, що ми збираємось ідеалізувати чи прикрашати ті реальні полові відносини, які склались ще до шлюбу між сільськими парубками і трудівницями – незаміжними селянками. Траплялися і драматичні, навіть трагічні наслідки, ночування на досвідках, траплялися й покритки на селі. Особливо збільшиться кількість покриток в 1914–1917 рр. в роки першої світової війни.

Будемо до кінця правдивими в цьому описі і скажимо, що в Андрушах, як і в кожному українському селі на Над-

дніпрянщині, на фоні високої, здорової, чистої, моральної взаємоповедінки, щороку була в селі одна або дві сільські повії. Вся парубоцька громада села знала таку дівку, знала, на які вечорниці вона ходить, її парубки між собою називали: «слабою на втори» або прозивали «дівчина з добрим характером» – та, що всіх приймає і нікому не відказує. І коли хтось із парубків з п'яних очей мав одчайдушний намір упасти в безпутство, то разом ішов ночувати до неї і вже мусив якось там одурити чутливість її подруг і пильність вечорничної матері. Але повторюємо, дівки з такою поведінкою були одиницями в селі. І своєю одиничною поведінкою лиш підкреслювали високоморальний стан етичних відносин поміж юнаками і дівчатами трудового суспільства села.

На початку опису досвідок ми сказали, що в перші чотири дні тижня дівчата пряли в своєму клубі, а в п'ятницю, згідно української віковичної, ще дохристіанської звичаєвої традиції, прясти не дозволялось, і дівчата в п'ятницю на досвідках шили, а хлопці також гуляли і розважались коло них, напрацювавшись удень на важкій роботі: чи в лісі, чи на пристані, чи в дорозі під хурою, чи на молотьбі в клуні, будучи в цей парубоцький вік уже справжніми робітниками в сім'ї.

В суботу і в неділю на вечорницях-досвідках уже ніяка праця не була дозволена, бо це були святкові неробочі дні: і за народним звичаєм, і за громадсько-церковними приписами, тому то в ці два вечори на вечорницях розквітала, буяла пісенна творчість, танцювальна самодіяльність. Мокрили від втоми музиканти, танцювали до світанку у парах танцюристок. Вечорнична хата ходором ходила, а в глиняній долівці ями вибивали безкінечними танцями.

Тричі протягом зимового вечорничного сезону дівки даного вечорничного гуртка разом з своїми постійними

обранцями-ночувальниками складались продуктами харчування, гасом, дровами, організовуючи традиційні складки.

Перша складка була на Пущення – 14 листопада за старим стилем, в день заговін перед Пилипівським постом. Другу складку організовували на Миланки, під Новий рік, а третю – після Водохреща, тоді вже як прострілювали кутю після свят.

Парубки приходили на ці складки кожен із пляшкою горілки. Горілку купували кожен з парубків за свої, одержані від батька, спеціально надані на складку, гроші.

А крім того парубоцька громада на Різдвяні святики, взявши у попа офіційний дозвіл, ходила колядувати. Половину наколядованого доходу віддавали на церковні придбання, купували або свою парубоцьку корогву, або купували новий підсвічник з великим ставником (ставник – це величезна воскова свіча), другу ж половину наколядованого доходу парубоцька громада вносила як свій внесок на дівоцьку складку. На ці гроші купували гостинці, горілку, наймали музик грати в них на складці.

На вечорницях грали, танцювали, виспівували, розважались, забавлялись, і все це відбувалось, не переступаючи звичаєвих меж селянського розуміння моралі і пристойності. В ці дні найбільш розказувалось анекдотів, веселих пригод, в ці дні давно закохані пари остаточно вирішали між собою відкрити батькам свою тайну, оголосити облюбовану пару, умовлялись про засилання сватів-старостів, бо після Водохреща розпочинався найбільш масовий в Андрушах весільний зимовий період. Дівчата в дні цих трьох складок, а також в грудневий день, під день Андрія, організовували колективне гадання. Перекидали чобіт через хату і дивились: ніском у який напрямок покаже чобіт, упавши на землю – тобто з якої вулиці сватів виглядати. Щитали кілочки на лісі [тині], прикажуючи по черзі до кожного кілочка лиш двоє слів: «Удівець –

молодець, удівець – молодець». І те слово, яке припаде на останній кілок у лісі [тині], і буде відповіддю на загадану дівочьку думку. Також живучою формою віковічного гадання в Андрушах на вечорницях було висівання жмені жита навколо дриwortні, на якій рубали дрова, засіяне жито треба було заволочити пелиною [спідниці] і лягати спати з задуманим образом жениха і ждати, що скаже сон тії ночі дівці. От в таких дівочих гаданнях знаходило своє образне оформлення емоціональне прагнення дівочої молодості на вечорницях.

Ясно, що ми не маємо права ідеалізувати і прикрашати молодіжних гулів на вечорницях і на складках. Під впливом горілки там починались і бійки між двома парубоцькими громадами, між двома таборами протилежних кутків села, в яких можна було вловити і соціальні антагонізми. В дні складок, коли найбільше випивали горілки, були й прояви не абиякого сільського хуліганства. Парубки вимазували дьогтем ворота у незлюбленої ними дівки на подвір'ї, відчиняли ворота з протилежних сторін вулиці, зв'язували їх, перегороджуючи своерідною барикадою. Викидали ворота на хату, затикали димарі соломою, вкидали в чистий колодязь просмолений дьохтем прилад для сукання вірвовок, знімали колеса з воза, обматували їх прядів'яними клочками і підпалювали вогнем, пускали огненні колеса з гори на долину. Вивертали кожухи догори вовною і лякали дівок ведмедями, вовками, нявчали кішками, кукурікали півнями, гавкали по-собачому, і скільки ще всього витівала в ці дні на вечорницях розбурхана стихія молодечої фантазії сільського парубка. Це все стосується першого періоду побутування дівочих і парубоцьких громад до 1905 року.

1905 рік вторгався в глибинний застиглий побут андрусівської молоді відгомоном далеких революційних подій, збуджував громадські інтереси серед парубків, але тут не

знайшлося відповідного представника з робітничого міста, не знайшлося революційного ядра для піднесення Андрушів до політичного рівня революційно-повсталих сіл Полтавщини та Київщини, а тому й серед парубоцьких та дівочих громад не сталося яких визначних подій. Єдиною новиною в селі Андрушах було відкриття тут чайної і громадської читальні в ній. Серед книжок андрушівської читальні була «Война и мир» графа Толстого та ще ряд його визначних творів, були майже всі твори Достоевського, але зате ні жодного твору Максима Горького, а тим паче не було дозволено тримати там Шевченкового кобзаря. Українською мовою там були лиш видані всілякі малоросійські анікдоти та химерна книжка «Сім мішків гречаної вовни» або «Не любо, не слухай – брехать не мішай», написана по замовленню київського видавця Губанова Юрієм Будяком, але, як він сам признавався, йому було соромно навіть виставляти своє авторське ім'я на цій химерній побрехенці. Одначе й ця книжечка була прочитана найграмотнішими парубками, які довгими вечорами на до-свідках переповідали своїм товаришам її сюжет. Сюжет виявився цікавим для аудиторії, вихованої на народних казках, і охоче сприймався слухачами.

Найважливішим моментом в житті андрушівських до-свідок в роки першої російської революції треба відзначити розповіді андрушівських солдат, а особливо матросів, які прибували додому і розповідали про революційні події на Чорному морі, в Одесі, Миколаєві, Севастополі, Ростові, Харькові. Парубки і дівчата все те слухали і запам'ятовували, але самі не стали учасниками революційних подій. Андрушівські парубки декілька раз лише переполошили стражника й попа своїм чудернацьким виступом. Зібравшись одного разу десь аж біля монашійського водяного млина, вони про-йшли мимо церковної огради, вийшли на шлях і, минаючи

попове подвір'я, минаючи андрушівську поліцію, пройшли, співаючи-варнякаючи недотепну пісню:

Тиля рижє
Спину лижє,
Теля рижє
Спину лижє.

Андрушівські баби, які в той недільний день сиділи групами на спориші побіля своїх дворів, зачувши напівп'яну парубоцьку ватагу, хваталися за свої прослані ряденця та свитки і тікали в двори, щоб не чути і не бачити непристойної поведінки парубків. Але коли б почули, що поліція заарештувала тих парубків, вони побігли з криками визволяти своїх синів: «Та вони ж діти наші, вони ще дурні, нерозумні та нічого лихого вони і не вчинили».

Поліція, яка була насторожена до революційних виступів трудящих, нічого особливого для себе вони тут не виявили.

А в роки реакції, перед імперіалістичною війною [першою світовою], в житті андрушівських парубоцьких та дівочих громад виявились нові явища, які свідчили про моральне падіння молоді, про занепад духовної культури. З'явилась на вечорницях, поряд з звичайною картюжною грою, аморальна гра в очко на гроші, з'явились брудні лайки «матюки», яких раніше андрушани не знали, з'явились бійки між парубками села та між пристанськими береговими робітниками, бійки залізними цівками, металевими наручниками, з'явилось слово «босяки», яким стали прозивати всіх берегових робітників на пристані.

Традиційний звичай обирати серед парубків берізку пропав і замість цього з'явився термін «старший парубок» або «заводіяка» на кутку, а цей заводіяка тримав свою владу на

фізичній силі, на горілці, на розбишатцтві. Його просто всі почали боятися, обминати, не зачіпати.

Коли ж почалася Імперіалістична [війна] в 1914 році, коли вся парубоцька молодь в 1915-і, особливо в 1916 році була мобілізована царським урядом на війну, тоді андрушівські досвідки лишились з самими безпарними дівками. Самотні дівки на вечорницях співали пісень з основним лейтмотивом:

Було літо, було літо,
Настала зима,
Були-гули хлопці
А тепер нема.

Співали пісень, занесених з фронту пораненими солдатами, на зразок оцієї:

Хорошо тобі на волі
Слухать ласкові слова,
Посидів би ти в окопах,
Спробував того, що я.
Як засипле шарапнеллю,
Як застрочить пулемйот...

Хлопчаки-підлітки, які тепер вільні і без могорича старшим парубкам, могли без боязні й без сорому переступати поріг у хату на досвідки, слухали там розповіді прибулого «на поправку» з лазарета, перев'язаного білими бинтами земляка в солдатській шинелі і виспівували за його приводом або безглузді солдатські приспівки до пісні:

Гори-вершини,
Я вас віжу внов,

Карпатские долины,
Кладбища удальцов.

Короб-затильнік,
Шатун з мотилём,
Спусксовая тяга,
Приёмних с ползуном.

Або співали сюжетні сентиментальні пісні, накшальт «Маруся отравилась, в больничний дом лягла». І в кращому разі співали новітніх, нечуваних ще в Андрушах, таких пісень як: «Трансваль, Трансваль – горіш ти вся в огні».

А найдуше полюбляли дівчата й підлітки співати:

Єхали солдати
Со служби домой,
На плечах погони,
На грудях крести.
– Здрастуй, мой папаша.
– Здоров, мой синок.
Жена молодая
Дитя родила.

Ну, а далі, за законами подібної фабули, зраджений солдат, стинаючи голову з плечей, карав свою невірну дружину.

Ця пісня зачіпала актуальні родинні питання часу війни і тому була популярна.

Імперіалістична війна принесла в андрушівські співи на вечорницях старі козацькі пісні, але забарвлені і в лексиці, і в цілій мовній культурі мотивами нової масової війни. Часто співалась тут з короткими вже мелодійними ритмами підновлена пісня:

Ой, орёл, ты орёл,
Ты товариш верный мой.
Чи не був ты, орёл,
Над моєю стороною.
Чи не журиться моя мыла
За мной.
Вона журиться, побывається,
Ще й маленьким дитятком
Утішається,
А гарячою сльозою умивається,
А біленьким рушничком утирається.

А солдат, зачувши від орла про новини в його родині, усердно «полковничка просить», аби він відпустив його додому.

Подібні мотиви витіснили на другий план в молодіжному репертуарі традиційні народні пісні, як ламався в цей час і традиційний молодіжний побут, товариська етика та моральність.

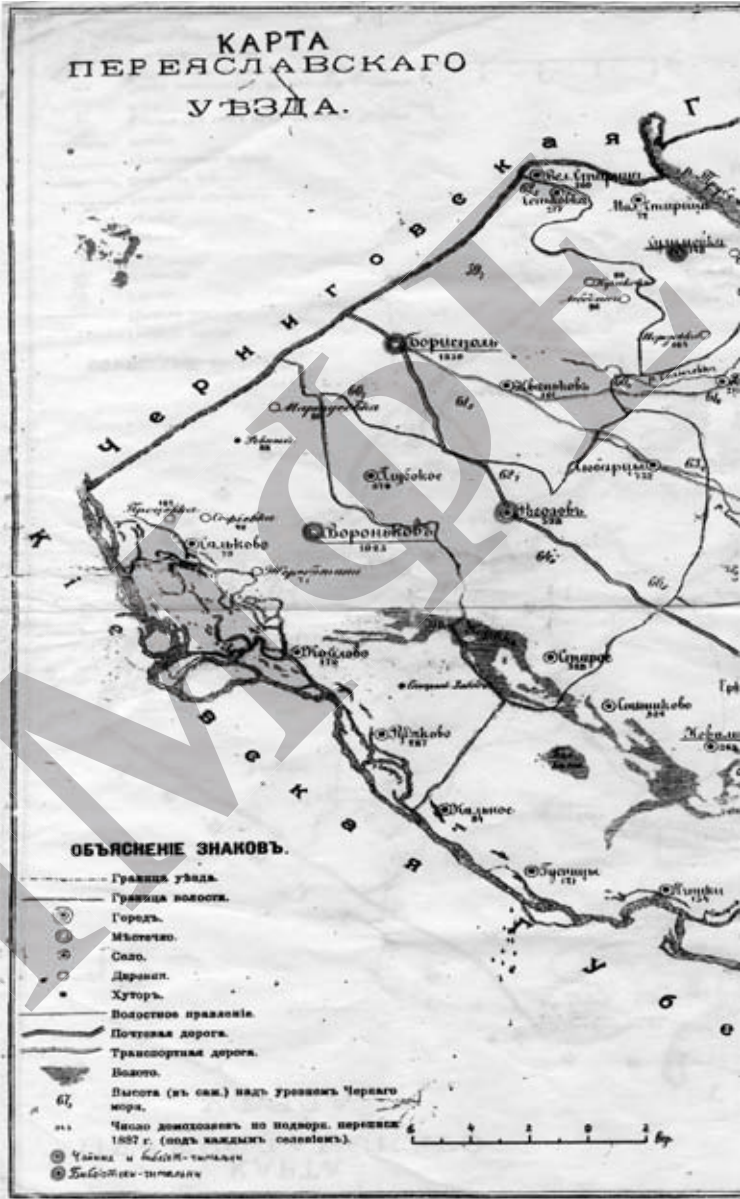
Значно трудніше стало і батькам, і вечорничній хазяйці пильнувати за поведінкою ночувальників та й за поведінкою морально-підлеглих їй дівок. Імперіалістична війна різко негативно впливала на моральність сім'ї взагалі і на моральність молоді, зокрема, тому й в Андрушах серед дівок поширилось явище, яке здавна колись засуджувалось презирливим словом «покритка». В час війни з'явилось, як [для] андрушівських масштабів більше «незаконно-рождених» (офіційно вживаний вираз у тодішніх метричних записах) дітей, але тепер це явище уже не вкривалось ні соромом, ні побоюванням, ні громадським осудом. Лиш матерям тих дочок-дівок, що породили «нагуляних дітей», то лягало на плечі додаткове горе, додаткові труднощі і турботи. А коли вона

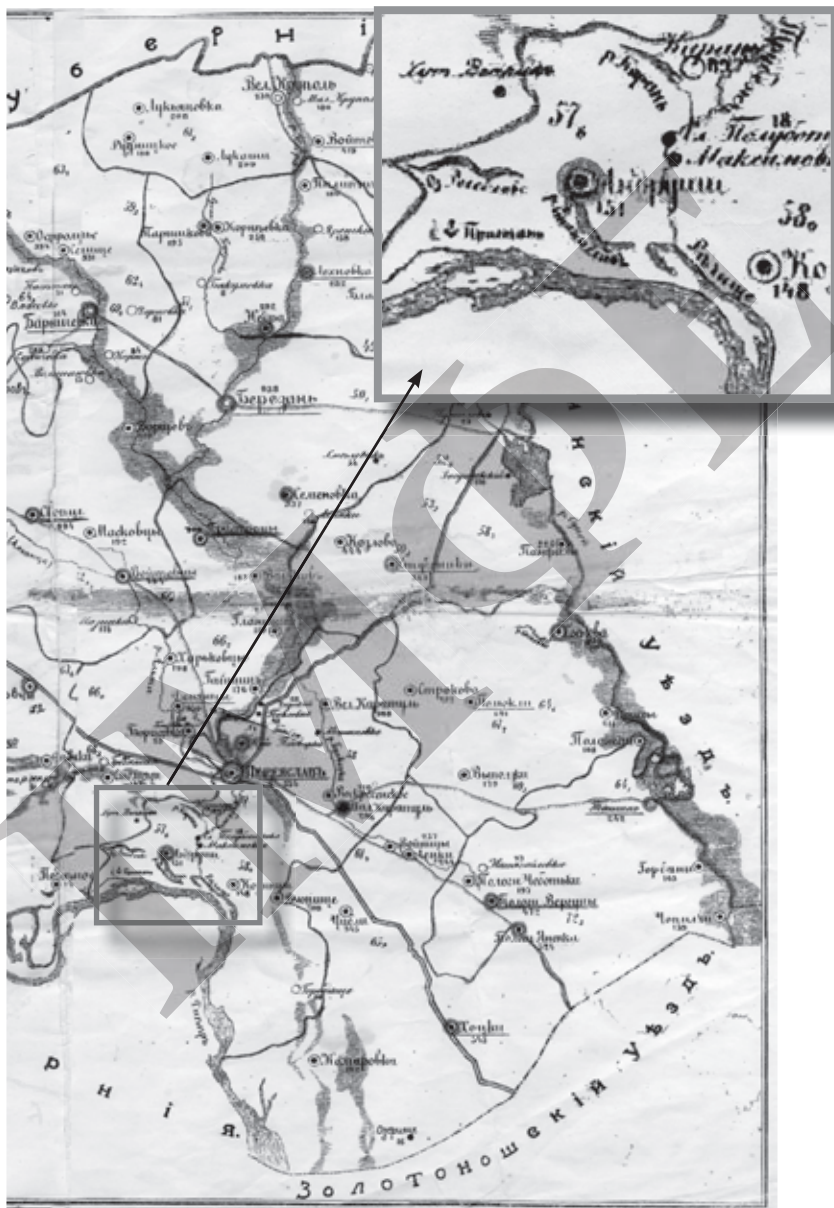

пробувала дорікати дочці ще в дні, коли вона помітила вагітність, то дочка відповідала загально-поширеним тодішнім виправданням: «Їй Богу, мамо, я не винувата, я заснула і не зчулася, як це сталося...»

А під кінець імперіалістичної війни верталися парубки-солдати з фронту уже із гвинтівками, гранатами, патронами, і все це так чи інакше грубо разюче вривалось у парубоцький та дівоцький побут, і з одного боку робило на нього позитивний вплив, руйнуючи і розкладаючи старі патріархальні звичаї в молодіжних громадах, а з другого боку вносило розхристаність у розбурхану селянську і парубоцьку стихію. І молодіжні вечорниці, досвідки на кутках переживали свою новітню кризу, і цей процес затягся на кілька років, аж поки під кінець громадянської війни і після ствердження радянської влади прийшли на вечорниці перші комсомольські читці-агітатори, організатори куткових молодіжних червоних кутків та хат-читалень.

ДОДАТКИ

**Список
хозяйств села Андруши П.-Хмельницкого района
Киевской области, подлежащих переносу из зоны
постоянного затопления водохранилища Киевской ГЭС**

№№ пп	№№ по хозяйственной книге	Фамилия, имя и отчество владельца дома	Примечание
1	260	Сулима Сергей Максимович	
2	261	Доброскок Мотря Павловна	
3	262	Исак Андрей Остапович	
4	263	Христюк Христя Ивановна	
5	264	Кагарлицкий Петр Демьянович	
6	265	Дубина Андрей Сидорович	
7	266	Доброскок Сергей Евдокимович	
8	267	Доброскок Софья Петровна	
9	268	Степаненко Мария Александровна	
10	269	Степаненко Мелания Лукьяновна	
11	270	Шевченко Григорий Андреевич	
12	271	Степаненко Ульяна Семеновна	
13	272	Степаненко Варвара Евдокимовна	
14	273	Булах Роман Михайлович	
15	274	Булах Горпина Савична	
16	275	Македон Василь Омельянович	
17	276	Шевченко Михаил Андреевич	
18	277	Македон Татьяна Евдокимовна	
19	278	Македон Андрей Тимофеевич	
20	279	Степаненко Пелагея Савична	
21	280	Степаненко Николай Григорьевич	
22	281	Сулима Мария Кузьминична	
23	282	Якименко Мотря Ивановна	
24	283	Степаненко Екатерина Евдокимовна	
25	284	Касьян Влас Антонович	
26	285	Сулима Палашка Калениковна	
27	286	Бурчик Петр Денисович	
28	287	Степаненко Алексей Григорьевич	
29	288	Степаненко Григорий Федорович	
30	289	Доброскок Анна Дмитриевна	
31	290	Якименко Максим Иванович	
32	291	Якименко Яков Кондрантьевич	
33	292	Касьян Екатерина Андреевна	
34	293	Левченко Яков Илларионович	
35	294	Козориз Софья Панасовна	
36	295	Доброскок Мария Ивановна	
37	296	Якименко Параска Федоровна	
38	297	Якименко Яков Петрович	
39	298	Кобиш Ольга Ильковна	
40	299	Македон Евдокия Ивановна	

№№ пп	№№ по хозяйственной книге	Фамилия, имя и отчество владельца дома	Примечание
41	300	Сулима Василий Никитович	
42	301	Мацкевич Мария Андреевна	
43	302	Якименко Илько Михайлович	
44	303	Касьян Павел Евтухович	
45	304	Бурчик Алексей Антонович	
46	305	Кагарлицкий Василий Павлович	
47	306	Бурчик Григорий Андреевич	
48	307	Маслан Иван Константинович	
49	308	Доброскок Николай Григорьевич	
50	309	Доброскок Меланья Викторовна	
51	511	Козориз Анна Ивановна	
52	512	Маслан Иван Васильевич	
53	513	Буденко Наталья Емельяновна	
54	310	Доброскок Иван Григорьевич	
55	311	Бурчик Евдокия Павловна	
56	312	Якименко Варвара Андреевна	
57	313	Степаненко Александр Иванович	
58	314	Маслан Константин Алексеевич	
59	315	Кобши Федосий Тихонович	
60	316	Степаненко Иван Андреевич	
61	317	Ченчерко Андрей Овсеич	
62	318	Якименко Василий Федорович	
63	319	Степаненко Федор Коленикович	
64	320	Кобши Мотря Алексеевна	
65	321	Бурчик Настя Владимировна	
66	322	Якименко Михаил Иванович	
67	323	Гриценко Григорий Павлович	
68	324	Кобиш Алексей Тихонович	
69	325	Исак Параска Сергеевна	
70	326	Исак Федор Сергеевич	
71	327	Бурчик Никита Михайлович	
72	328	Доброскок Евдокия Семеновича	
73	329	Степаненко Лидия Петровна	
74	330	Гриценко Софья Мусиевна	
75	331	Сулима Мотря Федоровна	
76	332	Бечко Алексей Семенович	
77	333	Сулима Анна Поликарповна	
78	334	Исак Горпина Степановна	
79	335	Бурчик Василий Петрович	
80	336	Степаненко Василий Тихонович	
81	337	Степаненко Григорий Тихонович	
82	338	Степаненко Наталья Андреевна	
83	339	Касьян Анна Павловна	
84	340	Бичовой Кирилл Федорович	
85	341	Гриценко Игорь Васильевич	
86	342	Якименко Юхим Кондратьевич	
87	352	Сулима Елизавета Остаповна	
88	353	Сулима Варвара Яковлевна	

№№ пп	№№ по хозяйственной книге	Фамилия, имя и отчество владельца дома	Примечание
89	-	Бурчик Андрей Антонович	
90	354	Сулима Дмитрий Федорович	
91	355	Сулима Ольга Степановна	
92	356	Исак Иван Наумович	
93	357	Касьян Татьяна Семеновна	
94	358	Касьян Елена Романовна	
95	359	Сулима Андрей Степанович	
96	360	Пономаренко Ольга Никитовна	
97	361	Сулима Варвара Оврамовна	
98	362	Бурчик Параска Кузьминична	
99	363	Кобиш Ульяна Максимовна	
100	364	Левченко Ларион Панасович	
101	365	Кагарлицкий Иван Сергеевич	
102	366	Бурчик Ольга Федоровна	
103	367	Кагарлицкая Якилина Павловна	
104	368	Македон Иван Прокопович	
105	369	Журило Варвара Абрамовна	
106	370	Доброскок Ульяна Васильевна	
107	371	Могилевич Оксана Савична	
108	372	Касьян Григорий Гуринович	
109	373	Якименко Андрей Иванович	
110	374	Бурчик Анна Полодеевна	
111	375	Гоголь Степан Григорьевич	
112	376	Македон Александр Тимофеевич	
113	377	Степаненко Иван Мусиевич	
114	378	Сулима Пелих Федорович	
115	379	Заболотный Федор Сергеевич	
116	380	Исак Оришка Константиновна	
117	381	Сулима Анна Савична	
118	382	Гриценко Михаил Кириллович	
119	383	Гриценко Оришка Гуринеевна	
120	384	Бурчик Екатерина Мусиевна	
121	385	Доброскок Наталья Григорьевна	
122	386	Бурчик Максим Петрович	
123	387	Степаненко Параска Калениковна	
124	389	Бурчик Наталья Ильковна	
125	390	Якименко Параска Порфирьевна	
126	391	Сулима Елена Петровна	
127	392	Ченченко Евсей Васильевич	
128	393	Ченченко Татьяна Климовна	
129	394	Якименко Андрей Свиридович	
130	395	Калач Татьяна Мусиевна	
131	396	Масия Афанасия Петровна	
132	397	Зоря Яким Анифатович	
133	398	Зоря Наталья Онифатовна	
134	399	Якименко Антон Михайлович	
135	400	Зоря Александра Федоровна	
136	401	Македон Настя Ильковна	
137	402	Степаненко Алексей Карпович	
138	403	Ченченко Григорий Овсеевич	

№№ пп	№№ по хозяйственной книге	Фамилия, имя и отчество владельца дома	Примечание
139	404	Ченченко Прокоп Овсеевич	
140	405	Пономаренко Иван Иванович	
141	407	Грищенко Мария Сергеевна	
142	406	Степаненко Иван Иосифович	
143	408	Доброскок Яков Васильевич	
144	409	Доброскок Настя Никифоровна	
145	410	Касьян Иван Григорьевич	
146	411	Пономаренко Иван Савович	
147	412	Бурчик Ивга Афанасьевна	
148	413	Маждан Наталья Дмитриевна	
149	414	Касьян Химка Ивановна	
150	415	Степаненко Сергей Мусиевич	
151	416	Македон Дмитрий Евдокимович	
152	417	Македон Ульяна Михайловна	
153	418	Касьян Елизавета Федоровна	
154	419	Степаненко Григорий Васильевич	
155	420	Касьян Иван Григорьевич	
156	421	Бурчик Василий Никифорович	
157	422	Македон Александра Семеновна	
158	423	Сулима Наталья Дмитриевна	
159	424	Бурчик Иван Никифорович	
160	425	Бурчик Евдокия Онуфаниевна	
161	426	Сулима Пимен Петрович	
162	427	Сулима Дмитрий Тимофеевич	
163	428	Грищенко Александра Сергеевна	
164	429	Грищенко Анна Сельвестровна	
165	430	Степаненко Алексей Андреевич	
166	431	Кагарлицкая Приська Хановна	
167	432	Левченко Гаврило Евдокимович	
168	433	Якименко Сергей Антонович	
169	434	Бурчик Сергей Тимофеевич	
170	435	Колос Приська Герасимовна	
171	436	Бурчик Параска Кондратьевна	
172	437	Сулима Ульяна Прокоповна	
173	438	Касьян Максим	
174	439	Касьян Филипп Гурилович	
175	440	Чубук-Подольская Федосья Ивановна	
176	441	Левченко Никита Андреевич	
177		Пономаренко Алексей Петрович	
178		Грищенко Григорий Алексеевич	
179		Касьян Петр Григорьевич	
180	442	Бурчик Гаврило Семенович	
181	443	Степаненко Анна Семеновна	
182	444	Оринич Леонид Власович	
183	445	Моспан Михаил Васильевич	
184	446	Левченко Николай Андреевич	
185	447	Касьян Анна Иосифовна	
186	448	Сулима Петр Михайлович	
187	449	Касьян Параска Максимовна	
188	451	Доброскок Дмитрий Павлович	

№№ пп	№№ по хозяйст- венной книге	Фамилия, имя и отчество владельца дома	Примечание
189	450	Козорез Федор Терентьевич	
190		Козорез Владимир Григорьевич	
191	452	Доброскок Василий Павлович	
192	453	Доброскок Иван Савович	
193	454	Власова Евдокия Тарасовна	
194	455	Сулима Параска Васильевна	
195	456	Бурчик Палажка Владимировна	
196	457	Доброскок Приська Игнатьевна	
197	458	Бурчик Настя Ивановна	
198	459	Исак Евдокия Яковлевна	
199	460	Сулима Андрей Леонтьевич	
200	461	Касьян Наталья Кондратьевна	
201	462	Козорез Александр Никонорович	
202	463	Степаненко Григорий Никитович	
203	464	Степаненко Оксана Андреевна	
204	465	Козорез Василий Никонорович	
205	466	Ченченко Темиш Андреевич	
206	467	Кагарлицкий Сергей Демьянович	
207	468	Степаненко Анна Михайловна	
208	269	Кагарлицкая Екатерина Андреевна	
209	470	Степаненко Сергей Сергеевич	
210	471	Бурчик Павел Степанович	
211	472	Доброскок Филипп Карпович	
212	473	Доброскок Ольга Семеновна	
213	474	Доброскок Оксана Онисковна	
214	475	Степаненко Фекла Дмитриевна	
215	476	Козорез Анна Ивановна	
216	477	Сулима Анна Семеновна	
217	478	Доброскок Анна Михайловна	
218	479	Бурчик Иван Емельянович	
219	480	Шевченко Владимир Иванович	
220	481	Доброскок Алексей Евменович	
221	482	Шевченко Иван Владимирович	
222	483	Бурчик Иван Кузьмич	
223	484	Бурчик Василина Петровна	
224	485	Бурчик Евдокия Мироновна	
225	486	Бурчик Оксана Кузьминична	
226	487	Доброскок Федор Евменович	
227	488	Гриценко Василий Ильич	
228	489	Якименко Ульяна Харитоновна	
229	490	Сулима Александра Яковлевна	
230	491	Касьян Мария Григорьевна	
231	492	Чередниченко Оксана Никитовна	
232	493	Сулима Палажка Кондратьевна	
233	494	Иваницкий Дмитрий Васильевич	
234	495	Гриценко Софья Михайловна	
235	496	Марченко Софья Андреевна	
236	497	Онопrienко Иван Семенович	

№№ пп	№№ по хозяйственной книге	Фамилия, имя и отчество владельца дома	Примечание
237	498	Сулима Александр Яковлевич	
238	499	Бурчик Евдокия Сельвестровна	
239	500	Доброскок Анна Кирилловна	
240	501	Сулима Наталья Петровна	
241	502	Пономаренко Евгений Иванович	
242	503	Козорез Кондрат Иванович	
243	504	Бурчик Антон Кириллович	
244	505	Степаненко Приська Степановна	
245	506	Кагарлицкая Софья Ивановна	
246	507	Ходос Мария Денисовна	
247	508	Бурчик Василий Степанович	
248	509	Рогова Наталья Наумовна	
249	510	Гриценко Настя Дмитриевна	
250	514	Козорез Явдоха Дмитриевна	
251	515	Бурчик Иван Савович	
252	516	Сулима Даниил Александрович	
253	517	Доброскок Степан Иванович	
254	518	Касьян Елизавета Денисовна	
255	519	Моспан Панас Логвинович	
256	520	Гриценко Панас Илькович	
257	521	Якименко Владимир Иванович	
258	522	Степаненко Митрофан Андреевич	
259	523	Левченко Анна Яковлевна	
260	524	Касьян Федор Григорьевич	
261	525	Степаненко Якилина Евдокимовна	
262	526	Гриценко Михаил Панасович	
263	527	Гриценко Приська Харитоновна	
264	528	Пономаренко Михаил Иванович	
265	529	Бурчик Семен Григорьевич	
266	530	Касьян Филипп Иванович	
267	531	Македон Палажка Алексеевна	
268	532	Козорез Приська Дмитриевна	
269	533	Бурчик Андрей Иванович	
270	534	Сулима Александр Андреевич	
271	535	Якименко Анна Ивановна	
272	536	Бурчик Марфа Павловна	
273	537	Якименко Александра Семеновна	
274	538	Шевченко Михаил Владимирович	
275	539	Моспан Анна Савична	
276	540	Козорез Андрей Григорьевич	
277	541	Бурчик Федор Кондратьевич	
278	542	Якименко Василий Кузьмич	
279	543	Якименко Николай Владимирович	
280	544	Доброскок Михаил Павлович	
281	545	Якименко Филипп Иванович	
282	546	Якименко Анна Андрияновна	
283	547	Гриценко Павел Иосифович	
284	548	Сулима Иван Петрович	

№№ пп	№№ по хозяйст- венной книге	Фамилия, имя и отчество владельца дома	Примечание
285	549	Исак Александр Евдокимович	
286	550	Бурчик Василий Михайлович	
287	551	Сулима Параска Ульяновна	
288	552	Исак Григорий Никитович	
289	553	Исак Приська Панасовна	
290	554	Била Параска Карповна ¹	Нема акта
291	555	Сулима Корней Михайлович	
292	556	Козорез Григорий Карпович	
293	557	Степаненко Софья Ивановна	
294	558	Лижененов Юрий Павлович	
295	559	Алексееенко Иван Харитонович	
296	560	Сулима Наталья Дмитриевна	
297	561	Бурчик Сергей Максимович	

Составила
Проверил

Дьяченко
Кейлин

¹ Слово «Карповна» закреслено олівцем, зверху написано «Корнійовна». – *Прим. упоряд.*

**Перечень
Строений и сооружений, принадлежащих Министерству
производства и заготовок с.х. продуктов, подлежащих
переносу из зоны постоянного затопления
водохранилища Каневской ГЭС по П.-Хмельницкому
району Киевской области**

№№ пп	№№ по плану	Наименование строений и сооружений	Примечание
		II. Совхоз Рыбкооп	
		1. село Подсенное	
27		Магазин	
		2. село Андруши	
28		Магазин	
		III. Совхоз «Переяслав»	
		1. село Андруши	
29		Арка въезда	
30		Телятник	
31		Овчарник	
32		Овчарник	
33		Птичник	
34		Коровник	
35		Птичник	
36		Кормокухня	
37		Силосная траншея	
38		Кузница	
39		Семеновохранилище	
40		Мельница	
41		Семеновохранилище	
42		Контора	
43		Артскважина	

Составила Дьяченко

Проверил Кейлин

Списки взято з матеріалів «МЭ и Э Главэнергопроект СССР. Всесоюзный ордена Ленина проектно-изыскательский и научно-исследовательский институт «Гидропроект». Каневская ГЭС на р. Днепре. Рабочие чертежи. Списки хозяйств и перечень строений и сооружений, принадлежащих частным лицам, министерствам, ведомствам и другим организациям, расположенным в зоне затопления водохранилища. Переяслав-Хмельницкий р-н Киевской области».

СССР
 Государственный производственный комитет по энергетике и электрфикации
ГЛАВТЕХСТРОЙПРОЕКТ
 ВСЕСОЮЗНЫЙ ОРДЕНА ЛЕНИНА
 проектно-научно-исследовательский институт
ГИДРОПРОЕКТ им. С. Я. ЖУКА
 УКРАИНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ
 УНРГИДРОПРОЕКТ

г. Харьков, пл. Тельмана, 24

Тел. 2-73-75, комн. 2-80-01

22/14 _____ 196 *5*

№ *14-4957*

ЗАМЕСТИТЕЛЮ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦКОГО РАЙКОМА ПО ПЕРЕСЕЛЕНИЮ

тов. ГОЛОВКО И. И.

г. Переяслав-Хмельницкий Киевской области
ул. Б. Хмельницкого, 1.

На Ваше письмо от 22/У1-65г. за № 348 по вопросу высылки планов населенных пунктов, затрагиваемых водохранилищем Каневской ГЭС.

В дополнение к нашему письму от 14.УП-65г. за №14-18-4825 направляем, для служебного пользования, планы населенных пунктов: Бердовщина, Вьюнице, Козанцы, Григоровка, Зарубенцы, Траятомиров, Цюбли, Монастырек и Успенка.

На полностью затопляемые населенные пункты: Комаровка, Городище, Андруши и Подсенное планы не изготовлялись.

ПРИЛОЖЕНИЕ: планы населенных пунктов № 239-4-218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225 - всего на 8 листах.

Зам. Главного инженера
Укр. Гидропроекта

В. Карпенко

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО ЭНЕРГЕТИКЕ
И ЭЛЕКТРИФИКАЦИИ СССР
ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ КАПИТАЛЬНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА
ДИРЕКЦИЯ СТРОЯЩЕЙСЯ КАНЕВСКОЙ ГЭС

г. Канев, Черкасской
области

№ _____ от _____ 196__ г.

ЗАМЕСТИТЕЛИ ПРЕДСЕДАТЕЛИ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦКОГО
РАЙСПОЛКОМА

Тов. ГОЛОВКО И.И.

Копия: ЗАМЕСТИЛИ ГЛАВНОГО ИНЖЕНЕРА "УКРЭНДРОПРОЕКТА"

Тов. КАБЛИНКО В.

На № 14-18-35-482 от 14-го июля 1965 года
"кргидропроекта" препровождаются "Списки хозяйств и
строений" расположенных в зоне затопления водохранилища
Каневской ГЭС: по Переяслав-Хмельницкому району Киевской
области.
Приложение яна. № 33а-9-76 - в 1-м экз.

Главный инженер строящейся
Каневской ГЭС:-

Н.Дубовец.

от. 230

Владельца строений С. РОСАК 1932 РА. 0 391
 Место нахождения колхоза _____ Место переселения: _____
 Область Киевская Область Киевская
 Район П-Амельницкий Район П-Амельницкий
 Сельсовет Трубоводовский Сельсовет _____
 Селенье, поселок Андрухи Селенье, поселок, город П-Амельницки
 Расстояние до места переселения 12 км

А К Т № 479

от 3 декабря 196 4 г.

Оценочная комиссия при исполкоме П-Амельницки районного Совета депутатов трудящихся Киевской области в составе: председатели — представители районного исполкома Совета депутатов трудящихся т. Романюк П.К. и членов оценочной комиссии:

- 1) Районного финансового отдела т. Костюк Г.В.
- 2) Старшего землеустроителя района т. Голубничий П.Е.
- 3) Представителя Госземхоза т. Миллер А.Е.

в присутствии владельца строений ЛОБРОСАК В.П. руководствуясь постановлением Совета Министров УССР от 12 августа 1963 г. № 929, постановила: определить расходы по переселению, переносу или сносу строений, сооружений и зеленых насаждений из зоны водохранилища Каневской ГЭС, принадлежащих т. ЛОБРОСАК В.П. в следующих размерах:

1. Затраты по переносу и сносу строений и сооружений

Порядк. №	Наименование строения и сооружений	Описание строения и сооружения						Цена за единицу объема	Сумма, подлежащая выплате (руб.)	Зачислено оценочной комиссией
		Фундаменты	Стены	Крыша	Площадь пола кв. м	Высота м	Прочность материала			
	Издом				13,2	3,0		174,5	230,04	
	Сарай				44,2	2,1	30	32,8	176,56	
	Огреб-пни						20	3,6	7,20	н/п
	Колодец дерев.				5,0	60			300,00	н/п
	Уборная дощ.						40		17,60	н/п
	Забор плетн.				49,4		30		30,63	
	Забор кол. пр.						40		40,05	
	Забор херд.				30,0		40		1,20	
	Орочка дощ.				4,16		30		1,25	
	Калитка				1,0		30		3,01	
							Итого		627,25	
							в т.ч. перенос.		779,96	

II. Для восстановления строений гр. _____ на новом месте с сохранением прежней кубатуры и назначения требуется новых стройматериалов:

№ п/п	Наименование материалов	Единица измерения	Количество	Цена
1	Лес круглый	куб. м.	12,66	1000
2	Лес пиленный	"		
3	Камень бутовый	"		
4	Кирпич	тыс. шт.	0,57	1000
5	Гвозди разные	кг.	20,00	1000
6	Кровельный материал	кв. м	20,0	1000
7	Стекло оконное	"	1,00	1000
8	Железо кровельное	"	0,02	1000
9				
10				

Handwritten notes:
 - Above table: "Копия отчета" and "состав 5+2,6. 5/12/66"
 - Next to row 4: "0,57"
 - Next to row 5: "20,00"
 - Next to row 6: "20,0"
 - Next to row 7: "1,00"
 - Next to row 8: "0,02"
 - Next to row 9: "1000"
 - Next to row 10: "1000"
 - Additional notes: "17.9.66", "5000 шт.", "13.6.66", "1000 шт.", "60 шт.", "1000 шт.", "1554 5/12-66 1605", "Мин. 10"

III. Расходы по перевозке имущества в годных материалах, полученных от разборки строения

№ п/п	Наименование грузов	Расстояние в км	Единица измерения	Кол-во	Цена	Сумма	Примечание
1	Материалы от разборки	12	тн	88,72	1,70	150,82	
2	Домашнее имущество и пр	"	"	8	2,30	18,40	
3	Дневные материалы	"	"	77,98	0,13	10,16	
				Итого		179,38	

IV. Размер неиспользованных затрат по сооружениям на приусадебном участке

№ п/п	Наим неиспользованных затрат	Единица измерения	Сумма	Цена за единицу (руб.)	Общая стоимость неиспользованных затрат (руб.)	Процент
1						

Сводная ведомость

Д.О. Росс. СР В.П.

По настоящему акту причитается гр.

1. Стоимость переноса и сноса строений и сооружений	527	руб.	75	коп.
2. Стоимость перевозки на новое место материалов от разборки строений, имущества, скота и фуража	3	руб.	48	коп.
3. Сумма компенсации по неиспользованным затратам по сооружениям на приусадебном участке		руб.		коп.
4. Сумма компенсации за плодородные и декоративные насаждения	175	руб.	57	коп.
5. Наем временных квартир и путевые расходы	84	руб.	00	коп.
6. Прочие расходы		руб.		коп.
Всего по акту		1138	руб.	80
Одна тысяча сто двадцать шесть руб. 80 коп.		1138 руб. 80 коп.		

сумма принята

На общей сумме, причитающейся по настоящему оценочному акту компенсации, выплачивается доводладельцу:

- а) первая часть в сумме 10-00
- в десятидневный срок после вручения данного акта владельцу и финансирующему банку;
- б) оставшая сумма 509-80 113-31

по предъявлению справки сельского Совета (городского Совета), подтверждающей перенос строений, сооружений и зеленых насаждений и вывозу всех материалов, полученных от разборки.

Срок переселения и переноса строений, сооружений и зеленых насаждений по настоящему акту установить 196 г.

Настоящее постановление оценочной комиссии может быть обжаловано заинтересованной стороной в десятидневный срок в районный суд с требованием отмены с судебными расходами.

При отсутствии возражений заинтересованной стороной настоящий акт является окончательным как для владельца строений, так и для районной оценочной комиссии.

Председатель оценочной комиссии Роскицкий
 1. Роскицкий
 Члены: 2. Шибирев
 3. Шибирев
 Представитель Госземвоз Шибирев
 Владелец строений Шибирев
 Подпись владельца строений гр. Шибирев

Заставлено: Председатель сельского Совета Шибирев
 Акт вручен 29 сентября 196 1 года.

V. Затраты по пересадке плодородных насаждений и стоимость возмещения неиспользованных затрат за переносимые насаждения

№ п/п	Наименование насаждений	Количество насаждений	Высот	Надземная часть пересаживаемых насаждений	Переносимая часть дерева и кустарника	Средняя стоимость насаждения	Сумма затрат (гр. 3х4)	Сумма возмещения неиспользованных затрат (гр. 5х6)	Общая сумма (гр. 7+8)	Объем стоимости (гр. 9/10)	Объем стоимости (гр. 11/12)	Итого в руб. (гр. 13)	Примечания
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	14	15
	Семячковые	4	20		30	3,31	13,24		13,24				
	" "	7	9			1,63	11,41		11,41				
	Восточные	18	17		10	1,1	19,8		19,8				
	" "	22	15			2,70	59,40		59,40				
	" "	13	10			2,16	28,08		28,08				
	" "	16	8			2,64	42,24		42,24				
	" "	2	6			1,46	2,92		2,92				
	Деревья	3	10			0,17	0,51		0,51				
	" - дубор.	1	12			0,4	0,4		0,4				
	Лиственнич.	1	12			1,04	1,04		1,04				
					Итого		172,57		172,57				

VI. Расчет затрат и наем временных квартир и путевые расходы
Гр.

Квартальные				Путевые расходы				Всего рублей (гр. 1+8)
число человек семьи	на срок месяцев	цена за кв. м за месяц	итого за квартал (в руб.)	число человек семьи	Бюджетная норма в пути	цена за сутки (в руб.)	итого по семье	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
4	3	2,50	30,00	4	2	0,50	4,00	34,00

Примечание: месячная ставка квартирной платы устанавливается соответствующим районным комитетом

VII. Прочие расходы

Пісня козацького братства Якіма Андрушка

слова О. В. Митіюка
Maestoso ♩ = 60

муз. М. І. Гриценка
аранжування А. Сисевського

①

Tenor 1
Над ге - ро - я - ми Пох - ро - ва

Tenor 2
Над ге - ро - я - ми Пох - ро - ва

Bass
Над ге - ро - я - ми Пох - ро - ва

T1
кри - ла - за - хист ро - пра - дя - є.

T2
кри - ла - за - хист ро - пра - дя - є.

B
кри - ла - за - хист ро - пра - дя - є.

②

T1
Ос - ві - жа во - дя Діти - ра - ва,

T2
Ос - ві - жа во - дя Діти - ра - ва,

B
Ос - ві - жа во - дя Діти - ра - ва,

T1
крі - пить дух сва - та зем - ля. Ми Пе - ре -

T2
крі - пить дух сва - та зем - ля. Ми Пе - ре -

B
крі - пить дух сва - та зем - ля. Ми Пе - ре -

3

1

кс - лав - ські від - важ - ні во - за - ки, ми пра - пор

2

кс - лав - ські від - важ - ні во - за - ки, ми пра - пор

B

кс - лав - ські від - важ - ні во - за - ки, ми пра - пор

11

G1

сла - ви про - не - се - мо вря - ть ві - ки, ад - же жи -

G2

сла - ви про - не - се - мо вря - ть ві - ки, ад - же жи -

B

сла - ви про - не - се - мо вря - ть ві - ки, ад - же жи -

4

G1

бу - ть у кож - ній ли - цар - ській ду - ші Я - ким Ан -

G2

бу - ть у кож - ній ли - цар - ській ду - ші Я - ким Ан -

B

бу - ть у кож - ній ли - цар - ській ду - ші Я - ким Ан -

13

G1

дру - го і ко - зьць - кі Ан - дру - ші. Ми не - ре - ші.

G2

дру - го і ко - зьць - кі Ан - дру - ші. Ми не - ре - ші.

B

дру - го і ко - зьць - кі Ан - дру - ші. Ми не - ре - ші.

2. З нами Благодать Христова,
З нами мова калинова,
Свіжозорана рілля
І шириння журавля.

Приспів:

3. Лелі, дани, берегині
Бережуть нас у борні.
Жовті ниви, небо синє
Надихають на пісні.

Приспів:

Спогади*

А ті луки запашиї, та достигне
на них те сіно, та погнуть
його вбрати, скрізь по лузі ного,
хати, стоїть циз стогів багата,
проїде время їх нагнуть збича
ти. І старосемце і гай, і
ситне, голівська, і шмак, скіт
і могож. з цих назв складалися
Андруші Яких ти тільки хочеш
Тож на цьому я буду кінчати
писати, били нікто неможу
для вас зробити, хіба ще що
написати, та будете вклизети
мої поки я живий буду, бо
давко ви вже були зашиті,
вми не побачити вас ніколи,
Тільки згадки де жив, та все
довкола, та може прийти
постояти та подивитась, де
гайдаються хвилі над вами,
та огрета на вас позаростали
та деревця стоїть повсюди,
накопичають що комсь живим
там люди.

Василь Павлович Добросок

Вересень 2008 рік

* Фрагмент спогадів Василя Добросока

Кіровоградська
(область)

Павлоград-Тележковський
рай(міськ)відділу Соціального
Забезпечення)
с. Андрушів

ПОСВІДЧЕННЯ № 882/751

Прізвище Добросої
ім'я Уляна
По батькові Вікторівна

Надана на 1 червня 1952 р.
з 17 червня 1948 р.
(місяць, число)
по Доброві 1952 р.
(місяць, число)

Основний розмір пенсії 98 крб
Дев'яносто вісім крб.
(сума прописом)

Надана на 1 серпня 1952 р.
з 1 серпня 1952 р.
(місяць, число)

Якщо пенсія виплачується господарством ІАВ
(так, ні)

Якщо пенсія виплачується по посвідченню
23 1952 р.
Зав. райвідділу В. М. [підпис]
п. Вулиця [підпис]

СВІДОЦТВО ПРО ОДРУЖЕННЯ

СВИДЕТЕЛЬСТВО О БРАКЕ 93

Громадянин Добросої
Громадянин Добросої
(місяць, рік)
Григорій Васильович
(ім'я та по батькові - повне в одностові)
1923 року народження с. Андрушів
тоді народження
Теремів-ХІ району
Кіровоградської обл.
(місяць народження - місяць народження)

Громадянка Ясок
Громадянка Надежда Андріївна
(ім'я та по батькові - повне в одностові)
1927 року народження с. Андрушів
тоді народження
Теремів-ХІ району
Кіровоградської обл.
(місяць народження - місяць народження)

Одружені 22/II 1952 року
вступили в брак (місяць та число) року
Овдосій Другого Митого
(повне ім'я та по батькові - повне в одностові)
Тітка Дев'ятьсої
Мадельт Другого року

проживає в один з адресів актів громадянського стану
про одруження
о чому в конці запису актів громадянського стану
є бреша

1052 року Митого місяць 22 числа
тоді Митого місяць 6 числа

зроблено відповідний запис за № 6
проведено відповідуючий запис за
Після реєстрації одружені присягнули прийняти:
Після реєстрації бреша присягнули фамілію:
чоловіка) Добросої
жінку) Добросої
дружині Добросої
жінке Добросої
Місце реєстрації Андрушів с/Закг
Місце реєстрації (місяць та число відповідного бюро ЗАГС -
Теремів-ХІ р-на
(місяць та число відповідного бюро ЗАГС)
Кіровоградської обл.

Дата видачі 22. Митого 1952 р.
Дата видачі 22. Митого 1952 р.

М. П.

ЯТ № 307534

Завідуючий бюро державних актів громадянського стану
Завідуючий бюро державних актів громадянського стану
Велич

ЗАУВАГИ ВІД УПОРЯДНИКІВ

В Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ зберігаються три збірки матеріалів Д. Косарика про с. Андруші. Перша (датована 1958 роком) – «Матеріали експедиції до села Андруші Переяслав-Хмельницького району Київської області»¹.

Основою видання, яке ми пропонуємо увазі читачів, став розширений варіант історико-етнографічного нарису Д. Косарика – «Українське село Андруші»². Фрагменти нарису Дмитра Косарика «Історія села Андруші»³ опубліковано 2014 року у виданні «Переяславський літопис»⁴.

Повне дослідження Дмитра Косарика написано в нелегкі 1950-і роки. Можна сказати, що весь твір пронизаний страхом за життя, бо майже в кожному реченні дослідник таврував «капіталізм» і уникав описувати зміни після встановлення радянської влади. «Класовий підхід», який був основою ідеологічних настанов, проглядається в описуванні їжі селян, одягу, усіх етнографічних замальовок. 1933 рік Д. Косарик взагалі замовчує, начебто його й не було. Хоча старожили села добре пам'ятали, як до них приходили зі щупачами та штурхали скрізь, де підозрювали сховок чогось їстівного.

Показово, що ідеологічна заангажованість автора нарису постійно вступала в протиріччя з викладеним фактажем про життя і побут селян Андрушів.

¹ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 195, арк. 1–38.

² АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 200, 288 арк.

³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 247, 24 арк.

⁴ *Ткаченко В., Горбовий О.* Історія села Андруші (Стислий, короткий нарис) (з рукописної спадщини Дмитра Косарика – письменника та літературознавця) // *Переяславський літопис.* – 2014. – Вип. 5. – С. 80–99.

Класовий підхід убачається й у відчайдушній критиці Дмитром Косариком діяльності монахів монастиря. Їх змальовано з негативного боку, що було цілком властивим тогочасній радянській науці. Ми залишили його атеїстичні погляди в змалюванні побуту монахів та священнослужителів і сподіваємося, що читач осягне глибину впливу на автора репресивно-тоталітарної епохи.

У праці Д. Косарика, окрім детального огляду історичних подій у с. Андруші до 1917 року, здійснено аналіз локальних особливостей народної культури села, еволюції ремесел та виробничого побуту андрушан, дано етнографічну характеристику народного одягу та харчування селян, дослідження календарних обрядів, громадського побуту й дозвілля молоді. Увагу автора привертає багата етнографічна термінологія, особливо народна термінологія матеріальної культури, яка склалась і побутувала в Андрушах. У нарисі ретельно розглянуто діалектні особливості мови андрушан та терміни місцевої топоніміки.

Під час підготовки рукопису до друку намагалися максимально зберегти стиль автора, особливості лексики, його бачення історичних подій тощо. Проте коли в тексті досить часто вживалися такі терміни, як «капіталізм», то відбувалися незначні коригування вживання подібних означень.

Було розтлумачено місцеві назви, зокрема вживання назви «ліси» на означення плетеного тину; плетений комин на горищі також називався «ліса». По тексту зроблено ряд пояснень до маловідомих назв тих чи тих предметів домашнього начиння, елементів одягу, житла, господарських знарядь.

Опублікування нарису не тільки збагатить конкретними історичними та етнографічними відомостями джерельну базу науки, а й сприятиме збереженню пам'яті про козацьке село Андруші, оспіване у творчості Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

Слово до читача.....	3
<i>Борисенко Валентина</i>	
Передмова.....	5
<i>Федорович Надія</i>	
Село Андруші в рукописній спадщині Дмитра Косарика – українського письменника, літературознавця та етнографа.....	9
<i>Косарик Дмитро</i>	
УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО АНДРУШІ	
Огляд історичних подій в селі до 1917 року.....	18
Локальні особливості народної культури.....	86
Житло та господарчі будівлі.....	94
Інтер'єр селянської хати.....	102
Еволюція ремесел та виробничого побуту.....	104
Домашні промисли.....	109
Назви предметів рільництва.....	118
Тваринництво.....	135
Етнографічна характеристика народного одягу.....	147
Народна їжа.....	155
Календарні обряди.....	165
Громадський побут.....	172
Дозвілля молоді.....	215
Додатки.....	232
Зауваги від упорядників.....	252

Наукове видання

СЕЛО АНДРУШІ
Історико-етнографічний нарис

Редактор-координатор: *Олена Щербак*

Верстка: *Марина Голя*

Дизайн обкладинки: *Марина Голя, Людмила Настенко*

Редактор: *Надія Ващенко*

Обробка ілюстрацій: *Тетяна Миколайчук*

Комп'ютерний набір текстів:

*Оксана Рубан, Світлана Стефанович,
Надія Федорович*

Технічна допомога при підготовці рукопису до друку:

Олександр Головка, Катерина Ковтун

Підписано до друку 19.05.2016. Формат 60×84/16

Умов. друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 13,86

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4